

Radomir Konstantinović

Glas savjesti u nevremenu

Krug 99
Sarajevo 2003

Okrugli sto

Misao i djelo Radomira Konstantinovića

Sarajevo, 26. i 27. IV 2003.

Organizatori:

Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99

PEN centar BiH

Beogradski krug

Fondacija Heinrich Böll – Regionalni ured u Sarajevu

SADRŽAJ

Pred-govor	7
Radomir Konstantinović Vraćanje Sarajevu	9
Riječi dobrodošlice	13
Čedo Kisić Glas savjesti u nevremenu	21
Latinka Perović Istorijski kontekst dela Radomira Konstantinovića	27
Muhamed Filipović Čovjek prijatelj	31
Milan Đurčinov Pisac modernog senzibiliteta	34
Sead Fetahagić Prijatelja treba zaslužiti	39
Borka Pavićević Crveni otok ili kontinuitet	41
Vladimir Premec Enkomion-laus-pohvala Radomiru Konstantinoviću	43
Filip David Čovek suštine	46
Mile Stojić Konstantinović – svjetiljka	48
Laslo Vogel Drugi svet	50
Sadudin Musabegović Čovjek na mjestu svoje riječi	54
Stipe Šuvar Trijumf ličnosti nad principima	58

Esad Bajtal	
Bezličnost – stil i načelo palanke	63
Predrag Matvejević	
O filozofiji palanke i palanki protiv filozofije	75
Nikola Kovač	
Filozofija palanke i duh totalitarizma	79
Željko Škuljević	
Tuga mrtve svjetlosti	83
Nenad Daković	
Unuci Ćiril filozofa	87
Željko Ivanković	
Mitsko <i>mi</i> i stvarnosno <i>oni</i>	93
Milorad Belančić	
Duh palanke i politika	97
Stevan Tontić	
Besprimjerna avantura mišljenja i jezika	103
Hanifa Kapidžić-Osmanagić	
Jedan novi Beket	108
Gradimir Gojer	
Konstantinović i Beket	116
Zdenko Lešić	
Čovjek koji se ne miri	117
Obrad Savić	
Nacija i smrt – nastanak palanke iz duha zločina	120
Gajo Sekulić	
Rečenicom iza smrti	125
Slavko Šantić	
Politički razgovor na kulturan način	131
Radomir Konstantinović	
Živeti s čudovištem	135
Radomir Konstantinović	
Životinja moje ljudskosti	137

PRED-GOVOR

Bilo je lako prihvatiti, štaviše: oduševiti se idejom Čede Kisića da se jednim ozbiljno pripremljenim skupom kompetentnih stvaralaca, filozofa, pisaca i mnogih drugih, obilježi 75. godišnjica rođenja Radomira Konstantinovića, pisca i filozofa, osnivača i prvog predsjednika *Beogradskog kruga*, iskrenog prijatelja, istaknutog i izuzetno cijenjenog i poštovanog člana *Kruga 99*.

Nismo, zato, nipošto željeli ni da se lišimo zadovoljstva da taj susret realiziramo baš u Sarajevu.

Sve drugo nakon toga, iz različitih i razumljivih razloga, već je bilo mnogo teže, ali nipošto ne i nerješivo.

Nije, dakako, bilo nikakvih dilema o tome zašto, *danas i ovdje u Sarajevu*, razgovarati o temi *misao i djelo Radomira Konstantinovića*. Usudujemo se reći kako ima nekog paradoksa, pa i neke stanovite nepravde, u činjenici da su njegova kulturna knjiga *Filosofija palanke* i njegovo kapitalno osmotomno djelo *Biće i jezik – u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka* svojom monumentalnošću i dubinom, na izvjestan način, (ponavljamo: ipak *nepravedno*) u dobroj mjeri zasjenili, ali ne i obezvrijedili njegova druga, prethodna i potonja djela. Ali, pokazalo se i na ovom skupu: čak i oni koji gotovo do u detalje poznaju *cjelokupno djelo* Radomira Konstantinovića, nisu se mogli “osloboditi” *Filosofije palanke*, pa i *Bića i jezika*. Doista, ni jedan razgovor, ni jedno promišljanje o *Filosofiji palanke* i *Biću i jeziku* (da ih, ipak, uzmemo kao krunu Konstantinovićevo stvaralaštva) jednostavno – ne može biti završeno, jer “nema kraja kraju” priče o njima i malo je vjerovatno da će ikada bilo ko do kraja otkriti i odgonetnuti njihove filozofske i moralne *dubine, poruke i pouke*. Njihovo neprekidno *iščitavanje* i *odgonetanje*, a još više *učenje iz njihovog iskustva*, tj. *Konstantinovićevo iskustva*, pokazalo se, neophodno je, evo, i dan-danas. I ko zna dokle će, nažalost, sve biti neophodno, *ovdje, u našim palankama*.

Bosna i Hercegovina i Sarajevo posebno su moralni dužnici Radomiru Konstantinoviću, filozofu, piscu, čovjeku i prijatelju, zarad njegovog beskrajno časnog i dosljednog *uverenja i stava* povodom svega tragičnog što se dogodilo na prostoru bivše Jugoslavije, a posebno ovdje kod nas, u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. O tome, i o njegovim proročanskim upozorenjima, najbolje govore, na stranicama koje slijede, njegovi tekstovi, ali i iskazi svih onih koji su bili pozvani i zamoljeni da učestvuju na ovom skupu.

To su, može se reći, bili polazni i završni motivi naše odluke da, okupljanjem brojnih znalaca i poštovalaca Konstantinovićevog filozofskog i književnog djela, ali i njegovog ljudskog i moralnog lika, obilježimo njegov 75-godišnji životni jubilej. Vjerujemo da baš ovakav njegov, još jedan, *povratak Sarajevu* može da "pomiri" nužnost našeg zajedničkog dubokog poštovanja prema njegovom djelu i našu radost i zahvalnost za iskreno prijateljstvo kojim nas je darivao kad nam je bilo najpotrebnije.

Organizovanje ovog okruglog stola jedan je od najvećih poduhvata *Kruga 99* u posljednje vrijeme i za nas je bilo veoma važno da, u vezi s tim, objavimo i sačuvamo od zaborava ono što je neodvojivo od njega i, naravno, od *Kruga 99*. Zato smo odlučili da ovaj specijalni dvobroj naše *Revije slobodne misli 99* bude u cjelini posvećen svemu onome što je o Radomiru Konstantinoviću rečeno na okruglom stolu.

Posebno smo, zato, zahvalni Radomiru Konstantinoviću što je, uprkos svojoj poslovičnoj opreznosti i nevoljkosti (ne treba zaboraviti: tokom trajanja okruglog stola nije rekao ni jednu jedinu riječ, samo je slušao!), dozvolio da ovdje objavimo i njegove autorske tekstove. Oni su, pogotovo u ovom našem projektu, neizostavni dio čitave "priče o njemu". To su tekstovi iza kojih on, kako sam kaže, "u potpunosti stoji". Niko bolje od nas, u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, ne može razumjeti koliko su oni za nas, ovdje, važni! Koliko su važni za druge i drugdje – nije naše da procjenjujemo, ali naslućujemo, zapravo: *znamo!*

Ovo je, dakle, i knjiga i časopis. Mi smo bar željeli da tako bude. U svakom slučaju vjerujemo da ova i ovakva (neuobičajena) izdavačka forma treba i može da sačuva *autentičnost događaja*, ali i da pokaže, do čega je nama posebno stalo, neodvojivu *pripadnost misli i djela Radomira Konstantinovića idejama Kruga 99 i naše revije*.

Okrugli sto *Misao i djelo Radomira Konstantinovića* zajednički su organizovali Asocijacija nezavisnih intelektualaca *Krug 99*, *PEN centar BiH* i *Beogradski krug*. Ali, ovaj projekat ne bi bilo moguće realizovati bez snažne podrške našeg partnera – *Fondacije Heinrich Böll - Regionalnog ureda u Sarajevu*, zbog čega posebnu zahvalnost dugujemo direktorici dr Azri Džajić.

Uredništvo
Revije slobodne misli 99

Radomir Konstantinović

VRAĆANJE SARAJEVU

Hvala što ste me pozvali na ovaj razgovor. Prijatelj moj, Sead Fetahagić, zamolio me da prihvatim taj poziv i ja sam to učinio, iako sa izvesnom strepnjom: sve teže se govori. Sve smo udaljeniji od pravoga nastojanja za pravim govorom. Najveći izraz toga je u svojevrsnoj “politizaciji” govora, odnosno tendenciji da se politički govor apsolutizuje, da se učini jedino mogućim govorom.

Valjda ne treba ni da napomenem da je ova epoha u kojoj živimo (ili, tačnije: u kojoj pokušavamo da živimo) epoha velikih potresa, lomova i slomova, koji zahtevaju politički govor. Posebno u ovim nesrećnim našim zemljama. Govorio sam politički, u Sarajevu, o Sarajevu. Dolazim iz zemlje u kojoj se o Sarajevu više čuti nego što se govori, i u kojoj je govor, politički, o Sarajevu, nužan onoliko koliko je nužno samoosvešćenje čitavoga jednog sveta. Ali, Sarajevo, ono koje znam, Sarajevo ljudi sa kojima sam imao sreću da se družim, dakle, sreću da govorim, nikako se tim govorom ne može dokučiti. To Sarajevo koje znam, to je dr Kasim Prohić, sjajan tumač Adorna i Lukača, majstor jedinstvenog *Logosa*, i to je dr Midhat Begić, prvorazredni esejista čiji je *Izraz* postao jedan od najvažnijih središta naših misli, *Izraz* oko koga smo se okupljali kao i oko *Odjeka* Čede Kisića. I to je Foht, estetičar, i Huso Tahmišćić. To je živa misao u nastajanju, misao koja izmiče politizaciji govora onako kako je nesvodljiva na stav. Ova politizacija jeste veliki redukcionizam na delu, u smislu ovoga svođenja mišljenja na stav, odnosno ove nemogućnosti govora, odnosno nemogućnosti razgovora. Tamo gde je ovaj redukcionizam na delu, govor je nemoguć. Ali, ako nas nema bez govora, ne znači li to da smo i mi sami tu nemogući? I, dalje: ako je taj redukcionizam danas ovde toliko moćan, da li ga zaista zahteva samo ovaj naš svet (tačnije: naš-ne-naš svet) velikih lomova i slomova? Sve češće pomišljam da se njime iskazuje i pokušaj

našeg bekstva od nas samih, kroz ovaj pokušaj bekstva od govora kao bekstva od neizvesnosti, bez koje nema mišljenja, bekstva od ličnosti. Kao da se u redukciji govora na ekskluzivno *politički* govor sreću, pa i poistovećuju, volje sveta i ova želja za bekstvom od ličnosti, kao da se nasilje sveta nad ličnošću pounutrašnjuje, izrođavajući se u nekakvo željeno samonasilje.

Ne treba, nadam se, ni da naglasim: da je ličnost nužno politička onako kako je nužno svetska, i da je stoga njen govor nužno i politički govor. Nije reč o izboru između političkog i nepolitičkog (ili, ako hoćete: antipolitičkog) govora; reč je o vraćanju političkog govora stvarnome govoru, koji nikako nije samo politički. Reč je o našem vraćanju nama samima. Najzad (ili pre svega?) reč je o vraćanju razgovoru. Mogu da kažem: reč je o vraćanju Sarajevu.

Još nešto o razgovoru

Jedno malo dodatno preciziranje. Prvo, ne nalazimo se na nivou samo pisaca, nego uopšte na jednom nivou svih koji imaju potrebu da govore i razgovaraju, da opšte. To je prvo. Naravno, da je pitanje literature, angažovane ili neangažovane, jedno od projekcija mogućih egzistencijalnih stavova svih, bez obzira u literaturi ili van literature. Mene lično ovde ne interesuje trenutno stara tema angažmana i dezangažmana pisca, mene interesuje izvestan fenomen koji me sve više primorava da ga malo dublje uhvatim, a to je sledeće. Jedno je nužnost političkog razgovora, a drugo je zloupotreba te nužnosti, odnosno pretvaranje, apsolutizacija političkog razgovora tako da izvan političkog govora, ako je to govor, a ja ću reći zašto pravim tu ogradu, da izvan tog političkog govora nema drugog govora, odnosno da nas izvan politike nema. Kad se *grosso modo* gleda istorija i društvo, recimo, na sartrovski način, način ranoga Sartra i ovoga kasnijeg Sartra, onda je blizu pameti da ti kao čovek učestvuješ i radiš politički. Ali, takođe je blizu pameti da, ako je to primat u tvome govoru, ako si ti takođe, recimo, i smrtno biće, a ne samo političko biće, odjednput se dešava da tebe kao smrtnog više nema. Kad kažem političko, ne mislim samo na velike teme, kao što su bile ove oko katastrofe naše zemlje, nego mislim na sadašnje groznice političkih deoba, partijskih diskusija, programa, ne-programa i anti-programa. Ljudi su se tu opredelili definitivno, i kad uđete u razgovor s nekim onda vam je uglavnom kao kod Joneska, u "*Rinocerontima*", svaki ima gotov stav, ima apriornu misao, to je jedan stravični apriorizam na delu, odnosno jedan teror nad mišljenjem ili slobodom ličnosti – ne da vas slušam i da vas čujem šta vi to meni kažete, da razmislim, da odgovorim ili ne odgovorim. Dakle: da razgovaramo. Nego – ja tebi da kažem i doviđenja! Dakle, iza toga stoji izvesna vrlo jaka stvar, postoji nova, neću reći klasa, ali strahovito jak sloj, međunarodni naravno, zanimanje i profesija *političar*. Sve manje je to pitanje svesti i savesti, kao ono o kome smo govorili u literaturi, nego je to pitanje profesije i izvesne tiranije nad svima. Nema lekara, nema zubara, nema inženjera, ima političar! Oni su na prvim stranama, i kad su sjajni, kad su na prvim stranama, ja ne volim, ja volim svet u kojem su oni na poslednjim stranama. Dakle, mi moramo da se naučimo da razgovaramo. I zato ja to govorim u ovoj sredini, ne na uštrb političke svesti, nego naprotiv, za njeno vraćanje u jedan totalitet govora, za jedno vraćanje nečemu o čemu ste vi lepo

podsetili i moram da kažem – uzбудili oko Kasima (podsećam vas da sam pisao predgovor za Kasimovu knjigu “*Figure otvorenog značenja*”). Problem otvorenosti je jedan krupan problem. Nije to onako: sad sam ja otvoren, pa smo svi otvoreni, pa sad svi pričaju tu priču. Ljudi teže nekoj definiciji, nekom zatvaranju, čak i nekoj kategoričnosti. Naravno, i nekoj isključivosti. Sve to spada u to. Ali, treba da imaju i odnos prema tome. A taj odnos prema tome, to je ono fundamentalno, preduslov za razgovor, za razgovaranje, za opštenje, a ne za sudaranje glavom o glavu, stavom o stav, kao u antičkoj tragediji. To je divno kad gledaš u pozorištu, ali kada stav na stav ide, onda mi to znamo, i ja to odlično znam, pre svega Sarajevo je za sve nas bila u tom smislu, između ostaloga, jedna ogromna škola.

Prema tome, nije antiteza ova – s jedne strane angažovanje, a s druge strane dezangažovanje. To ne postoji, to je za mene jedna strašna konstrukcija. Svaki angažman podrazumeva i izvesni dezangažman. Ako sam angažovan kao pisac, ako sam dobro razumeo, onda se dezangažujem kao neposredno politički čovek. Ako sam angažovan politički, kad to u jednom trenutku prevagne, zahvaljujući hiljadu moćnih faktora, jačih nego što je moja svest i moja volja, onda se dezangažujem kao pisac.

U vreme Sarajeva bilo je trenutaka kada sam ja smatrao i govorio (u dva maha i ovde sam to govorio) da čovek koji ne očajava nije čovek.

Nije bilo pitanje političkog stava, još manje ideološkog, u vezi sa katastrofom koju smo doživljavali u Sarajevu i sa Sarajevom, nego je bilo pitanje totalne ljudskosti – ljudskost je bila u prvom redu u pitanju. I ako je tako, onda nisi morao da imaš misao i stav, morao si očajavati nad onim što se dešavalo u Sarajevu. E, sad, je li očajavanje program? Nije! Je li očajavanje ljudskost? Jeste! U tom trenutku, za mene, ono je bilo kriterijum, kriterijum ljudskosti. Ne program, koji je potreban, ja ga ne negiram, ali očajavanje je bilo nužno! Ja sam gledao ljude ravnodušne, ja dolazim iz sredine koja je bila ravnodušna i koja je i sada ravnodušna prema nekim stvarima koje su se dešavale u ovoj zemlji na svega sto, dvesta kilometara od njih. I glavni razgovor je bio oko toga da ga probudim iz te ravnodušnosti, da ga prizovem natrag. Mogu li to učiniti isključivim političkim govorom? Ne! Mogu da mu kažem svoju misao, ali šta od njega zahtevam? Zahtevam da on progovori. Kako da progovori? Pa da mi kaže nešto iza čega stoji živa egzistencija čoveka, umirućeg pod ovim svodom. Jer, svi ti koji su ravnodušni, to su besmrtnici. Treba ga podsetiti da je smrtnik!

O nacionalizmu

Kratko ću reći nešto o tome. Toliko puta je već to rečeno, da mi je doista teško da ponavljam. *Nacionalizam je postao apsolutno zlo ovih prostora*. On se uvukao svuda i u sve. Kada on kaže da te ne razume, jer govori drugim jezikom, a vrlo dobro te razume, on je čovek koji neće da te razume. On je čovek koji neće da razgovara. Tu onda nema nikakvog razgovora, pa ni političkog. Nacionalizam isključuje razgovor. Nacionalizam je *terorizam*. On ne da govor. Govor je *a priori* suprotan nacionalizmu, zato što je nacionalizam apriorizam. I na to ja mislim kad kažem ono: stav. On je ušao u svoj stav. Ja ponavljam – tendencije ka stavu postoje, nije to nešto protiv čega moraš biti kao protiv *takvog*, ali svesti živu ličnost

i biće na stav, onda je to totalna greška, onda to vodi tom namernom razbijanju jezika, a to, po mom mišljenju, savršeno korespondira sa razbijanjem zemlje, zajednice i društva.

Naravno, da tu ima raznih mogućnosti da se manipulira nekim specifičnostima ove ili one vrste. Mi znamo razne specifičnosti i nisu one male, ali očigledno je da se želi onemogućiti komunikacija, dakle jedno opštenje. E, sada, pitanje je ne šta mene spolja onemogućava da korespondiram, nego koliko sam ja to *spolja* inferiorizovao, koliko je ono postalo kao ja, jer nisu to ljudi koji tako govore zato što hoće da ti podvale, svestan da hoće da ti podvali – sem velikih majstora. Ali ostali, to je jedan teror. I on ne može više da govori o drugim stvarima, nego jedino o problemima nacije i jezika. Ali, ja bih mu umjesto nacije pokazao groblje – evo ga sutra na njemu! Ali, on neće da gleda u grob, nego u naciju. Nije lud da gleda u grob! Ako gleda u grob, mora da gleda u problem egzistencije. Ako gleda u problem egzistencije, mora da se malo zatrese...

O budućnosti

U mom kraju, u kojem ja često govorim, mada ne spadam u populiste, kada seljaku ponestane svake nade, kada mu se čini da u nekoj situaciji više nema nikakvih izgleda, onda on kaže: "Iskočiče, valjda, nešto!"

(Uvodno izlaganje na sesiji *Kruga 99* održanoj 23. 09. 2001. godine.
Objavljeno u *Reviji slobodne misli 99*, broj 33, juli-septembar 2001.

Riječi dobrodošlice

Azra Džajić

direktorica Regionalnog ureda
Fondacije *Heinrich Böll* u Sarajevu

Poštovane gošće, poštovani gosti, dragi prijatelji i prijateljice,
članovi *Kruga 99*

Veliko mi je zadovoljstvo da u ime *Fondacije Heinrich Böll* mogu pozdraviti književnika-filozofa iz Beograda, gospodina Radomira Konstantinovića, kao i naše goste iz Beograda, Zagreba, Novog Sada, Skopja, koji su danas s nama. *Fondacija Heinrich Böll*, kao jedna od šest njemačkih političkih fondacija, u ovoj je regiji angažirana već nekoliko godina, aktivno promovirajući politički i kulturni dijalog i suradnju među zemljama regije, kao i dijalog ovih zemalja sa Saveznom Republikom Njemačkom.

Današnji okrugli stol *Misao i djelo Radomira Konstantinovića*, iako svojim naslovom eksplicitno ne naglašava društveno-politički značaj ovog susreta, književno-stvaralački opus ovog autora takav značaj definitivno ima. Kao što nam književnik reče prilikom svojega zadnjeg gostovanja u Sarajevu na sesiji *Kruga 99* u septembru 2001. godine:

“Ne treba da naglasim da je ličnost nužno politička, kao što je nužno svetska i stoga je njen govor nužno i politički govor. Nije reč o izboru između političkog i nepolitičkog, reč je o vraćanju političkog govora stvarnom govoru koji nikako nije samo politički. Reč je o našem vraćanju sebi samima.”

Njegova *Filosofija palanke* značila je, a pouzdano i danas znači, “obračun sa duhom provincije”, sa najrazličitijim oblicima kapitulacije duha. Konstantinovića bismo mogli nazvati jedinstvenim kritičarom duha, zapravo kritičarom kulture, kritičarom regresije kulture u barbarstvo, kritičarom onog duha koji se opire modernosti i civilizaciji, koji se napaja na tamnom izvoru provincijalnih mitova, kritičarom duha koji odbija znanje, razgovor, itd.

Premda je *Filosofija palanke* pisana davno, njena je aktualnost nesumnjiva, razračun s provincijom očito traje i danas. Taj razorni duh provincijalizma

je, nažalost, u zadnjoj deceniji razorio "svijet normalnosti", svijet komunikacije i slobodnog duha. Na ovim prostorima smo iskusili nove oblike barbarstva. Upravo zato što *Filosofija palanke*, na žalost, nije izgubila svoj predmet, pokazuje se najviša potreba da ovu briljantnu knjigu Radomira Konstantinovića čitamo iznova.

Mi, kao njemačka fondacija, koja se zalaže za normalizaciju u zemljama regije, za reinkarnaciju duha tolerancije, dijaloga, suradnje i razumijevanja, rado smo prihvatili ideju naše partnerske organizacije *Kruga 99* da ponovo damo riječ Radomiru Konstantinoviću i još jednom brižljivo i ozbiljno poslušamo dubinu njegovih misli, snagu njegovog moralnog uvjerenja i oštrinu njegovog intelektualnog uvida.

Svima nama želim uspjeha u tome. Hvala na pažnji.

Vlatko Doleček
potpredsjednik *Kruga 99*

Dame i gospodo, dragi prijatelji,

Kao što ste vidjeli iz poziva za ovaj okrugli sto, organizatori su tri nevladine organizacije – *Asocijacija nezavisnih intelektualaca Kruga 99*, *PEN cenar BiH* i *Beogradski krug*. I ovaj okrugli sto, kao i mnoge naše dosadašnje manifestacije, organizujemo u saradnji sa *Fondacijom Heinrich Böll-Regionalnim uredom u Sarajevu* i ja se i ovom prilikom zahvaljujem Fondaciji, posebno direktorici gospođi dr Azri Džajić.

Ovaj okrugli sto organizujemo – ja ću biti slobodan da tako kažem – o temi *Radomir Konstantinović*. Radomir Konstantinović nije neka kometa koja se pojavila na našem intelektualnom nebu, zasijala i nestala, nego mogu slobodno da kažem da je Radomir Konstantinović jedna zvijezda, koja će, duboko sam uvjeren, još dugo i dugo da traje i svijetli na našem intelektualnom nebu.

Našem prijatelju Radomiru Konstantinoviću i svim drugim našim prijateljima koji su prihvatili poziv da učestvuju na ovom našem okruglom stolu želim uspješan rad i da se u našem gradu osjećaju ugodno, među iskrenim prijateljima.

Obrad Savić
predsjednik *Beogradskog kruga*

Dragi prijatelji,
izuzetna nam je čast, nama iz *Beogradskog kruga*, da zajedno sa *Krugom 99* i *PEN centrom BiH* održavamo ovaj skup. To nije važno samo zbog toga da bismo potvrdili jednu dugu i eruptivnu istoriju prijateljstva između *Kruga 99* i *Beogradskog kruga*, koje je, kao što znate, trajalo sve vreme ovih zastrašujućih zbivanja oko nas, nego i da bismo ove naše zajedničke trenutke posvetili jednoj, samo naizgled bezazlenoj temi, Radomiru Konstantinoviću i njegovom delu.

Činimo to zato što Radomir Konstantinović nije bio samo u simboličkom smislu *spiritus vector* ne samo kulturnog prostora Srbije nego i šire, nego i zato što je on istovremeno čovek, gospodin koji je herojski podnosio jednu sramnu izopštenost iz srpske sredine, iz naše kulture, iz naše javne scene, iz naše politike. On je tu izopštenost podnosio časno i gospodski i meni je izuzetno drago da se deo jedne ogromne nepravde, nesamerljive prema tom autoru i čoveku, bar delimično u ovom trenutku i na ovaj način može ispraviti.

Hvala vam puno svima koji ste danas došli na ovaj skup.

Zdenko Lešić
predsjednik *PEN centra BiH*

Gospodine Konstantinoviću,
dragi gosti, učesnici okruglog stola,
pozdravljam vas u ime *PEN centra BiH*. Mislim da je ovo bila sjajna ideja – dovesti Radomira Konstantinovića u Sarajevo, razgovarati o njemu i njegovom djelu, i ja u ovom trenutku neću ništa drugo reći, pošto ću, kad dođe red na mene, govoriti nešto o mojim poznanstvima sa njegovim knjigama, a u ovom trenutku mogu samo da kažem da mi je strašno drago što ste u ovolikom broju prisutni i želim uspješan rad ovom skupu.

Učesnici

Čedo Kisić

Latinka Perović

Muhamed Filipović

Milan Đurčinov

Sead Fetahagić

Borka Pavićević

Vladimir Premec

Filip David

Mile Stojić

Laslo Vogel

Sadudin Musabegović

Stipe Šušar

Esad Bajtal

Predrag Matvejević

Nikola Kovač

Željko Škuljević

Nenad Daković

Željko Ivanković

Milorad Belančić

Stevan Tontić

Hanifa Kapidžić-Osmanagić

Gradimir Gojer

Zdenko Lešić

Obrad Savić

Gajo Sekulić

Slavko Šantić

Čedo Kisić

GLAS SAVJESTI U NEVREMENU

(Radomir Konstantinović i Sarajevo)

Radomir Konstantinović nas ponovo okuplja – čast mi je otvoriti simpozij o djelu pisca već slavne *Filosofije palanke, Bića i jezika, Dekartove smrti* i drugih ostvarenja, parafrazom njegovih riječi: “Miroslav Krleža nas ponovo okuplja”, izgovorenih na otvaranju književno-naučnog skupa posvećenog djelu znamenitog pisca 15. novembra 1984. u Domu mladih u Sarajevu. I već ovog trenutka kao da čujem Konstantinovićev glas: “Sarajevo nas ponovo okuplja”. I rekao je istinu.

Kada smo razmišljali koji naslov dati ovom simpoziju, želeći da bude sveobuhvatan, poticajan za razgovor i omogući maksimalnu širinu u pristupu temi, pomislih da upravo ovaj naslov koji smo izabrali – *Misao i djelo Radomira Konstantinovića* - izražava potrebu za modernom i cjelovitom studijom o njegovu životu i djelu, koja nam nedostaje. Sretna je okolnost što se ovaj simpozij održava u saradnji sa fondacijom koja nosi ime znamenitog njemačkog i evropskog pisca i borca za čovjekova prava *Heinricha Bölla*, čija je 85-godišnjica rođenja obilježena nedavno u Sarajevu. Uz sve razlike, mogle bi se otkriti i neke značajne sličnosti između ova dva pisca, *Bölla* i *Konstantinovića*, što bi, također, bio poželjan prilog ovom simpoziju.

Dozvolite mi nekoliko riječi o jednoj tradiciji, o kojoj, evo, svjedoči i ovaj simpozij.

Sarajevo je odavno uobičajilo da poklanja pažnju jubilejima i godišnjicama značajnih i zaslužnih ličnosti kulture i datumima kuturne tradicije. Tako su u ranijem razdoblju, od sedamdesetih do devedesetih godina minolog

stoljeća, održani simpoziji o djelu Matije Divkovića, Bašeskije, Vuka Karadžića, Isaka Samokovlije, Skendera Kulenovića, Ive Andrića, Meše Selimovića, Maka Dizdara, Branka Ćopića, Zije Dizdarevića, Hasana Kikića, Muse Ćazima Ćatića, Petra Kočića, Antuna Branka Šimića, Rodoljuba Čolakovića, Hamze Hume, Alekse Šantića, Zvonimira Šubića, Midhata Begića, Elija Fincija, Ćamila Sijarića, Derviša Sušića, Jovana Bijelića, Oskara Danona, Ismeta Mujezinovića, Gabrijela Jurkića i više drugih stvaralaca, a, također, obilježene su i godišnjice - Ivana Cankara, Blaže Koneskog, Jure Kaštelana, Miroslava Krležu, Marka Ristića, Oskara Daviča... (Ugodno iznenađen i veoma obradovan pažnjom sarajevskog skupa, koju mu nije ukazala njegova vlastita zavičajna sredina u povodu 75-te godišnjice rođenja, Marko Ristić uputio je tada, u jesen 1978. godine, telegram zahvalnosti s pozdravima i riječima: "... živio 'Odjek', živjela Bosna i Hercegovina"). Bilo je još sličnih skupova u drugim oblastima, i onih u čast značajnih imena i datuma evropske i svjetske umjetnosti i kulture, ali to bi već produžilo dugo nabranje, te se nadamo da će biti prilike za širi, cjelovitiji osvrt, koji će svjedočiti i o kulturi međunacionalnih odnosa u minulom razdoblju.

Nacionalistička agresija i stravični sukobi na ovim prostorima bili su, na žalost, prekinuli tu lijepu tradiciju. Prestankom rata, normalizacijom prilika i ulaskom u mirnije razdoblje ona se nastavila u novom stoljeću znanstvenim i književnim skupovima, te brojnim promocijama objavljenih djela. Uvjeren sam da će i ubuduće biti poklonjena pažnja djelu ljudi svih nacionalnosti i konfesija zaslužnih za društveni i kulturno-civilizacijski napredak naše zajednice.

U nizu ovogodišnjih značajnih datuma nad kojima treba da se skupimo zajedničkom refleksijom, posebno se izdvaja 90. godišnjica rođenja i 60. godišnjica tragične smrti pjesnika *Jame* Ivana Gorana Kovačića, poeme koja je – kako je napisao Midhat Begić - "zasebno čudo i kao struktura i kao vizija", a Marko Ristić bolno kriknuo u članku objavljenom 10. februara 1945. : "Pesnika Gorana Kovačića ubili su ti neprijatelji svesti rukom Dražinog koljača. Tom ludačkom zločinu mi moramo da pogledamo, da gledamo pravo u oči, netremice, ma koliko te razroke, zakrvavljene pijane oči zločina bile odvratne. Mi, baš mi Srbi, moramo da gledamo taj zločin oči u oči, netremice, dugo, uporno, ma koliko to bilo bolno za nas. Dok ne bude bilo isključeno da nismo shvatili pravi smisao tog zločina, dok ne bude bilo sasvim nemoguće da ga ikad zaboravimo, da smo jednom za svagda u svakoj svojoj akciji, obavezni pred tim shvatanjem, pred tim nezaboravljanjem... Ta smrt – nastavlja Marko Ristić – treba da nam bude opomena i podstrek, memento i merilo. Ne zato što bi ona bila izuzetna, drukčija od tolikih drugih, kojima je kao beskrajnim nizom krvavih putokaza obeležen put naših naroda ka slobodi, ka miru. Ne, nego baš zato što je smrt Gorana Kovačića tako simbolična da se u njoj oličavaju, da kroz nju govore tolike druge, sve te bezbrojne smrti žrtava...". Pola stoljeća kasnije stravično zlo nacionalizma, u čije korijene je tako duboko pronikla *Filosofija palanke* Radomira Konstantinovića, raspojasalo se krvavo na sve strane na ovim balkanskim prostorima, odvelo u provaliju, ostavljajući svuda pustoš i rane iza sebe.

Čitajući ovih dana poljsko izdanje knjige *Oblici nade* poznatog litvanskog pjesnika Thomasa Venclove, univerzitetskog profesora, dugogodišnjeg

prijatelja Czeslawa Milosza i Josifa Brodskog, sjetio sam se Ristićevih riječi o odgovornosti za zločin nad Goranom i stradanja nebrojenih nevinih ljudi iz svih naroda i posebno muslimanskog stanovništva u Bosni u Drugom svjetskom ratu. Venclova piše: “Ja, Litvanac, imam obavezu da govorim o krivici Litvanaca. Okrutnost, grabež, sramotna ravnodušnost ne mogu se ničim pravdati. Drugi će govoriti o krivici svojih naroda... Svi narodi počinili su greške. Moćniji susjedi su ih počinili više, ali to nas ne oslobađa pred savješću odgovornosti za ono što smo mi počinili.”

Bolna misao o nedavnoj tragediji ovih prostora, o Sarajevu, o Srebrenici i tolikim stradalničkim mjestima, uz osjećanje dubokog stida zbog svega što se dogodilo minulih godina, stravičnih zločina i divljaštva koje je zapanjilo i užasnulo svijet, ne prestaje se nadnositi nad sveukupno naše življenje, pa i nad svaki napisani redak, svako slovo. “Monstruozna ideja i praksa tzv. etničkog čišćenja i tzv. humanog preseljenja, preko ubijanja, sakaćenja, silovanja, ostavila je teške rane u dušama i pokidane mostove među ljudima. Sve to treba prevladati pravdom i dobrotom... Veliko je zlo učinjeno, ali Bosanci i Hercegovci, poučeni historijom, sposobni su da dobrom nadvladaju zlo. Velika šansa je na ispitu... Mizeran je život kako s mržnjom, tako i s grižnjom savjesti. Duševno rasterećenje potrebno je svima. Oslobađanje iz sputanosti one ljudske jezgre u svakom čovjeku, buđenje moralnog glasa i moralne hrabrosti, uzdizanje u dostojanstvu za opće dobro – eto, tako izgleda put ka miru i slobodi, put na koji treba smjelo kročiti.” (Arif Tanović)

Odavno traje blisko prijateljstvo Radomira Konstantinovića sa sarajevskom kulturnom sredinom, još od ranih pedesetih, kada je on saradivao sa izdavačkim preduzećem “Narodna prosvjeta”, koju će naslijediti “Veselin Masleša”. Ono će se nastaviti saradnjom sa profesorom Midhatom Begićem i časopisom *Izraz*, sa estetičarom Ivanom Fochtom, filozofom i književnim kritičarem Kasimom Prohićem, pjesnikom Huseinom Tahmišćićem, književnicom Hanifom Kapidžić-Osmanagić, te sa urednicima revije *Odjek*, čiji je član Savjeta bio Konstantinović od ranih sedamdesetih. Njegova je želja bila uvijek da se sretne sa filozofima, univerzitetskim profesorima, piscima, novinarima, te sa članovima Kruga '99 i drugih kulturnih asocijacija, da se upozna sa što širim krugom ljudi. Taj krug poznanika i prijatelja se proširivao svakim njegovim ponovnim dolaskom. No, ne zaboravljamo, razumije se, da se Konstantinović također sretao i sa piscima starije generacije – Isakom Samokovlijom, Nikom Milićevićem, Hamzom Humom, Mešom Selimovićem, Makom Dizdarom, Čamilom Sijarićem...

Veoma zapažena je bila Konstantinovićevo uvodna riječ na simpoziju o Krležinu djelu, održanom u jesen 1984. u Sarajevu, kome je predsjedavao Marijan Matković. Na žalost, ta njegova riječ, taj njegov kapitalni tekst s naslovom *Krleža i kriza*, ne bilježi nedavno objavljena reprezentativna enciklopedija “Krležijana”, u izdanju Leksikografskog zavoda “Miroslav Krleža”, čiji je glavni urednik, ugledni i cijenjeni književni kritičar, i sam sudjelovao izvrsnim prilogom na tom simpoziju, niti ima u tom izdanju natuknice o Radomiru Konstantinoviću, ni riječi o *Filosofiji palanke*, koju je Krleža veoma cijenio i često spominjao, kao što nema natuknice o *Odjeku* i književnoj nagradi “Miroslav Krleža”, ni o sarajevskom

simpoziju "Krleža u školi", na kome su sudjelovali Midhat Begić, Predrag Matvejević, Branko Ćopić, Krunoslav Pranjić, Tode Čolak, o kome je u Sarajevu objavljena knjiga, a također nema natuknice ni o *Oslobođenju*, izdavaču Krležinih djela. U "Krležijani" su, istina, primjereno predstavljeni sarajevski autori eseja o Krleži: Midhat Begić, Ivan Lovrenović, Muhsin Rizvić, Josip i Zdenko Lešić, te veoma zaslužni Enes Čengić. Treba zaista žaliti zbog spomenutih propusta u ovom inače veoma potrebnom i dragocjenom poduhvatu, koji su još jedna tužna ilustracija, blago rečeno, nepažljivog odnosa i prema sarajevskim inicijativama i ljudima koji su dali nemali doprinos poznanstvu Krležina djela i širenju njegovih pogleda. Veoma cijeneći zaista golemi trud saradnika "Krležijane", ostaje nam nada da će u sljedećem izdanju biti otklonjeni rečeni nedostaci.

U jesen 1985. odlukom žirija koji su sačinjavali ugledni pisci iz svih centara bivše Jugoslavije, Radomiru Konstantinoviću je dodijeljena "Odjekova" književna nagrada "Miroslav Krleža". *Odjek* je tada objavio inspirativan razgovor svog glavnog urednika Sadudina Musabegovića sa Konstantinovićem, koji će, između ostalog, reći: "Nisam samo 'krležijanac', nego sam (kad već baratamo takvim terminima kao omčama obezličenja, što vam se stežu oko vrata) također i 'sartrovac', a Sartrova prva reakcija na Beketa bila je također negativna. Markuze je, poslije Adorna, pokušao svoj marksizam da pomiri sa Beketom, ali, on mi je, ipak, dalji od Sartra. Postoje mnoge tvrdnje Sartrove s kojima se ne slažem. Ustvari, ne postoji samo jedan Sartr, Sartr nije jednina nego plural..."

Konstantinović je bio veoma potresen smrću svog bliskog prijatelja profesora Kasima Prohića. Zajedno smo putovali u Konjic na posljednji oproštaj sa Kasimom. Prošle godine on će toplim riječima evocirati uspomenu i na pjesnika Izeta Sarajlića, nazivajući ga "velikim boemskim našim drugom, u svakom gradu, na svakom jeziku... junakom drame duha što se zatekao na samoj granici egzistencije i poezije, egzistencije i jezika..."

Impresivan događaj uoči nacionalističke agresije i ratnih sukoba bio je simpozij o Konstantinovićevoj *Filosofiji palanke*, održan 21. marta 1989. u Sarajevu, u povodu dvadesetgodišnjice objavljivanja tog djela, uz sudjelovanje uglednih univerzitetskih profesora, filozofa, pisaca, kulturologa. Veoma uzbuđen, Radomir Konstantinović tada je rekao:

"Ovih nekoliko reči ja vam upućujem kao zahvalnost za to što me uveravate da nisam uzalud napisao *Filosofiju palanke* i to baš u ovom trenutku kad njen duh-anti-duh divlja kao nikada ranije, neuporedivo agresivniji nego pre dvadeset godina, kad sam pokušao da sazdam njegovu fenomenologiju. Taj duh-anti-duh sada bi ćutanjem da spali *Filosofiju palanke*, kao da ona nikad nije napisana... Ja mislim da uvek ima nečeg tragičnog u žrtvama ovog duha, čak i u onim koji su najsvirepiji, koji su najdublje zagazili u varvarizam. Mislim da i nacionalisti, oni kojima dugujemo tolika naša zla i koji nam svima sada rade o glavi (a glave nam igraju, to da znate!), da su, dakle, i ti nacionalisti, negde na dnu bića, pa makar i duboko skriveno, od njihovog sopstvenog saznanja, od njihove moći samorefleksije (a ta moć je, naravno, u nacionalista ništavna), mislim da su i oni u ovom smislu tragični... Ti, kojima su oči oslepele od 'beskonfliktnog sveta' usred našeg sveta, ti, koje je njihovo idealno jedinstvo onespobilo da nas vide takve

kakvi jesmo, pa nas zato vide samo kao simboličke znake nadličnog jedinstva, ili kao simbole izdaje tog jedinstva – ti su, ti, zamućenog pogleda, najopakiji: svakog jutra sa strahom gledam svoje oči u ogledalu.”

Konstantinovićevo djelo živjelo je i živi svoj život u horizontu moderne misli, u osobenoj komunikaciji sa svijetom. I kad nije pominjano, znalo se da je ono tu i da njegova radijacija traje, ono će djelovati i na svijest novih naraštaja – rekao sam na otvaranju simpozija, dodajući da *Filosofija palanke* reflektira i ujedinjuje u vlastitoj organskoj sintezi moderna stajališta antropologije, psihologije, estetike, lingvistike i dr. Palanka, svijet palanke, duh palanke – svuda oko nas, pa i u nama samima. “Lutajući duh palanke – kaže Konstantinović – jer nema zemlje u kojoj on nije moguć, jer je on svuda podjednako nemoguć, u svom zahtevu za idealno zatvorenim, koje bi bilo vanvremeno...”

Na tom simpoziju posebno je bila zapažena riječ profesora Muhameda Filipovića, koji je rekao da je prije dvadeset godina sa uživanjem čitao Konstantinovićevo *Filosofiju palanke*, dodajući da teško podnosi tuđe ideje i ima “tegohe da ih prihvati i to u srazmjeri u kojoj su one značajne...”. Palanka je, po njemu, metafora zaostalosti kao ontološki status, a ne psihologija ili puka fenomenologija nekog vida života, čija je bit u onoj vrsti zaostalosti, kojoj je uzrok ograđenost od drugih, od svijeta... “Mislim – rekao je Filipović – da je taj momenat postojanja kao ograđenost, samoizolacija u djelu Konstantinovića maestralno pokazan...”

Značaj toga skupa ogleda se i u tome što je na njemu snažno afirmiran stav da je nacionalizam provincijalna i autarhijska tendencija, koja mnoge zajednice svojim “iracionalnim vezivanjem za ukočene predmetnosti prošlosti ili megalomanske i egocentrične težnje u sadašnjosti” odvlači u stranu od njihovih autentičnih potreba i ciljeva glavnih tokova civilizacijskog progresivnog preobržaja savremenog svijeta.

Ovaj osvrt bio bi, zacijelo, osjetno nedostatan, ako ne bismo spomenuli bar u najkraćim crtama odjeke Konstantinovićevo književnog djela u našoj sredini. Tu mislim na recepciju njegovih romana *Daj nam danas*, *Mišolovka*, *Čisti i prljavi*, *Izlazak*, *Ahasver ili traktat o pivskoj flaši*, te radiodrama *Sabračajna nesreća*, *Euridika*, *Veliki Emanuel*, *Ikarov let*, *Liptonov čaj* i, posebno, na njegovu epohalnu, višetomnu studiju *Biće i jezik*.

Profesor Begić pisao je u jednom svom eseju, objavljenom 1968. godine, da se kod nas nije razvila “široka tolstojevska, zolinska, prustovska naracija”, jer nismo imali društvenu osnovu za nju; onu koju nalazimo u Prustovom književnom krugu, u krugu Dostojevskog i Čehova: svijet klubova, salona, večeri, zabava, gdje ljudi diskutuju o književnosti u rađanju...”, dok u eseju “Za raspoznavanje realizma”, objavljenom 1972. godine, on ističe “džojsovski korak” unutaršnjeg monologa u romanima Konstantinovića, Daviča, Marinkovića... koji je kod nas vidan tek pedesetih godina dvadesetog stoljeća, dodajući da “napokon treba utvrditi da se novija naša romaneskna tvorevina najpotpunije ocrta u romanima R. Konstantinovića, gdje je nesumnjivo rat kao opšta univerzalna situacija doveo do proboja u psihu čovjeka uopšte, odnosno do analize jednog

jedinstvenog stanja, sa moralnim i filozofskim odsjajima teksta, kakav je, recimo, strašni završetak romana *Čisti i prljavi...*”.

A o spomenutom epohalnom književnom poduhvatu *Biće i jezik* izvrstan esej objavila je u svojim *Suočnjima* Hanifa Kapidžić-Osmanagić. Ona naglašava da je Konstantinović “u intimnom dosluhu sa evropskom, poglavito francuskom modernom kritičkom mišlju, nasljednik fenomenološke, psihološke i strukturalne kritike, ali sa pravcem, koji joj je dao, dograđivši je, Sartre svojim *Floberom*, prenio u jugoslavensku kulturu čudo eseja kao poetsko-spoznajne forme koja sve više karakterizira modernu književnost”, dodajući da je “ta sinteza svih investigacionih novina iskazana na *korpusu* tekstova “srpske kulture dvadesetog veka” i modernog srpskohrvatskog jezika na kome se konkretno ostvaruje spoj univerzalnog i partikularnog, koji jedini i jeste u stanju da ovakvom pothvatu podari vizu trajanja.”

Još jedno lijepo zapažanje autorice eseja: “Konstantinovićev čitalac, kad započne esej o nekom pjesniku, ma i dug i ‘težak’, nije u stanju da ga ostavi. U njemu teče zagonetka duha koja se bez prekida odgoneta, bez zastoja odmotava se klupko rebusa, otvara kapiju za kapijom lavirinta tekstova sve do završnih akorda, koji su uvijek u sazvučju sa početnim i relativno se naglo završavaju, da bi čitaoca ostavili pri njegovoj žeđi.” Hanifa Kapidžić-Osmanagić govori o “ushitu eseja” i za primjer navodi Konstantinovićev esej o Davičovoj poeziji, koji smatra “jednim od najubjedljivijih, najstrukturiranih poslijeratnih kritičko-esejističkih tekstova pisanih na našem jeziku”.

O novom Konstantinovićevom romanu *Dekartova smrt*, u Beogradu je objavljena knjiga inspirativnih filozofskih, književno-kritičkih rasprava i eseja. To djelo je – čitamo u eseju “Postmoderna melanholija” Lasla Vegela – “snažno intelektualizovan porodični roman, roman jedne takve porodice čije je osećanje života prevashodno intelektualno, te stoga ne spada u ovaj svet, i u tom smislu su njeni članovi eteričniji, prefinjeniji od izravnih Dekartovih, Montenjevih i Paskalovih potomaka... Posljednjih godina desilo se u našim životima toliko jezivih stvari da o njima može da svedoči samo onaj ko se već nije rodio u znaku našeg života. Otrpilikom ovako kao što je to učinio Konstantinović.”

Objavljen je u jednoj varšavskoj književno-kulturnoj reviji (*Kurier Czytelniczy*) i moj esej o tom romanu kao o značajnom ostvarenju i novosti u širim okvirima evropske književnosti.

Nedavno objavljeno Konstantinovićevo djelo *Beket prijatelj* značajno je i veoma zanimljivo i ilustrativno svjedočanstvo o autorovu prijateljstvu sa čuvenim svjetskim dramatičarem.

Moderna misao univerzalnih vidika – književna, filozofska, estetička, humanistička – veoma otporna na svaki dogmatizam, živi u sveukupnom djelu Radomira Konstantinovića, osjetljiva na sva zbivanja, noseći u sebi dramu čovjeka ovih prostora i svijeta u kome živimo. Već više od pola stoljeća ona je živi, snažni, opominjući i oplemenjujući glas uma i savjesti iz balkanskog nevremena koje tako dugo traje.

(Autorizirano uvodno izlaganje)

Latinka Perović

ISTORIJSKI KONTEKST DELA RADOMIRA KONSTANTINOVIĆA

Ime Radomira Konstantinovića i naslov njegovog najpoznatijeg dela – *Filosofija palanke* postali su apsolutno nedeljivi. Ime pisca podrazumeva naslov dela, delo podrazumeva ime pisca.

Imajući, razume se, u vidu vrstu knjige i novije vreme, preciznije drugu polovinu XX veka, *Filosofiju palanke* bih označila kao jednu od ključnih knjiga u srpskoj kulturi. Ključnih knjiga po definiciji nema mnogo ni u velikim kulturama, u malim – pogotovo. *Filosofiji palanke* uz bok stoji, možda, još samo knjiga Miodraga Popovića *Vidovdan i časni krst* – “ta genijalna knjiga”, kako je za nju rekao istoričar Ivo Banac. Obe ove knjige imale su sličnu sudbinu: dugo su bile prećutkivane.

Objavljena prvi put davne 1969. godine, *Filosofija palanke* počela se više čitati i citirati u poslednjoj deceniji XX veka. Bilo je potrebno da se duh palanke otelotvori u svim pojedinostima, da bi *Filosofija palanke* postala ključ za razumevanje krvavog haosa u toj deceniji, kao, u ljušturi, agonija srpske partijarhalne civilizacije u njenom najnovijem, i najdramatičnijem, sudaru sa modernom civilizacijom.

Šta se od karakteristika duha palanke u poslednje dve decenije nije manifestovalo i ostvarilo? Trijumfovalo je, pre svega, “izvanredno jako osećanje kolektiviteta”, kome je sve “pretežno lično, individualno (ma u kom pravcu) nepoželjno”. Sabiranju, zgušnjavanju nacije – kolektiviteta pomagalo je “jako osećanje za istoriju, izvestan duh istoričnosti”, koji su, u suštini, “delo van – istorijskog (ili samo protivistorijskog) duha”. A zatim opsednutost smrću, na kojoj je, kako bi rekao Ivan Lovrenović, nastala kultura smrti, čije je pravo lice besćenje života.

Izgubljen u složenostima, otporan na promene, svet palanke je ideološki prost – totalitaran. On je negirao svaku protivučenost, suzbijao mišljenje i odbacivao tvoraštvo. Nagon za zatvaranjem bio je doveden do vrhunca. Ne mireći se sa svojom propašću, infantilna i inferiorna svet palanke prešao je u agresivnost “prema svemu što je ono – strano, što je od drugoga sveta, što je, jednostavno, od sveta”. A njegova filozofija, filozofija palanke, okrenula se “neizbežno... ludilu”.

Patrijarhalnost prožima i leve i desne ideje, orijentacije i programe i u modernoj istoriji Srbije. Zato se bez *Filosofije palanke* ne može napisati društvena istorija Srbije u XIX i XX veku. Ta knjiga, zaista i pre svega, jeste “ogled o srpskoj patrijarhalnoj civilizaciji”. Već sama njena pojava je znak distance prema toj civilizaciji, a distanca je rodno mesto alternative. Zato je bitan istorijski milje iz koga je proizišla *Filosofija palanke*. Odnosno, u kome je bio moguć jedan Radomir Konstantinović. Verovatno uprošćeno, ali u tom miljeu ja razaznajem tri linije.

Norberto Bobbio u svome delu *Liberalizam i demokracija* piše: “Cjelokupnim političkim mišljenjem dominira velika dihotomija: *organicizam* (holizam) i *individualizam* (atomizam). Premda kretanje nije pravocrtno, može se reći da *organicizam* pripada prošlosti, a *individualizam* je moderan (ili barem od njega može početi teorija moderne države.)

“... liberalizam čupa pojedinca iz *organskog tijela* društva i omogućuje mu da živi, barem veći dio života, *izvan majčine utrobe*, baca ga u nepoznat svijet pun opasnosti, gdje vlada borba za opstanak, a demokracija pojedinca ponovo priključuje drugim ljudima koji su mu slični, kako bi na temelju njihova spoja društvo bilo ponovo uspostavljeno – *ne više kao organska cjelina, nego kao udruženje slobodnih pojedinaca.*”

Ta dihotomija karakteriše i modernu istoriju Srbije. Dominante ideologije u njoj, i nacionalna i socijalna, uključujući i komunističku, su organističke. Kad danas čitam kako mi, valjda posle komunističkog totalitarizma, treba da se vratimo u Evropu, u kojoj smo uvek bili, prisećam se Todora Manojlovića, koji je, 1927. godine, u *Letopisu Matice srpske*, pisao: “Mi živimo, nekako eksteritorijalno usred Evrope, u čijoj idejnoj evoluciji ne učestvujemo... Karakterističan je tu antimodernizam”.

Prva linija u istorijskom miljeu Radomira Konstantinovića i njegove *Filosofije palanke* na tragu je slabije, ali u modernoj istoriji Srbije postojeće, tradicije individualizma i modernizacije. On se nadovezuje na prosvetiteljstvo Dositeja Obradovića i naučnost Đure Daničića, koji je govorio: “Za otadžbinu se može umreti na svakom korisnom poslu.” Na tragu je Ilariona Ruvarca, koji je pisao da se istoričar prema izvorima ne može odnositi kao “svako dete i prost narod.” Najzad, na tragu zagovornika države kao sredstva a ne cilja, vladavine zakona i dostojanstva građanina. Ta strana pomenute dihotomije probijala se i kroz komunističku partiju po logici, kako Gramši kaže, kad postoji jedna partija, onda sve stranke postaju unutarnje. Ona je bila najugroženija na kraju XX veka, kada je kolektivizam već ušao u degeneraciju.

Druga linija istorijskog miljea u kome sazreva Radomir Konstantinović je porodična linija. *Dekartova smrt*, ako sam dobro pročitala, pokazuje koliki je

značaj on sam pridavao toj liniji. Njegov otac, čuveni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, Mihailo Konstantinović u svom delu *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945*, koje su 1998. godine objavljene u Novom Sadu, nije, naravno, pisao o filosofiji palanke, ali je uočio mnoge njene karakteristike koje zvuče kao dijagnoza:

“Naši ljudi: sami se proglasili autoritetima.”

“Naši ljudi zadocnjavaju u shvatanjima.”

“Naši su ljudi pretenciozni. I lenji.”

Mihailo Konstantinović između *organicizma* i *individualizma* nedvosmisleno je bio na strani ovog drugog. “Fašizam, komunizam i nacional-socijalizam” – pisao je – “mislim da imaju zajedničku osnovu: reakciju protiv individualizma, ali ako su te reakcije razumljive, pitanje je može li se izmeniti osnovno načelo moderne civilizacije. Hoće li primarnost kolektiva biti moguće svuda provesti?”

Najzad, o trećoj liniji istorijskog miljea Radomira Konstantinovića. Iskustvo XX veka je i njegovo lično iskustvo. Hana Arent je svoju studiju *O totalitarizmu* napisala sažimajući iskustva i nacističkog i komunističkog totalitarizma. Radomir Konstantinović je na ključni fenomen svoga veka reagovao analizom slučaja, relevantnom za istoriju totalitarizma uopšte.

Radomir Konstantinović nije samo anatom sveta palanke u agoniji. On je jedan od graditelja modernog sveta, Evrope u Srbiji. Njegovo osmotomno delo *Biće i jezik*, koje je nastalo između 1970. i 1981. godine, i koje sadrži sto trinaest rasprava o isto toliko srpskih pesnika, jedinstveno je ne samo u srpskoj kulturi, nego i u svim južnoslovenskim kulturama. Sa njim bi se mogla upoređivati samo *Krležijana* Stanka Lasića. Praveći presek, jedan – kroz celokupno srpsko pesništvo, drugi – kroz voluminozno delo jednog književnog gorostasa, ova dva stvaraoaca imaju isto polazište – dijalog nasuprot monologu kao rodnom mestu totalitarizma. Prema monološkom, totalitarnom obrascu: “Hrvatska je povijest – kaže Lasić – puna izdajica. To su oni koji ne misle kao Ja. Sve što je protiv mene, treba odsjeći: trulo i zaraženo koje bi moglo otrovati cjelinu. Tako vidim našu sudbinu u novijoj povijesti.”

Ovaj obrazac ima svoj savršeni pandan u srpskoj kulturi. Tako današnji predsednik Srpske akademije nauka i umetnosti piše da je – “Oskar Davičo dokaz naše obolelosti – ako jednom ozdravimo, biće odbačen kao strano telo, amputiran kao gangrenozno tkivo.”

To je onaj isti Oskar Davičo, o kome je Radomir Konstantinović u svome monumentalnom delu *Biće i jezik* napisao: “Jedan od najvećih pustolova srpske poezije, bez čijeg vanredno obimnog i raznovrsnog dela je njena moderna epoha nezamisliva.”

Radomir Konstantinović ne ukida dihotomiju, koja karakteriše i srpsko pesništvo. Njegovi kriteriji su imanentni poeziji, a suprotni svakoj ideologiji, pogotovo politici. On, jednostavno, ne pristaje na *zaborav*. Tamo će, pre no što počnu da im pomeraju kosti i njihovim imenima kite ubice, pisati o Jovanu Dučiću i

Svetislavu Stefanoviću kao o pesnicima. Iz istih razloga, suprotstaviće se prećutkivanju izvornog dara jednog Milete Jakšića; “mudrosti lokalnih šereta” i “prizemnoj utilitarnosti” u vrednovanju raskošnog talenta Stanislava Vinavera, koji je “ugradio sebe... u same osnove najnovije srpske kulture jezika i stiha.”

Nije slučajno da su ključna dela Radomira Konstantinovića nastala u poslednje dve decenije XX veka. On je naslućivao agoniju sveta palanke. Verovao je da ne postoji samo jedan izbor. Zato je u Sarajevu, uoči rata, rekao: “Križa je velika; naši izgledi du, dakle, veliki.” Svet palanke potražio je izlaz u savezu državnog socijalizma i nacionalizma. Kroz taj savez, on se i ostvario, da bi se, posle sloma, dramatičnije no ikad, našao ponovo pred istim izborom pred kojim je bio i na početku.

(Priredeno prema priloženom tekstu izlaganja)

Muhamed Filipović

ČOVJEK PRIJATELJ

Dame i gospodo, dragi prijatelji,

Došao sam ovdje, na poziv mojih prijatelja iz *Kruga 99* i *PEN centra*, da iskažem poštovanje jednom čovjeku za čije će vrline mnogi sigurno naći brojne i velike riječi, a ja bih upotrijebio samo jednu jedinu, staru riječ, i može biti, "izlizanu od upotrebe duge", kako to reče jednom jedan moj prijatelj pjesnik još 1942. godine, dakle čovjeku koji zna biti prijatelj.

Davno, može biti prije više od dvadeset godina (ako ne računamo ono vrijeme koje nam je svima oteto, kao uostalom i mnogo toga drugog), došao sam, isto tako kao i danas, da govorim o onome po čemu je i zbog čega je nama svima ovaj čovjek prijatelj. Naime, došao sam na jedan skup, kojeg je, to se zna, u to vrijeme mogao organizirati samo Čedo Kisić. Došao sam na taj skup da govorim povodom *Filosofije palanke* Radomira Konstantinovića. Tada su kod mnogih od nas još postojale iluzije da ljudski duh može u nekoj mjeri amortizirati, pa čak i savladati snagu neumitnog kretanja čovječanstva ka poništenju svega što smo do tada mislili da predstavlja napredak i humanizaciju našeg postojanja. Tada sam pokušao nešto što je moglo izgledati bizarno, tj. da metaforični karakter sintagme *filosofije palanke* svedem na golo značenje riječi *palanka* i da iz toga, slijedeći logiku same riječi i logiku onog što je ona označavala (a što nam je to još ostalo od svega što je ljudski duh stvorio osim riječi, a i njih ćemo uskoro izgubiti!), izvedem ono što je konstrukcija i konstitucija života takvih fundamentalnih tvorevina ljudske civilizacije i kulture kakve su naselja, sela, palanke, kasabe, varoši, čaršije i šeheri. Svi ti nazivi su nam zajednički na dijelu Balkana koji je bio pod Osmanlijama, što pokazuje kako je kulturno-povijesni slijed stvaranja ljudskih naselja, iz kojeg nastaju civilizacija i kultura, jasno utemeljen i što pokazuje, također, da je rast način života i njegova konstitucija kao ljudskog života, kao života ljudi, a ne životinja, vezan za nastanak institucija koje su namijenjene drugima, a ne nama samima. Dakle, duboki je

smisao tog duhovno-kulturnog i kulturno-životnog napretka upravo sadržan u gradaciji nivoa života izraženoj u stvaranju institucija za druge, u otvaranju onog prvobitnog ustrašenog, odbrambenog i stoga agresivnog duha jedne zatvorene cjeline, kakvu paradigmatički predstavlja palanka, tj. ljudsko naselje samo za nas, ljudsko naselje ograđeno od svih drugih nizom uspravno zasadenih i povezanih palica, drvenih stupova, palisada, od čega, zapravo, i potiče riječ palanka.

Tom svom govoru, kojeg je Čedo kasnije objavio, dao sam naslov "*Drugi nisu prijatnija nego obogaćenje*", s općom idejom da naglasim značenje onog što još Kant naziva ljudskošću, a to je da čovjek može da se ostvari kao biće, u svim svojim mogućnostima, samo preko nečega što mu otvara sve što je ljudski duh do sada ostvario, dakle, samo kroz čovječanstvo, samo ako se otvori svima i sam bude za sve otvoren. Nažalost, sve je to otišlo u nepovrat, svaka ideja i svaka nada da će ovaj svijet postati nešto drugo do li velika palanka, palanka ograđena strašnim palisadama bombi, raketa i drugih sredstava koja ubijaju, ubijaju i samo ubijaju i ništa drugo, tj. da ćemo živjeti u palanci u kojoj su svi drugi samo kolateralna žrtva onima koji imaju tu moć. Ako su se ljudi nekada ograđivali palisadama da bi se zaštitili, sada smo svi mi ograđeni strašnim palisadama raketa, bombi i sredstava od kojih se ne možemo skriti, te nema tog mjesta koje nam može pružiti uporište.

Ipak, da se vratim na osnovni motiv i razlog mog prisustva ovom događaju, kojeg na svaki način smatram veoma važnim, čak bitnim za naše današnje stanje i to u općem smislu te riječi, za stanje čovjeka danas uopće. Riječ je o prijateljstvu. Sama riječ nas upućuje na ono što povezuje, što prijanja jedno uz drugo, pa odista, što bi to mogao biti prijatelj, ako nije onaj koji uz nas prijanja, koji stoji uz nas i u dobru, a bogami sve to više i nužnije i u zlu, onaj kojeg osjećamo prisnim i kojem se možemo povjeriti, nasloniti na njega, i u kojeg se možemo pouzdati. Zapitajmo se koliko svaki od nas danas ima takvih ljudi i koliko je takvih ljudi sposobno, odlučno i u stanju da pokaže svoje prirastanje, prijanjanje uz sudbinu i za dobro drugih uopće, tj. ne samo za sudbinu nekog određenog drugog čovjeka, nego za sudbinu drugih ljudi kao takvih, upravo kao drugih i drugačijih i to samo zbog toga što su ljudi kao i mi? Koliko ima ljudi koji su spremni da pruže podršku, pomoć i zaštitu drugima, znajući da su oni drugačiji i to zbog toga što su i sami drugi, u odnosu na neke prve i što poštujući, štiteći i prijateljujući s drugima, sami postaju svjesni sebe u sopstvenoj *drugosti* i time u svojoj bitnoj ljudskoj prirodi, onoj koja nam nije dana, nego koju mi možemo odabrati ili je odbaciti? Samo slika može pokazati ono što ljudi više ne mogu kazati, jednostavno što su riječi već izlizane, kako reče još davnih dana Drago Kolak, što su izgubile svako konkretno značenje i što su postale predmet upotrebe bez ikakvog odnosa prema njima samima, njihovoj povijesti i značenju, te onome što znače za čovjeka.

Bio sam prije nekog vremena u inozemstvu i tamo sasvim slučajno susreo jednog mog komšiju i poznanika iz Banje Luke. Radnja se događa na kraju svijeta, gdje je taj moj komšija prognan od oslobodilaca srpstva. Susrećući nekoga koga nisam vidio godinama i ne znajući što se sve dogodilo njemu i njegovoj obitelji, a poznavajući mu oca, poznatog banjalučkog zanatliju, tapetara Rasima-Raskana Suljića, nekadašnjeg sjajnog fudbalera "Krajišnika", nekadašnjeg najpoznatijeg nogometnog kluba Banje Luke i prijatelja moje starije braće, znajući i to da je

Raskan rođen 1904. ili 1905. godišta, tj. da bi mogao imati 98 ili 99 godina, upitao sam njegovog sina: “Boga ti, Fikrete, kad je Raskan umro?”, smatrajući ne samo zbog godina, nego i zbog toga što sam i sam iskusio da ljudi umiru najviše zbog toga što su iskorijenjeni, a ta je sudbina zadesila 50.000 Banjalučana, da je Raskan najvjerojatnije već umro. Odmah sam dobio odgovor: “Da si ti živ i zdrav, Tunjo, ali babo je još živ”. Naravno, to me je silno obradovalo, jer ja, koji sam ostao sam na svijetu, znam sada da postoji još neko ko sa mnom može dijeliti neke uspomene, a što nam je još preostalo osim uspomena?

Odmah sam zamolio Fikreta da me odvede kod oca. Raskana sam našao u stanu u kojem žive, ali u potpuno svježem stanju, s netaknutom memorijom i s velikom željom da i sam progovori s nekim ko pamti nekadašnje stanje i ljude našeg rodnog grada, koji je na naše oči uništen. Razgovarajući o zajedničkim uspomenama i ljudima, došli smo i do toga kako to da su oni morali emigrirati. Rekao sam Raskanu: “Pa, kako to, Raskane, da i ti budeš prognan? Svi Banjalučani znaju da si ti bio ono što se nekada zvalo *pro-Srbin*, da si igrao u srpskom klubu *Krajišnik*, a ne u muslimanskom BSK-u ili radničkim klubovima *Balkanu* i *Borcu*, da si se družio sa Srbima i da ti je komšija, drug i parnjak, te suigrač u *Krajišniku*, mada slabiji igrač od tebe, bio pokojni sudija Perenčević?”. Raskan je na to zaplakao i kazao mi: “Sve što nam se dogodilo je strašno, nezamislivo i neizvedivo iz cijelog našeg života i iskustva zajedničkog življenja u našem gradu. Nažalost, mene su protjerali upravo potomci mog druga i komšije Perenčevića, njegova kćer i njezin sin, danas nekakav funkcioner u RS”. Zatim mi je kazao: “Nije više moguće živjeti tamo. To su samo svoji ljudi, znaju biti samo Srbi, ni za kog drugog ne znaju i ne vole nikoga. Sve su džamije porušili, sve naše stare kuće, sve ulice izmijenili i sve unakaradili, tako da jedan normalan čovjek Banjalučanin ne može više tamo živjeti”.

Nisam mogao sebi doći, jednostavno događaji su apstraktni sve dok se ne počnu u njima, kao akteri, javljati ljudi s kojima smo živjeli i odrastali, dijelili i dobro i zlo. Rekao sam Raskanu: “Pa, ona zna (kćerka sudije Perenčevića, moja kolegica profesor Mirjana) da ste ti i njen otac bili najbolji prijatelji. Zna da ste ti i tvoji išli da ih pratite na banjalučko polje kad su ih ustaše progonile, tada je imala 12 godina. Zna da mi nismo bili s ustašama i da smo bili u gotovo istom položaju kao i Srbi, tj. kao i svi poštjeni ljudi u to vrijeme. Zna da si ti potpisao Rezoluciju protiv progona Srba iz septembra 1941. godine, koju je potpisalo 243 najuglednijih Banjalučana muslimana, na čelu s muftijom Nurkićem, te da si i ti bio potpisnik, a to je 1941. godine bilo ravno smrtnoj presudi”. Na sve to Raskan mi je rekao: “Tunjo, nema više prijatelja i sve se na dunjaluku pokvarilo do temelja. Čovjek jedino može čekati kakvu hajrli smrt, ako je i ona još moguća”.

Raskanova istina je istina svih nas. Od nje moramo početi graditi eventualno nešto novo i nalaziti ponovno snagu i za prijateljstvo i za život. Drago mi je da ovo mogu kazati u čast čovjeka za kojeg vjerujem da je prijatelj i da je odista dostojan prijateljstva.

(Priredeno prema audio snimku izlaganja)

Milan Đurčinov

PISAC MODERNOG SENZIBILITETA

Uvažene kolege, prijatelji,

Izuzetno mi je drago što sam se u ovim (još uvek) teškim i neizvesnim vremenima ponovo našao u Sarajevu, jednim povodom koji, uveren sam, ne samo za mene, ima poseban značaj. Odabrati za temu *Misao i delo Radomira Konstantinovića* u ovom trenutku, prepustiti je dijalogu i raspravi njegovih prijatelja i saveznika od kojih većina, slično kao i autor ovih redova, žive usamljeni i uglavnom potišteni, hrabra je i plemenita zamisao organizatora ovog neobičnog i nesvakidašnjeg skupa.

Današnja prilika odavanja *omage-a* jednom izuzetnom stvaraocu i intelektualcu, kakav je nesumnjivo Radomir Konstantinović, mogla bi označiti početak jednog budućeg i neophodnog zaokruženja njegovog stvaralaštva. Time mislim na sledeće: svi se mi u potaji nadamo da će naše delo jednog dana biti pročitano i protumačeno onako kako zaslužuje, ili, figurativno rečeno: da će se u toj rekonstruisanoj slici onoga što je godinama i decenijama slagano, cigla na ciglu, najzad pojaviti obrisi nečega što je još Leo Špicer nazvao "duhovnim etimonom" jedne ličnosti i jednog dela, nešto kao središte, stožer oko čega i ka čemu sve ostalo gravitira, ne narušavajući njegovu bitnost i suštinu.

Meni se čini da se takav duhovni etimon ili takva konstanta, ako hoćete, u slučaju pisca o kome danas govorimo ispoljava na dva plana: na etičko-moralističkom, kao *istrajavanje nasuprot struji* u svim razvojnim fazama i svim izražajnim oblicima i – na filozofsko-poetičkom – kao duboki otpor prema svemu apsolutnom, zatvorenom, antiistoričnom, sistematskom, jednom rečju – prema svakom *sistemu*. Reč je, zapravo, o autoru koji je bio, ostao i danas opstoji kao zagovornik nastajanja, promena, složenosti, razlika, dijalogičnosti, velikih potencijalnih raspona.

Nastojeći da dosadašnji razvoji put Konstantinovićeve sagledam u jednoj retrospektivi, dozvoliću sebi da njegovu stvaralačku evoluciju podelim uslovno na četiri faze, četiri segmenta:

1. Prvu fazu mogli bismo označiti kao “vreme modernizma”, u kome se pisac pojavljuje i deluje kao strastveni apologet modernog beletrističkog pisma koje odlikuje radikalni raskid sa realističkom tradicijom. To je period u kome se sukcesivno pojavljuju njegovi romani: *Daj nam danas* (1954), *Mišolovka* (1956), *Čisti i prljavi* (1958), *Izlazak* (1960) i *Ahasfer* (1996), kao i njegove brojne radiodrame.

2. Od sredine 60-tih godina otpočinje zaokret ka esejistici i filozofski utemeljenoj kritici najavljen knjigom *Pentagram* (1966), koji dostiže svoj vrhunski izraz u *Filosofiji palanke*, kultnoj knjizi s kraja 60-tih godina.

3. Sledeća decenija ispunjena je kritičkim istraživanjima i kapitalnom književno-istorijskom sintezom (jednako kritičko-teorijskom i filozofskom) izraženom kroz osam tomova knjige *Biće i jezik* (u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka) i

4. faza, koja obuhvata 90-te godine, u kojima Konstantinović ostvaruje dva nova izuzetna dela *Dekartovu smrt* (1996) i *Beket-prijatelj* (2000).

Svaka od ovih faza ima svoja posebna tematska i žanrovska obeležja, nijedna od njih nije bez unutrašnjeg kontinuiteta i nedvosmislenih, mada složenih dubinskih veza za prethodnom ili potonjom.

Meni je ovo treći put da javno govorim o delu Radomira Konstantinovića. Prvi put, u okviru rasprave o *Biću i jeziku* organizovanoj od strane beogradskog časopisa *Književnost* 1984. godine, gde je moj prilog o osobenosti i nesvodljivosti njegovog filozofsko-kritičkog postupka i bio objavljen (br. 8/9), i drugi put, povodom dodeljivanja nagrade “Miroslav Krleža”, u tekstu naslovljenom “Upitanost kao primarno opredeljenje”, objavljenom u sarajevskom *Odjeku* (novembra, 1985).

Mogao bih podosta toga da kažem o početnoj, nazvao sam je “modernističkoj”, fazi u stvaralaštvu R. Konstantinovića. Utoliko pre što su nove književne ideje, njegove, ali i ostalih pisaca beogradskog kruga, kao što su bili Oskar Davičo, Marko Ristić, Dušan Matić, Vasko Popa i Miodrag Pavlović, imali širokog odjeka u makedonskoj književnoj sredini, a pojedini makedonski prozni autori njegovih godina, kao Dimitar Solev, Blagoja Ivanov i Branko Varošlija, kretali su se u to vreme sličnim ili gotovo identičnim putevima kao i on.

Ali, to bi mogla biti zahvalna tema za neku drugu priliku. U ovom trenutku osećam potrebu da nešto više no dosad kažem o delu (šireg dijapazona) koje se neposredno tiče vremena koje je tek proteklo i koje je, po meni, ne manje aktuelno danas, kao i prilikom njegove pojave pre 30 godina.

“Zamašan deo filozofsko-esejističkog i književno-kritičkog opusa ovog autora nastao je u znaku ustrajnog otpora obogotvorenju nacije, slepom i agresivnom nacionalizmu. Retke su ličnosti, ne samo kod nas nego i u svetu, koje su smogle snage da opstanu na ovoj liniji, da izdrže u toj misiji,” piše u jednom svom tekstu jedan od njegovih kritičara Rade Kuzmanović.

Slajući se u potpunosti sa ovom ocenom (dodajući samo - *svakim nacionalizmom*, ne samo "slepim i agresivnim"), mislim da se i danas, sa distance od nešto više od tri decenije, može slobodno reći da su se ocene i upozorenja *Filosofije palanke* pokazale kao profetska i opravdana. Vreme je, nažalost, potvrdilo ne samo prisustvo, već i eskaliranje, sve do dominacije nad svim ostalim, palanačkog duha prikazanog u toj knjizi, na svim našim prostorima. Reifikacija nacije, njeno euforično podizanje na pijedestal vrhovnog i neprikosnovenog demiurga, postalo je dominantno obeležje nove epohe na našem tlu, pa samim tim zlokobna i upozoravajuća predviđanja iskazana 60-tih godina i od mnogih tada osuđena kao rigidna i preoštra, potvrdila su se i, nažalost, pokazala kao anticipatorska.

Pomenimo samo neke od ključnih karakteristika duha palanke koje su u *Filosofiji palanke* bile jasno naznačene, a i danas su više nego prisutne. Najpre, to je "duh kolektivne volje, duh novog kolektivism koji nas je uzeo pod svoje, koji nas štiti od svega, a pre svega od nas samih. Duh koji se protivi vremenu, koji je anti-istoričan, na liniji naloga da, zatvoren u jedan zatvoreni svet, prihvati ovu zatvorenost i kao stvar svoje prednosti, svog sopstvenog izbora." Ili, kako to autor sublimirano kaže: "Duh koji pokušava da svoj udes preobrazu u svoju privilegiju."

U vremenima izolacije, kakva su bila vremena koja smo tek preživeli, u odsustvu bilo kakvih korektiva sa strane, taj duh neguje i uzgaja svoju religiju zatvorenosti, jer upravo u njoj vidi svoju šansu. Njemu su nasušno potrebni aplauzi na "zatvorenoj sceni", jer na "otvorenoj" to bi bilo nemoguće, na njoj bi bilo i podsmeha i zviždanja i praznih stolica u gledalištu.

Zatim, filosofija palanke je normativna i normativistička, nadlična i nelična filosofija. Ona se, stoga, boji sveta, izlaska u svet, jer veliki je svet svet koji umnožava mogućnosti, koji omogućava aksiološki nepredvidljivu mnogoobraznost, koji, stoga, razara jedinstvenost stila, njegovu jednoobraznost. Šta će nam drugi? Oni remete naše narcisoidno spokojstvo, uznemiravaju temelje našeg kolektivističkog monolita. "Kolku sme, tolku sme, tokmu sme" – ova, na druge jezike teško prevodiva, makedonska sintagma postala je amblem nove verispovesti za jedan nezanemarljivi deo naše inteligencije, sada malo zainteresovanom za dijalog sa drugim, sa drugačijim. Taj se duh često poziva i ponire u prošlost, najčešće u onu najudaljeniju, najmanje podložnu naučnoj verifikaciji, smatrajući da što dublje ponire u nju i pronalazi preistorijske pretke, tim više podiže cenu svom nacionu, pred sopstvenim gledalištem, ali i pred svetom. U stvari, kako to autor *Filosofije palanke* izvanredno kaže: "On samo sačekuje prošlost svojom vernošću postojećem koje želi sa jednom neuporedivom upornošću da otkrije u prošlosti."

Najzad – duh palanke – duh je *kumstva* koje se nikad ne umara. Njemu treba velika reč i veliki pokret, treba mu život kao u operi da bi mogao da se osvedoči da se zaista našao u životu. "Duhu kumstva veoma je blisko načelo prevare – uvek je reč o tome ko će koga prevariti. Zato unutar kumstva niču raskoli, jedan za drugim. Tamo nema odanosti, uzajamnog poverenja, solidarnosti, istinskog bratstva. "Što je osećanje realnosti manje, to je nužnost nasilja veća", stoji u *Filosofiji palanke*. Stoga su glavna sastajališta "kumova" – kafane ili domaće sedeljke, na kojima se lumpen-patrioti okupljaju i vode svoje beskonačne

razgovore, pregovore i dogovore oko toga koga će podržati, a koga maknuti, inkriminisati, odbaciti.

Sindromi duha palanke nisu ništa izgubili tokom godina od svoje razorne snage i uticaja u mnogim sredinama na našim prostorima. Naprotiv, bojim se da su oni narasli i ojačali, blokirali svako razložno i utemeljeno vrednovanje pravih i autentičnih ostvarenja i da su u velikoj meri odgovorni za sadašnju kulturnu recesiju na našim prostorima. Nikada nije bilo više proizvoljnih sudova, samoreklamerstva i megalomanije kao u godinama koje su iza nas. Nikada svest o pravim vrednostima nije bila ugroženija nego danas, a udeo palanačkog duha, koji podržava uglavnom mediokritete, samozvance i skorojeviće, bio je u svemu tome veoma aktivan.

Poštovane kolege,

Sa velikim interesom pročitao sam dve zadnje Konstantinovićeve knjige *Dekartovu smrt* i *Beket-prijatelj*, kao i debatu o prvoj u Trećem programu Radio Beograda. Ne osećam se kompetentnim da o njoj kažem nešto relevantnije od njenih inteligentnih tumača, filozofa i kritičara. Ne mogu, međutim, da prećutim da meni svrstavanje njenog autora uz aktuelni post-modernizam (polazeći od nesvodljivosti i plauzibilnosti njene strukture) pomalo smeta. Po meni, Konstantinović je kao pisac, autor beletrističkih dela ili filozofsko-kritičkih traktata, oduvek bio i ostao stvaralac veoma samostalan, samosvojan i svojeglav, koji razvija svoju umetničku viziju ili refleksiju ne razmišljajući mnogo o bilo kakvim sistemima, teorijskim paradigmama i poetikama, predajući se i ceo svom unutarnjem poticaju, svojoj kreativnoj energiji, svome talentu.

Dozvolite mi ovde jedan mali detalj iz naših povremenih telefonskih kontakata poslednjih godina. Saznavši da sam sa uživanjem pročitao njegovog *Beketa*, rekao mi je: "Znao sam da će ti se to više dopasti nego *Dekart*." Pišćevi iskazi ne moraju biti apsolutno meritorni za istraživače njegovog dela, ali, ako je već reč o uzorima i prethodnicima, meni se ipak čini da bi Sartrova misao mogla biti uticajnija od svih ostalih impulsa u svim fazama njegovog stvaralaštva. Uostalom, šta je drugo Radetov *Beket* ukoliko nije proizišao iz one Sartru do poslednjeg trenutka izuzetno bitne "ontologije konkretnog", koja nosi i osmišljuje strukturu i lepotu ovog nesvakidašnjeg dela?

Na kraju, dozvoliću sebi još nekoliko rečenica. Polazeći od njegove nesvodljivosti na nešto već postojeće, kao i na uznemirujuće provokativni karakter svake njegove knjige ili, bolje reći, svakog njegovog javnog čina, kritičari i tumači njegovog dela su često isticali njegovu usamljenost u okviru srpske književnosti, ali i šire od toga. "Prilično usamljen, bez pravih sledbenika i istomišljenika", kažu jedni. "Njegovo delo nema ni uzora, ali ni sledbenika", dodaju drugi. Prvi u pežorativnom, drugi u afirmativnom smislu. Meni se, pak, čini da ličnost i delo koje danas tumačimo i odajemo mu priznanje, treba posmatrati u jednom širem kontekstu. Nepobitna je činjenica da zračenje njegovog moralnog stava i njegovih beletrističkih opredeljenja srećemo i kod drugih pisaca njegove generacije, ali i kod mlađih autora i u njegovoj sopstvenoj i u drugim sredinama. Ne mogu u tom smislu da ovde ne pomenem delo i poglede jednog od mlađih pripovedača Zorana

Kovačevskog, jednog od retkih makedonskih autora koji su se u protekloj dekadi osmelili da se suprotstave nacionalističkoj retorici i bufonijadi u sopstvenoj sredini. Njegova poslednja knjiga, izašla prošle godine, nastavlja njegovu žestoku polemiku sa korifejima nacionalizma i paradnog patriotizma. U noveli "Alimpije, slikar i bik" pisac rezolutno postavlja pitanje: "Šta se to zbilo sa idejom nacionalizma kod nas nakon 15 godina?" Piščev odgovor je – optimistički. Po njemu, nastupa vreme uzmaka nacionalističkih specimena, koji tokom svoje višegodišnje halabuke ništa značajnije nisu objavili, niti izrekli neku novu ili svežiju misao, niko ih više ne sluša, a i njihovi nekadašnji obožavaoci ih sve masovnije napuštaju...

Mislim, stoga, poštovani prisutni, da odavanje priznanja danas Radetu Konstantinoviću, piscu modernog senzibiliteta, koji se čitavog života, slično Gombroviću, čuvao da nesvesno ne dovede u pitanje svoju kritičku budnost i svoj moral, uz sve drugo, znači afirmaciju jedne nama svima dragocene i neophodne paradigme, jednog gordog usamljeništva i uspravnog nonkonformističkog opstanka *nasuprot struji*. Primeri kao današnji, retki i dragoceni, ohrabruju, bude nadu i rasteruju oblake nad sumornim pejzažem naše sadašnjosti.

(Priredeno prema priloženom pisanom tekstu izlaganja)

Sead Fetahagić

PRIJATELJA TREBA ZASLUŽITI

Ima onih koji drže govore. Kao u svemu ostalom, neki to znaju dobro raditi, a neki ne znaju. Za mnoge se može reći da su dosadni, a većina ne zna šta hoće kazati. Međutim, meni su najdalji oni govornici koji svoj govor počinju sa: "Braćo i sestre!" Što me poziva u bratstvo, šta ću ja u tom jedinstvu? A vidim, narod hrli u to okrilje, možda su se ljudi razočarali u pravog brata, pa traže zaštitu u većini? Na tome su stvorene sve zajednice, još od onog doba rodovske zajednice, te je važno biti u bratstvu i sestrinstvu, neka govornik misli za tebe, mnogo je lakše.

Ne može čovjek biti sam. Može, ali s teškom mukom. A među onom braćom i sestrama ja bih također bio sam. Braća i sestre se ne biraju, a tamo gdje nema izbora nema ni slobode. Zato ja, više od mnogih amidža i tetaka, preferiram prijatelja. Odlučio sam da ga izaberem za sagovornika, govorim mu svoje misli, on mi odgovara, ja slušam njegovu radost, on moju. Nisam ja s prijateljem zato što me nazvao bratom, niti je on sa mnom zato što smo u krvnom srodstvu, nego smo se našli: potrefilo se da možemo razgovarati, voditi dijalog, razgovor duši ugodan. Prijatelj je vrijednost o kojoj se ne govori mnogo, možda baš zato što je vrijednost. Ta braća i sestre, ti drugovi, te kolege, te komšije, sve su to ljudske relacije koje su često nužne, ali jedino prijateljstvo u sebi sadrži ispit iz morala.

Prijatelja treba zaslužiti, ne možeš ga pronaći kad ti zatreba, ne možeš ga izmisliti kad te napuste "miševi". Pa mi se čini da što je čovjek na većem položaju sve manje ima prijatelja, a mnogo je umišljenih političkih veličina koji su sami i koji će cijeloga života ostati sami, jer oni nikada neće spoznati tu vrijednost.

I sad moram da se pohvalim. Imam nekoliko prijatelja, a jedan od njih je *Radomir Konstantinović*. To je čovjek čije je djelo, što bi kritičari rekli, stub promišljanja ove naše balkanske tragedije. Njegova knjiga *Filosofija palanke* je udžbenik iz kojeg se iščitava kaljuža našeg postojanja, gdje mitovi i patrijarhalna bratstva vladaju i nameću svoj okvir ponašanja, nazadan, retrogradan u svakom pogledu. Radomir Konstantinović je krajem šezdesetih godina to ogledalo pokazao srpskom narodu, i ostalim našim drugim narodima, no malo je ko mario za to. Rijetki su čitaoci *Filosofije palanke*, još rjeđi oni koji su je prihvatili i razumjeli. U njoj je oslikan pogubni srpski nacionalizam, u njoj je predskazana filosofija mračnjaštva, koja posljednjih godina vlada na ovim našim prostorima. Nisu čitali, nisu slušali Radomira Konstantinovića, kad je i 1992. godine digao svoj glas protiv Slobodana Miloševića, protiv rata, a za odbranu BiH.

Rade je danas opet ovdje, među nama, sa svojim prijateljem - Sarajevom. Rade razumije tog prijatelja, zna sve njegove nedostatke, mane, kojih je puno, ali zna i da mu je Sarajevo prijatelj. Zapravo, jedan dio Sarajeva, onaj koji nije okužen palanačkom filosofijom. Niko ovdje od političkih zvaničnika, od raznih ministarstava kulture, nije našao za shodno da pozdravi Radomira Konstantinovića. Palančani koji vladaju i mudruju, koji donose zakone i propise, ne poznaju jedan osnovni zakon – poštovanja i morala.

Rade ne daje izjave i intervjuje, sa javnošću komunicira svojim tekstovima. Čovjek koji je do krajnosti angažovan protiv mraka i mračnih ideologija, protiv nacionalizma, prevashodno "svog", srpskog, protiv fašizma svih boja i fela, ipak je odavno u unutrašnjoj emigraciji. Rijetki su prijatelji koji su mu ostali u njegovoj poznoj dobi. Stoga ovdje, kada je sa nama, doživi rasvjetljenje, jer se susretne s ljudima otvorenog srca, a naši palančani ionako bježe od ovog čovjeka, koji zna tačno da imenuje zle pojave i zle ljude. Radovao sam se Konstantinovićevom dolasku u Sarajevo, uvijek sam bio radostan družeći se s njim po sarajevskim kafanama, ali znam da je i Rade uvijek bio radostan kad god smo imali priliku da ćaskamo. Uvijek do sada, pa evo i ovih dana, nema bogatijeg čovjeka od mene u ovom gradu.

Mnogo su mračne sile koje tjeraju govornika da se popne na pijedastal i vikne: "Braćo i sestre!" Mnogo je mračnih prilika koje se ujedinjuju po zovu bratstva, po zovu krvi, pa misao Radomira Konstantinovića malo koga može da osvjetli i prosvijetli. Ne čuju palančani njegov zov na razgovor, dijalog, na poštivanje individualnih vrijednosti, na moderan, suvremen iskaz u umjetnosti. Naši palančani su u prošlosti i ne znaju iz nje izaći.

U masi ni s kim ne mogu da budem prijatelj, zato se u današnjem vremenu izgubila riječ o prijateljstvu. Sve je u masi, sve je u plemenu, u veličanju smrti, u "vrijednostima" neznanja. U Sarajevu i BiH preživio je prijateljski razgovor, ali je u velikoj opasnosti od onih što sve dijele. No, treba se suprotstaviti, jer mene s Radomirom Konstantinovićem ništa ne može podijeliti.

(Autorizirani tekst izlaganja)

Borka Pavićević

CRVENI OTOK ILI KONTINUITET

Sa pristaništa ili malog mola u Rovinju, Istra, u određeno vreme, to jest u određenom času, ka Crvenom otoku, najlepšem otoku na svetu, polazi jedan od tri broda, najlepša na svetu, koji su, u stvari, nekadašnji ribarski brodovi, pa malo reparirani, *Monatauro*, *Arupinum*, *Crveni otok*. Naravno, oduvek, kao i sada, ja ih sasvim jasno vidim, sa uvek obnovljenim intenzitetom osećanja koje se ničim od svega proživljenog ne može zatomiti. Znajući kada oni polaze, zasedali smo u Baatani, baš mesnoj rovinjskoj kafani i usput kupivši novine, pretresali sve i svakog. Mislili smo da pod izgovorom čekanja znanog časa polaska sledećeg brodića, imamo još vremena i prostora za po koju agonsku reč. Bila su to vremena života na trgovima. Pa je bilo podne, pa dva po podne, pa četiri i petnaest.

A onda bi, tačno u četiri i deset, glavnim rovinjskim trgom, trgom koji, sa svojim institucijama, čini Rovinj gradom, polisom, prolazili i ka brodiću išli Kaća Samardžić i Radomir Konstantinović. Oni nikada nisu ni “žurili, ni oklevali”.

Jednoga leta iz moje mladosti, iz naše mladosti, kopajući baštu dok smo mi, tada postšezdesetosmaši “politizirali”, u senci pesme Ivana Lalića, koju je pesnik izgovarao na vrhu Rovinja kod Svete Eufemije, “Lipe univerziteta”, moj otac, profesor, okrenu se i reče: “Deco, meni se čini da vi toliko citirate Krležu, jer još ništa niste smislili i, uostalom, pročitajte Radomira Konstantinovića, *Filosofiju palanke*”. To, kako je ko od nas do tada, šezdeset i devete, pročitao i šta je tada uspeo da smisli, opredeliće naše živote, ovako ili onako. Svaki za sebe. U svemu i svačemu. Jedno večer, na rivi, gde smo svi šetali, otac me je upoznao sa Radomirom Konstantinovićem.

Kako je ovaj čovek lep!, pomislila sam.

Dok su me još držale navike profesorskog deteta koje "radi u cirkusu", jer je Ostap Bender i moj otac tako zvao pozorište, pa i pored toga što je jednom, bez ikakvog mog saznanja i angažmana, dopao prilike da, na poziv Mire Trailović, kaže nešto o *Traktatusu filosofikusu* na prvoj probi "Akrobata" Toma Stoparda, reših da obavim i to sa magistraturom na temi srpske nadrealističke drame između dva rata, te jedno celo leto nisam videla Rovinj, ali sam se uporno trudila da istisnem bilo šta što bi bilo moje nad stranicama i stranicama *Bića i jezika* Radomira Konstantinovića. Ponekad, docnije, gledajući podvučeno u tomovima Trećeg programa, pomislim da tada nisam baš bila toliko nedotupava da barem vidim bitno. Odsustvo glagola u dramama koje se smatraju građanskim kod Momčila Nastasijevića, recimo. Zato smo igrali šekspirijanca Stefana Stefanovića u okviru Moderne, zbog glagola, zbog kretnje, zbog čina, zbog drame, zbog tragičke radnje, zbog katarze.

No dobro. Ne, nije dobro. Godina je devedeset i prva. Skurnice na rovinjskim prozorima su zatvorene. To je bio poslednji put kada sam tako, iznutra, videla Rovinj. Moj sin Jovan je malen i plav. Crveni otok je pust. Jednoga dana, u podne, shvatih kako sam sa detetom potpuno sama na celom ostrvu. Na ručku kod komšinice, Slavonke, udate za Rovinjeza, gledam, sa njom, tenkove u Borovu Selu, ona je iz Mirkovaca, tamo joj je brat, vrti se kupola tenka pred Osijekom, čujem Kramarića koji zapomaže. Čitam *Vjesnik*, *Glas Istre*. I tada počinjem da se budim svakog jutra u pet sati ujutro, stanem na prozor i gledam more i luku Valdeboro. A onda čujem susedu Dašu Drndić, spisateljicu, ćerku oslobodioca Istre, kako kaže "Pušiš li, Borka?" "Pušim, Dašo", kažem.

A onda idem, posle podne, na Otok, znam da će doći Kaća i Rade, čekam ih, evo ih, spuštaju se niz stenu do šljunka. Sunce je već blago i zlatasto. Rade ide na špic stene i ja ne mogu da sprečim svoje dete da ode do Radeta i da mu ne smeta. Eto, moj Jovan je imao privilegiju i da se zabaulja na gospodina Radeta Konstantinovića, a Kaća kaže, pa pusti ga, i ja gledam te dve plave kose. Rade je Jovanu poklonio plavi brodić, iz svoje kuće sa Beketovim pismima, ko zna da li se on još uvek nalazi tamo, Beketovih pisama više nema.

Šta je u međuvremenu bilo, to vi u Sarajevu dobro znate. To što je bilo sprečavalo je i pomisao na pravo lične ispovesti. Ljudi su užasno trpeli, vi ste toliko trpeli, to je rezalo *biće* i *jezik* tako da je, kako bi to rekao Radetov prijatelj slikar Edo Murtić, i more potamnelo.

No ponekad, ne uvek u zoru, jer se još uvek budim u pet i znam da će tako biti i sada kada trešnja cveta, jer sam to skoro приметila, valjda zato što sada nemam toliko vremena, gledam u tu monadu, u tu formu definitivnu, slušam tu operu, taj sistem crvenog otoka, ta popodneva, tu sliku sa Radomirom Konstantinovićem. I sećam se kada su u tu formu, u tu monadu, u otsjaj stvarno zlatno crvenog sunca, na pučini, ušli bojni brodovi.

Znam da će moj sin u svetu, u *nepalanci* ili u *dalekoj palanci*, naučiti svašta, da će sresti razne ljude, da će njegova iskustva biti velika, ali i njegov otac i ja znamo, da on neće imati priliku da odraste onako kako smo mi odrastali, sa neverovatnom privilegijom da čita i upozna takve ljude kao što je Radomir Konstantinović, s kakvima su nas naši roditelji upoznali.

(Priredeno prema priloženom pisanom tekstu izlaganja)

Vladimir Premec

Εγκώμιον-LAUS-POHVALA RADOMIRU KONSTANTINOVIĆU

Hotimice želim intimizirati, a vi procjenjujte koliko to ima smisla, a koliko je prilog skeptici, koliko očaju, koliko pak prilog jednoj naročitoj borbi za vrednote. Pri svemu tome što želim reći u pohvalu, neponovljivom i velikom Radomiru Konstantinoviću, primoran sam, po prirodi racionalne asocijacije, sličnim slikama iz duhovne povijesti. Pa, kad me one sile na uporedbu, priznajem da bi komparacija poricala pridjev koji sam prirekao ovoj jedinstvenoj ličnosti iskazivanjem atributa neponovljiv. Naime, neponovljiv znači jedinstven, uprkos analogijama po sadržaju i okolnostima, unatoč jedinoj mogućnosti naših vizija koje nastaju zagledanjem u dogođeno, budući da za nas tamna slika budućnosti ne postoji. Sve naše analogije u tom smislu valja uvijek razumjeti iz namjere da se asociranjem sličnosti utvrđuje niska umnih i karakternih osobina nekoga kojim se bavimo. I to ne zato što smo opčinjeni pijetetom, nego radi objektivno ustanovljenih fakata bez kojih je naš netko nezamisliv.

Uvijek me boli, a zaboljelo me naročito u trenu kada je uvaženi kolega Savić pomenuo *factum delicti* da je Radomir Konstantinović sistematski prešućivan. Sjeta *kumrovečkog nocturna* i tupe indiferentnosti prati sudbine ljudi određenih vizijama s onu stranu svih kompromisa, sa blatom-kalom i baruštinom ustaljenosti i ustajalosti: kao da neminovnost nedolaska i kritičkog suđenja postojećim valerima uime objektivnijeg i racionalnijeg, vrednijeg i toliko vrijednog da odolijeva koroziji i rđi vremena, uistinu i ne postoji. Radomir Konstantinović je uzdrmao akademsku nedodirljivost, raspršio magle samozadovoljnih provincijalnih kriterija, raskrstio sa ugodama i strastima surogata i

nadomjestaka zarad slobode izricanja argumentiranih sudova koji se u njegovom opusu pokazuju izdržljivima spram kriterija do kojih je doprla rasudna moć velikana duha u stvaralačkim sferama filozofiranja, literarnog izraza i izabраниh komunikacija.

Nasuprot velike zavjere prešućivanja, zadovoljan sam slušao reminiscencije o onima koji su čitali tekstove Radomira Konstantinovića. Među njima su pominjani Vuko Pavićević, Borka je govorila iz toga konteksta u auri kućnog prijateljstva... U svemu tomu nema ničeg novog pod Suncem, Borka, ali slušajte svjedočenje iz osobnog iskustva sa Pavićevićem koji je, prema riječima Vašima, studentima i mladim preporučivao mišljenja i ideje Radomira Konstantinovića čuvane 1968. godine, naročito. Isti Vuko Pavićević znao je da Europa slavi 700. obljetnicu smrti Tome Akvinskog (1274-1974). Pisao mi je, čuvši da imam prijevod Tomina spisa *De ante et essentia*, namijenjen mojim studentima. Objavio je taj prijevod u BIGZ-ovoj maloj filozofskoj biblioteci. Redakciju prijevoda prilagodio je svojem jezičkom prostoru. To su bila vremena u kojima je moja radost natkrilila i činjenicu da izlazi prvi prijevod jednog malog Tominog traktata, tako da sam bio spreman pristati na sve. Tim svojim pothvatom Vuko Pavićević, marksistički svetac, uradio je izuzetan kulturni čin, uvrstivši Beograd i Jugoslaviju u jubilarnu simposijastičku manifestaciju europskog i svjetskog ranga. A da je slučajno to rekao godine izdanja 1973., stariji barem znaju za moguće konsekvencije, a o posljedicama tek da i ne govorim. Lukavstvom uma ostvarena je strategija opstanka, čiji porod i danas imenujem za mene bitnom označicom: akademska sloboda.

Meni je Radomira Konstantinovića otkrivalo niz ljudi iz neposredne okoline. Ivan Focht, Kasim Prohić i Radmila Gligić, koja je Konstantinovića redovno objavljivala na Trećem programu Radio Beograda, stvorili su mi prve impulse. Zar za ovu sredinu nisu višesmisleni izuzetni argumenti i činjenica da je Radomir Konstantinović sa Hamdijom Pozdercem i drugima u Konjicu ponio 1984. tabut Kasima Prohića do greba na Musali? Zar dolazak na ovaj svečani simposion akademika Abdulaha Šarčevića ne govori isto o istom? Zar se referat Muhameda Filipovića ne svodi na ljudsku vrednotu p r i j a t e l j , kojom završava svoje slovo o Radomiru Konstantinoviću, kruneći ga najvišim priznanjem koje Bosna daje? Zar ne govori isto i prijem Radomira Konstantinovića među bosanske akademike; s t r a n a c , a prijatelj? Zar riječ m i r koju Gajo Sekulić vezuje za Konstantinovića, ne ubrajamo u autentične ljudske vrednote? Stoga ovoj čestitoj dosljednosti i žilavoj snazi otpora izričem pohvalu i priznajem divljenje. Europsku i balkansku povijest protkivaju zlatnim nitima i u trajnom samrtnom grču rijetki pojedinci iz hronologije mučeničkog kalendara. Zar Konstantinovićev usud ne liči na luču Erasmusa Roterdamskog? Zar balkanska mitomanija nije doživjela isti kamenolom u Krleže i Konstantinovića? Zar na istom zemljopisnom prostoru nisu mudraca iz Atene, Sokratesa, prinudili "zakonitom" odlukom da ispije kalež kukutina otrova? A reći se može da je Sokrates bio ne samo najmudriji od svih Helena, nego i najpravedniji. Značajnije je Konstantinovićevo "ćutanje" i egzistencija pacifiste od praznog slova o miru, sukladno molitvi Frane Asiškog: "... daj mi, Bože, milost da budem instrumentum pacis – oruđe mira, a da o miru ne govorim". Vjerujem da smo u tom duhu zajedno sa Radomirom Konstantinovićem instrumenti mira.

Vjerujem da smo instrumenti dobrih ideja, ljudskih ideja, onih izdržljivih na vrijeme. Takove instrumentalizacije nije, i ne treba da nas bude sram. Lakše i jednostavnije je biti veličina u Heidelbergu ili Ferrari, nego u navlastitoj sredini. Lakše je, dakle, u emigraciji biti *n e t k o*, nego u navlastitoj domovini. Ali, ako Te, Rade, tvoja sredina prešućuje i prokrustovski ne priznaje, budi uvjeren da su vrednote u Tebi i znaj da Tvoja sredina pati od zavisti i taštine.

Senzibiliteti i kriteriji ove naše sredine osjetili su davno i zaključili bjelodano pred licem svijeta, i šta jeste dobro i valjano, nadareno i veliko, pravedno i korisno. Mislim da opredjeljenje *Kruga 99* i ovom jubilarnom gestom prema Radomiru Konstantinoviću prethodno rečeno to potvrđuje i dokazuje. Uman, bio je sa nama u tjeskobama ratnog besmisla, odvažan, uzima priznanja koja mu darujemo.

(Autorizirani tekst izlaganja)

Filip David

ČOVEK SUŠTINE

Pre izvesnog vremena jedan strani novinar zamolio me je da u nekoliko rečenica, najsazetije, napišem nešto o liku i delu Radeta Konstantinovića. Evo šta sam napisao:

Radomir Konstantinović je najznačajnije intelektualno ime u savremenoj srpskoj književnosti i filozofiji kulture, pisac koji već duže od deset godina živi u “unutrašnjem egzilu”, zapravo od vremena dolaska Slobodana Miloševića na vlast. Kao romansijer koji pripada modernom evropskom duhu, obeležio je svojim delima važne, prelomne trenutke u istoriji srpske književnosti druge polovine prošlog i početka ovog veka. Dva njegova najnovija dela, *Dekartova smrt* i *Beket, prijatelj* žanrovski su bliska romanu, ali sa dubokim autobiografskim tragovima i predstavljaju vrhunac srpske postmoderne.

Osam knjiga sjajne analitičke studije *Biće i jezik (u iskustvu pesnika srpske kulture)* do sada je nedosegnuta analiza “pevanja i mišljenja” srpskih pesnika između dva svetska rata, izvanredno dokumentovana i analitička kritika provincijalnog, malograđanskog i palanačkog duha u srpskom pesništvu i srpskoj kulturi.

Filozofska studija *Filosofija palanke* tumači poreklo i glavne karakteristike palanačkog iskustva, briljantno, nemilosrdno analizirajući “duh palanke” kao pogleda na svet, na život, na stvaralaštvo, ukorenjenost palanke u duhu, u jeziku, “duh plemena u agoniji”, onu vrstu egzistencije iz koje su proizašli duhovni infantilizam, ksenofobija i poseban oblik srpskog nacizma. *Filosofija palanke* objašnjava, bolje nego ijedno drugo književno ili filozofsko delo srpske

kulturne i filozofske misli, suštinu vladajućeg kulturnog modela u Srbiji devedesetih godina, poreklo i pozadinu dominirajućeg nacionalizma, poreklo i dubinu moralnog pada većeg dela srpske inteligencije koji su okončani u ratnom razaranju i zločinu. Bez poznavanja dela Radomira Konstantinovića nije moguće razumeti tamne strane srpske intelektualne istorije, sve one stranputice i zablude koje su Srbiju dovele u tragični istorijski i kulturni ćorsokak.”

U ovih desetak redi nije moglo stati mnogo toga što bih i u svojoj intimnoj, a ne samo u Radetovoj književnoj biografiji morao da kažem, a to je – da je Rade svojim ranim romanima i svojim tekstovima i te kako otvorio književni prostor za moju generaciju, u kojoj su bili takvi pisci kao što su Danilo Kiš, Mirko Kovač, Borislav Pekić. Rade je predstavljao onu neophodnu dvostruku vezu sa najboljim što je postojalo u jeziku i razmišljanju u domaćoj književnoj tradiciji, a sa druge strane sa modernom, savremenom književnom Evropom. Uvek je bio jedan korak ispred ostalih, sa savršenim osećanjem za duh vremena, za nove tendencije. U jednoj, ipak siromašnoj, u celini gledano, zatvorenoj literaturi, on je duhom, temama, smelošću koju poseduju samo najhrabriji i najdarovitiji, otvarao put, pravi put kojim se izlazilo iz parohijske isključivosti, malograđanskog mentaliteta samodovoljnosti, palanačke zatvorenosti.

Možda je ovo prilika da zamolim Radeta da nam oprostí što smo često, prečesto, pojednostavljivali njegovu filozofiju palanke, upotrebljavajući ubojite citate ove sjajne studije u dnevne svrhe. Naime, to svi dobro znamo, Radetova *Filosofija palanke* postala je neka vrsta naše biblije: u njoj smo pronalazili istorijat ovdašnjih zabluda, ali i jasno nagoveštavanje budućih; pozivajući se na filozofiju palanke vrlo smo precizno mogli da definišemo poreklo, duh i stranputice jednog mišljenja i delovanja, korene i plodove zatvorene, ograničene misli izražene u strahu od promena, strahu od velikog sveta. Radetova misao o “nužnosti nacizma u duhu palanke” pomogla nam je da prepoznamo situacije u kojima trijumfuje palanačko mišljenje i protagoniste takvog mišljenja. A to znači lice i naličje naše katastrofe.

Poštovanje koje imam prema Radetu Konstantinoviću proizlazi, između ostaloga, iz divljenja njegovoj sposobnosti da nepogrešivo izrazi suštinu problema. Zajedno smo osnivali *Nezavisne pisce*, *Beogradski krug* i ovim je udruženjima upravo Radetova tačno i savršeno precizno izgovorena reč određivala smisao, duh i zalog postojanja. Dao je najbolju definiciju pojma *Druga Srbija*, koja je osmislila rad *Beogradskog kruga*: “*Druga Srbija* je ona Srbija koja se ne miri sa zločinom”. A na osnivačkom sastanku ovog udruženja nezavisnih i slobodnih intelektualaca izgovorio je ključne reči: “Svest i totalitarizam su nepomirljivi. Svest i čudovišnost su nepomirljivi.”

Ne mogu da zamislim proteklih desetak godina borbe protiv jednog okrutnog, zločinačkog, nedemokratskog režima bez prisustva, učešća Radeta Konstantinovića, koji je toj borbi, tome suprotstavljanju, davao intelektualnu snagu, razotkrivajući bedu i banalnost patriotskih fraza i nacionalističkih brbljarija.

Dragi Rade, ponosan sam što smo išli zajedno, što sam od Vas učio, ponosan sam što sam Vaš savremenik.

(Priredeno prema audio snimku izlaganja)

Mile Stojić

KONSTANTINOVIĆ – SVJETILJKA

Razmišljajući u dugim i egzilantskim noćima o protekloj deceniji Bosne u apokalipsi socijalističke Jugoslavije, često sam se spominjao i vlastite uloge u procesu zla, koje je oko nas teklo bujicama. Iako sam bio apsolutni protivnik rata, nisam mogao a da neprestano ne preispitujem svoje brojne publicističke i književne napise objavljivane koncem osamdesetih i početkom devedesetih u tadašnjoj bosanskoj i jugoslavenskoj štampi, sve se prisjećajući onog davnog Andrićeva upozorenja iz *Mosta na Žepi* da svaka napisana ljudska riječ može nanijeti zlo. U tom smislu može se sa sigurnošću već sada reći da je žalosna i porazna bilanca moje generacije i svih živućih pisaca nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika. Naša uloga, osim časnih izuzetaka, neće se spominjati s ponosom, nego sa stidom u budućim danima i pokoljenjima.

Kada bih se pitao o razlozima i uzrocima ovog sveopćeg pomračenja, ovog kukavičkog zatajivanja, ovog estetskog i moralnog debakla, na um bi mi uvijek padala *Filosofija palanke* Radomira Konstantinovića, njena prva i vodeća rečenica: iskustvo nam je palanačko. U vrijeme dok sam čitao tu knjigu ja sam pomišljao da ona opisuje i analizira pojave iz daleke prošlosti, vremena koja su zauvijek prošla i odnijela sobom sva naša velika zla, ali sam se grdno prevario: ta knjiga će na neki način anticipirati nove nesreće koje su dolazile i dolaze, jer je nacionalizam, kao ideologija upravo tog palanačkog iskustva, pokazao da je neuništiv u svojoj monstruoznoj banalnosti. Riječju: uloga srpskih i hrvatskih pisaca u pripremi našeg novog i velikog klanja takva je da se čovjek na trenutak zastidi što je uopće pismen.

Patriotski angažman pisaca u nas pokazao se ponovo tek kao obrana duha zaparloženosti i začahurenosti, potvrda Konstantinovićeve misli o našem provincijalnom iskustvu. Prisjetimo li se što su srpski nacionalni bardovi učinili samo ovome gradu u ime principa srpskog patriotizma, pošto su hrvatski domoljubni pisci napravili glavnom hercegovačkom gradu - shvatit ćemo da nije mnogo vremena moralo proći da bismo na vlastitoj koži iskusili istinitost upozorenja Petera Bencleya da je patriotizam veliko utočište svih hulja. To, vjerojatno, shvaća i današnja Srbija, koja je dugo vremena nojevski odbijala da se suoči sa činjenicom da će oni koji su mučki i bezobzirno ubijali druge vrlo brzo i vrlo precizno početi nišani i u najbolje srpske glave.

Ljudi poput Radomira Konstantinovića strahovali su i upozoravali do čega bi moglo doći, jer su cijeli svoj vijek proučavali duh palanke. Njih nitko nije slušao, bili su biblijski prezreni i popljuvani od rulje. Međutim, njihovo djelo danas predstavlja temelj novog poimanja našeg uzajamnog komuniciranja. Nećemo o metaforama, nećemo reći da njihovo djelo predstavlja most, jer nam je duh palanke uveo entropiju, spustio zavjesu mraka na sve prozore jezika, jer su naši mostovi bili najprije porušeni u jeziku. Reći ću: svjetiljka. Volio bih da su reformske snage u Srbiji upravo Konstantinovićevo svjetlo uzele kao svoj putokaz i orijentir, jer se kazaljka te busole uvijek okreće u smjeru čovjeka. "Križa je velika; naši izgledi su, dakle, veliki" – citirat ću jednu Konstantinovićevu misao s kraja osamdesetih, koja nam je tad, možda, ulijevala lažnu nadu. Danas, nakon krvavog trijumfa duha i iskustva palanke, kad smo dotakli dno, ova misao može nas potaći na borbu s vlastitim unutrašnjim mrakom, jer svaka borba s nacionalizmom počinje najprije u samome biću. Sve ostalo je historija, kojoj više ne bismo smjeli dozvoliti da se ponavlja.

(Autorizirani tekst izlaganja)

Laslo Vegel

DRUGI SVET

Citiram iz svojih dnevničkih beleški od pre nekoliko godina: “Uvek iznova uzimam sa police knjige Danila Kiša, Radomira Konstantinovića ili pak Filipa Davida. Da me podsete na to, da je postojala i jedna druga kultura. Kultura različitosti koju, svojevremeno, nismo ni umeli dovoljno da cenimo.” Ove rečenice me tvrdoglavo suočavaju sa istorijom one druge kulture čije savremene vrednosti predstavlja Radomir Konstantinović. Počeci te istorije se poklapaju s počecima mojih intelektualnih osveščivanja, s krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, kada sam kao saradnik i kasnije urednik novosadskog časopisa *Új Symposion*, zajedno sa svojim generacijskim drugovima, počeo da otkrivam jedan drugi svet. Pred nama se ukazala kultura zapadnog modernog individualizma, odnosno zapadnjačko, moderno lice našeg sveta. Naša kultura se napajala žudnjama i nadama šezdesetih godina. U početku smo govorili samo o kulturi, kasnije i o slobodi, jer se brzo pokazalo da su one prožimaju – trebalo je, zapravo, progovoriti o novoj kulturi slobode. Egzistencijalizam Radomira Konstantinovića u našoj sredini bio je, dakle, više od egzistencijalizma: bio je otelotvorenje kulture slobode, etike emancipacije.

Na samom početku šezdesetih onaj drugi svet koji je za nas značio Evropu, u Srbiji je predstavljala proza i esejistika Radomira Konstantinovića. Jednako ga predstavlja, mada na jedan tragičan način, i posle trideset godina, uprkos tome što se njegov svet, isto kao i naš, ne svojom voljom, našao u svojevrsnom egzilu.

Konstantinovićeви romani i eseji su nerazdvojivi. Njegov romaneskni svet je već prevladao onu, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina predominantnu dihotomiju modernizma i tradicionalizma, zalazeći uveliko u crni svet lične egzistencije. Njegova proza je herojski pokušaj sinteze: s najsuptilnijim intelektualnim diskursom je predočio crni, demonski uskovitlani svet egzistencije. Kao prozaista, nije činio nikakve ustupke, istraživao je skrivene dimenzije egzistencije, istoriju duše. S jednim kartuzijanskim pogledom otkrio je paklenu pustolovinu individue. Otkrio je one demone za koje do tada nismo znali, jer smo svu našu pažnju usredsredili na spoljne stupice. Poznavali smo samo one koji su nas spolja napadali, dok su demoni Konstantinovićeвиh romana atakovali iznutra, probijajući se iz duše i duha.

Filosofija palanke, međutim, ne bavi se više dušom, nego masama, ne egzistencijom, nego uzrocima. Opisuje okolnosti svog romanesknog sveta, njegove situacije, njegovu "stvarnost". Kao da je pisac postavio pitanje: hoćete stvarnost? E, pa, izvolite! To je, po našem mišljenju, vodeći motiv *Filosofije palanke*.

Romani su predstavili apsurdnog, usamljenog čoveka, a eseji, pre svih *Filosofija palanke*, predočili su onu "stvarnost" u kojoj su junaci njegovih romana prinuđeni da žive, osuđeni na samoću. Ispostavilo se, dakle, da je u ovom svetu egzistencija umrljana krvlju. Možda je samo Gombrovič umeo ovako nemilosrdno da razotrkije vlastitu stvarnost, međutim, on je iz te stvarnosti pobegao. Radomir Konstantinović se, međutim, silom prilika našao u egzilu.

Sam višeznačni naslov, *Filosofija palanke*, govori o tim krvavim mrljama, a ne o prosto suprotstavljenosti provincije i centra. Kada je objavljen mađarski prevod, upravo su interpretacije naslova pružile nova, plodotvorna uporišta za razumevanje dela. Naime, kritičari ovog dela, u inventivnom prevodu Viktorije Radić, ukazali su na okolnost da u ovoj knjizi nije reč o unutrašnjosti, nego o onoj provinciji koja je duboko ukorenjena u nama, odnosno o "suštini naših korena" - ma gde živeli. Zbog toga bi radije, umesto palanke, u naslov stavili jedan grublji termin koji, na mađarskom, pored provincijalnosti znači i u egzistenciju inkorporirano varvarstvo, prostaštvo.

Presaðen u jedan drugi jezik, i čitan u kontekstu jedne druge kulture, otkriva se, naravno, složeniji, balkanski, ali i jedan širi, srednjo-istočno-evropski značenjski svet *Filosofije palanke*. Postoji, naime, jedan srednje-istočno-evropski kanon koji svrstava u red karakteristično srednjo-istočno-evropskih dela ona književna ostvarenja koja u 20. veku, u opoziciji prema totalitarizmu, afirmišu slobodu, emancipaciju čoveka. Čitav niz remek-dela govori o ugnjetavanju čoveka, o njegovoj borbi za dostojanstvo, o otporu, o subverzivnom svetu imaginacije slobode lišenog čoveka. Ova dela – s pravom – ubrajamo u red klasičnih ostvarenja srednje-istočno-evropske književnosti. Pomislimo samo na tri K: na Kiša, Konrada, Kunderu. Njihove knjige već čitamo kao da je vreme, ono o kojem svedoče, istorijski iza nas: njihova dela su preživela prolazeće vreme, stoga se njihova veličina krije u besmrtnosti preživelih. *Filosofija palanke*, pak, govori o nečemu drugome, o onome što se nalazi pre i posle preživelog vremena, o onome što se ne meri vremenom, što vreme ne može da promeni. Više decenija nakon što je napisana, svet problema *Filosofije palanke* i dalje se uzdiže pred nama, zavelo nas

je lukavstvo istorijskog, dakle prolazećeg vremena i, baš zbog toga, dela pomenutih autora Danila Kiša, Đerđa Konrada i Milana Kundere čini i nadalje stravično aktuelnima.

Zašto tvrdimo da su Konstantinovićeви demoni još uvek pred nama? *Filosofija palanke* ne govori o totalitarizmu, nego o onome što ga omogućava, što ga uspostavlja: o kognitivnom totalitarizmu kojem su ruski bajoneti poslužili samo kao instrument, i kojem je komunistička ideologija samo asistirala. Oglašava onu đavolsku silu koja otelotvoruje, daje prikladnu formu ugnjetavanju, jer se već stolecima gnezdi u nama. Srednjo-istočno-evropski Fausti, dakle, ne moraju da sklapaju ugovor sa drugom osobom, dovoljno je da se nagode sa sobom, jer Mefisto živi u njima, mogli bismo reći i to, da predstavlja njihovo drugo ja. I dok Konstantinovićeви romani predočavaju upravo ono ja koje se bori sa Mefistom, dotle *Filosofija palanke* analizira kolektivnog Mefista koji se ugnezdio u čoveku pojedincu. Unekoliko uprošćeno, smatramo da *Filosofija palanke*, zapravo, predočava jezivo istočno lice ovog regiona koje se već nekoliko vekova bori sa zapadnim licem. To je onaj populizam, kolektivizam, nacionalizam, narodnjaštvo koje nije u stanju da ide u korak sa izazovima modernizacije, i kada se suoči sa njima, to lice se izobliči i postaje opasna demagogija. *Filosofija palanke* nije "crna hronika komunizma", već crna hronika srednjo-evropskog i balkanskog "istočnjaštva" u kojem antikomunizam može da bude isti onakav đavo kao što je i komunizam, a divlji kapitalizam ne obećava ništa povoljnije izgleda od profetičkog anti-kapitalizma. I u kojem čak i sloboda o tiraniji sanja. Reč je samo o tome da se klatno histerično zanjihalo čas u jednu, čas u drugu krajnost. A da je ovo klatno bilo najhisteričnije baš u Srbiji, znači samo to da je ovde istično lice imalo dublje korene, i da se "filosofija palanke" pretvorila u dobrovoljno izabranog tiranina.

Filosofija palanke se, dakle, kretala ispred aktualiteta, stoga je i danas izuzetno aktuelna. Ponekad nam se čini da je toliko aktuelna, da nam ostaje samo slabašna nada: jednom će se i ovo delo naći u redu onih remek-dela koja su preživela prolazeće vreme. Poput sedamdesetih, osamdesetih godina napisanih romana Danila Kiša, Đerđa Konrada, Milana Kundere. Međutim, to bi iziskivalo jednu krupnu unutrašnju promenu – prisno usvajanje renesansnih vrednosnih ideala. Ne možemo da budemo spokojni, jer istočni demoni su se raspomamili u času kada su se suočili sa modernizacijom, sa Evropom, i kada nisu znali da im odgovore. Ako to uzmemo kao osnovu, onda *Filosofija palanke* zaista govori o provinciji: o istočno-evropskoj, balkanskoj provinciji, odnosno o našem regionu u kojem je takozvani centar (pod tim podrazumevam traumatične nacionalno-državne, mesijanističko-intelektualne centre, i sve druge centre, pre svega tradicionalnu "centralnu ideju"), u mnogo dubljoj krizi nego palanačka središta. U centru je, naime, pobedio duh provincije. Centri su, pak, zapali u krizu, jer su olako i neodgovorno pronašli svoj dom. Kako i ne bi, kada se čovek mase svuda oseća kao kod kuće, svuda je intiman, bilo gde ume da se s nekom plemenskom, nacionalnom prisnišću orijentiše. Centar je uvek urođen. Svoju autentičnost gubi time što svuda postaje autentičan. Uvek je lažan: ne samo kada laže, nego i kada govori o istini. Ili kada činjenično saopštava istinu. Jer iza svake sićušne činjenične istine stoji velika svetonazorska laž.

Filosofija palanke jeste nostalgija za premodernim vremenima. San o prazajednici, kojoj neretko pokušava da se vrati i uz pomoć krvavih ratova, ubistvenih ideologija. Imali smo prilike da vidimo kako to funkcioniše tokom proteklih desetak godina. U tom smislu *Filosofija palanke* je na neki način kontrapunkt Konstantinovičevim romanima, kao što su *Mišlovka* i *Daj nam danas*, na primer. Dok je u romanu glavni protagonist, Hajdegerovim rečima, čovek koji živi u bezdomnosti kao sudbini sveta, dotle u *Filosofiji palanke* nemilosrdno otkriva “varvarsku bezdomnost”, ali i to, zbog čega je bezdomnost jedina prava, autentična forma bivstvovanja.

(Autorizirani tekst izlaganja. Preveo Arpad Vicko)

Sadudin Musabegović

ČOVJEK NA MJESTU SVOJE RIJEČI

Dugo vremena, štaviše mjesecima, sa talasa III programa Radio Beograda, uvijek u isto vrijeme, čini mi se, u 21h, ili možda i nešto kasnije, izranjali su – iz ofa, tmice ili transcendencije, koju samo medij radiofonije umije tako vješto i uvjerljivo da smjesti u imanenciju, uvodeći u prisustvo odsustvo, sliku koja nije tu, ali je svojim *sada*, no ne i *ovdje*, nego *tamo*, u zvuku kao njenom odjeku, - očekivan, smiren i ne bez boje, ritma i ciljanih akustičnih akcenata i intenziteta, glas i riječ Radomira Konstantinovića. Glas, koji je izbijao iz te kutije kao odjek smisla/slike što nije tu, ali je prisutna svojim odsustvom, i riječ, koja se na licu mjesta, u samom glasu, zapravo, stvarala i otvarala preko novih pojmovnih likova i figura, iznosili su na vidjelo fenomenologiju “nastanjenog svijeta” palanke i njenog duha, duha neosjetljivog za drugo i različito, koji se očitovao ne samo u njenim životnim formama, čije će se kobne i tragične posljedice prelomiti u našem svijetu života nešto kasnije, nego i u umjetnosti i književnosti. A, duh palanke rodno je mjesto zločina; on se odista u njemu začinje i rađa.

Moram reći sada, nakon toliko godina, da me je ta lucidna konceptualna slika palanke i njenog duha tada više plijenila i opčinjavala kao literarna, ili antropološko-karakterološka, nego povijesna i performativna mogućnost. Zacijelo, mislio sam, fašizam i nacizam su povjesno izgubili, a reverzibilni procesi u istoriji nisu mogli. Istina, pri tome nisam imao u vidu činjenicu da ono što je povjesno pokopano nije time i definitivno uništeno. Drugim riječima: svoje vampirske pripovjesti istorija se i nije htjela nikada do kraja odreći.

No, u tom glasu, u toj riječi, u onome što je ona izricala i kako je to činila u samom času kada se oglašavala i kada je prestajala, ili se prekidala, da bi se

već sutra ili za sedmicu, ne sjećam se sada više, u isto vrijeme ponovo nastavljala, a čega su rezultat dva kapitalna djela savremene kulture – *Filosofija palanke* i *Biće i jezik*, bilo je nečega što je njoj samoj izmicalo, a što je djelimično bilo uslovljeno i dramaturgijom prekida i nastavka, drevnim narativnim obrascem, koji se odgodom, prekidom i nastavkom, bori protiv smrti, a koga će preuzeti, a onda i izblimirati i recentna serijalna estetika. Rasplamsavajući prekidom i odgodom očekivanje sljedećeg nastavka, po drugi put se u riječi Radomira Konstantinovića destruirala, iz pozicije benjaminovskog “mesijanskog vremena”, koje podrazumijeva istovremeno prošlost i budućnost u sadašnjosti, “uhorenost” palanke i homogenizacija palanačkog mišljenja kao oblik i vid i njene smrti, a, onda ili prije toga, smrti *drugog i različitog*, i aktiviranje uloge slušaoca, u tom praznom, homogenom vremenu očekivanja, i kao slušaoca i kao govornika, produkta i producenta u isti mah, što i jeste u osnovi Konstantinovićeveog otvorenog mišljenja, kao spoznavanja/djelovanja.

No, ne samo u ovom, prizvanom u prisustvo, događaju, nego ni u jednom od svojih diskursa, riječ Radomira Konstantinovića, koja se odjelotvorila u različitim jezičkim praksama – literaturi, filozofiji, umjetničkoj i društvenoj teoriji, književnoj u društvenoj kritici, pa ako hoćete i u politici – samu sebe ne stiže; ona, kreirana na licu mjesta, i ne bez namjere da i izađe iz sebe u svijet, u smislu hermeneutičkog “stapanja horizonata” između istorijski situiranog autora i isto tako istorijski situiranog čitaoca, i sama sebi izmiče. I svako njeno novo nastojanje je uvijek i novi početak i druga vrsta neposrednog razumijevanja i spoznaje, ali razumijevanja i spoznaje koja nije okončana, i tako zaključena i zatvorena. Ne radi se ovdje o mnoštvu novih početaka, bez kraja i završetka, nego o stalnom promoviranju izbora, ugrađenog u same osnove kritičkog mišljenja/djelovanja, koje je uvijek u znaku novog počinjanja, što ne robuje nikakvim klišeima i stereotipima, literarnim ili kategorijalnim.

Ipak, iako za samu sebe nikad do kraja uhvatljiva, niti se, budući da izlazi iz sebe u svijet, u samoj sebi dovršava i tako zatvara, ta riječ nije ni “riječ u vazduhu”, niti pluta u praznom prostoru svoje nedokučivosti i neodređenosti; naprotiv, izmičući teroru opštosti, kao njenoj kategorijalnoj fiksaciji i okamenjenosti, ona se otvara prema svijetu i tako samo mišljenje čini djelatnim i odgovornim za njegovo zbivanje. A da bi mišljenje/djelovanje odista bilo i mišljenje i djelovanje u kojem bi i sama riječ mogla ponijeti odgovornost za zbivanje svijeta, ona se kod Radomira Konstantinovića, iznova rađa, jednako kao i kod rano umrlog Kasima Prohića, o kome je on i napisao najljepše stranice, i kao takva, novorođena ili nanovo “izumljena”, kako bi to rekao Deleuze, uključuje, unutar sebe institut izbora i vrijednosti, jer, tek tada, preko pojmovnih likova, kao čina izbora i kreacije, - kao što je to, primjerice, riječ *palanka*, “izumljena” izborom drugojačije konfiguracije i postava njenih pojmovnih likova, koncepata i percepata, - ona postaje otvorena, djelatna i odgovorna riječ, koja nosi u sebi i, istovremeno, oslobađa i latenciju i tendenciju, retenciju i projekciju, sjećanje i predviđanje. Da bi se osjetila bitnom u odnosu na svijet, ona se, tako proizvedena i izumljena, otvara, dakle, prema izboru i vrijednosti, koje je protjerala i isključila kategorijalna opštost koncepta i težnja ka univerzalizaciji percepta, što nije ništa drugo do uključivanje

moralnog smisla u njeno djelatno okruženje. Tako se riječ, otvaranjem prema vrijednosti i vrednovanju, otvara prema mišljenju/djelovanju i postaje ne ispražnjena i neobavezna riječ, sklonjena u zaklonu svoje nedodirljive opštosti, nego odgovorna riječ, *riječ djelo*, koja sama sobom jemči ono što izriče. Nesumnjivo, to jemstvo je nerazlučivo i od onoga ko riječ "izumjeva" i ko je izriče, i ko je, još više, u stanju da se, u odsutnom času, i sam direktno stavi na njeno mjesto. A univerzalizam lišen izbora, na to će nas Radomir Konstantinović još jednom podsjetiti, izvorni je dekor palanke i palanačkog duha.

Odgovornost Radomira Konstantinovića za svoju riječ i spremnost da se u svakom času i sam lično stavi na njeno mjesto, ma koliko u njoj nedokučivo bilo neposredno prizvano i konkretno uhvaćeno, daje mi za pravo da prizovem, opet u prisustvo, još jedan događaj, događaj u koji se, svojom projekcijom-anticipacijom, uplela i riječ Radomira Konstantinovića i to ona riječ koja se posebno snažno oglašavala iz njegove *Filosofije palanke*. Radi se, zapravo, o veoma konkretnom događaju, o 2. maju 1992. godine u Sarajevu, kada je u spektaklu, bizarnom skupu slika "kao autonomnom pokretu ne-živog", kako bi to rekao Guy Debord, cijeli grad plamtio kao buktinja i kada su jedinu njegovu zvučnu stvarnost činili zaglušujući fijuci granata i njihovih eksplozija. Probudeni duh palanke došao je po svoje. Glavna, Vančašova pošta, jedna od najljepših K-und-K građevina u Sarajevu, takođe je gorjela. Iz njenih mnogobrojnih prozora palacali su plameni jezici, objavljujući tako, na jezivo slikovit način, strašnu vijest da se, zajedno s zdanjem Pošte, u prah i pepeo pretvara i jezik i komunikacija. Ipak, u tom času, u času događaja koji hoću da vratim i ponovo učinim prisutnim, još nisu telefoni bili mrtvi. Diverzija koja je uništila glavnu telefonsku centralu uslijedila je istog dana, ali nešto kasnije.

Treba obavijestiti, prostrujalo mi je u paničnom stresu kroz glavu, nekoga dok još ima vremena o ovome, o eskalaciji radikalnog ili "elementalnog zla", kako bi to rekao Levinas, što "prevazilazi oblast ljudskog djelanja i mogućnosti ljudskih moći" (Hannah Arendt). Ali, koga? Ko još ima da bi mogao shvatiti šta se sve ovdje događa. I ko uopšte da povjeruje u sve ovo, kada ni sam nisam još dugo mogao da pojmem kako se mogla tolika količina užasa odjednom sručiti na jedan grad. Ipak, znao sam, postojao je još neko ko se o tome mora obavijestiti i ko treba da zna šta se ovdje događa, osim naravno Boga koga i ne treba obavještavati, budući da on sve vidi i sve zna. To je Radomir Konstantinović, pisac *Filosofije palanke* i *Bića i jezika*. Okrenuo sam telefon i na ne malo iznenađenje, s obzirom na bizarnu i, u najblažu ruku, dramatičnu situaciju, vezu sam dobio odmah.

– Rade – skoro sam kriknuo – znate li šta se ovdje događa. Već dosad smo stigli sto godina unazad.

– Znam, sve znam. To je strašno!

– Možete li nešto učiniti da se ovaj užas zaustavi? – obratio sam mu se kao misliocu koji je pronikao u svaku poru agresivno nacističkog, palanačkog duha, i kao piscu koji vrlo dobro zna da dešifruje slaba mjesta njegovog "mračno kritičkog i, u isti mah, intenzivno mitskog diskursa".

– Na žalost – rekao je – mogućnosti su veoma male. Druge riječi osim razularenog, ali i “uhorenog” nacionalističkog urlika se više ovdje skoro i ne izgovaraju, niti čuju. Mi ćemo već sutra izdati saopštenje, ali sumnjam da će se njegove riječi od ratno huškaške buke uopšte i moći čuti.

Pisac i mislilac koji je upravo ovdje, u Sarajevu izrekao podsticajni slogan – “kriza je velika; naši izgledi su, dakle, veliki”, očajno i sa rezignacijom je morao konstatirati da su razvezane sirove i elementarne sile i naložene i zapaljene strasti duha palanke, što kartom, prividom i mitom ubijaju teritoriju, stvarnost i istoriju, i konačno uzele stvari u svoje ruke. Sigurno bi, pomislio sam u tom času, novonastaloj situaciji bio primjereniji jedan drugi slogan, slogan koji su *osamdesetih* rado izgovarali njemački neoekspresionisti: “Vi nemate nikakvu šansu, prema tome – iskoristite je”.

To su bile posljednje riječi koje sam primio ili odaslao telefonom. Telefonska je centrala, neposredno nakon toga, izgorjela i telefon je umukao. Zajedno s njim usahnuo je i prostor za riječ i komunikaciju. Drugi, nemuštijji zvučni sadržaji, jači i djelotvorniji, popunjavajući tu prazninu, preuzeli su, više od četiri godine, koliko je i trajala opsada i ubijanje grada i njegovih građana, njihovu ulogu.

Kasnije, puno kasnije sam saznao da je saopštenje Radomira Konstantinovića već sutradan ugledalo svjetlo dana i da je upravo imalo odjek onakav kakav je on i slutio. No, za mene je ovaj podatak imao i svoj dodatni smisao: Radomir Konstantinović je lično, još jednom, sam stao na mjesto svoje riječi.

(U nemogućnosti da lično učestvuje, autor je priložio pisani tekst svog izlaganja)

Stipe Šuvar

TRIJUMF LIČNOSTI NAD PRINCIPIMA

Rade Konstantinović je čovjek goleme erudicije i stvaralačke snage, *spiritus movens* bez premca ne samo u današnjoj Srbiji, već nadalje i na prostoru bivše Jugoslavije, ma koliko da je taj prostor danas dezintegriran, a ljudi i narodi koji ga nastanjuju i posvađani i zakrvljeni više nego ikada u prošlosti.

Da je Rade Konstantinović u neku ruku svjetionik u pomrčini oko nas, pa i u nama, pokazuje, evo, i ovaj naš okrugli stol u Sarajevu, i dalje najpogodnijem gradu za susrete i razgovore onih koji se ne mrze i koji su za dijalog i suradnju bez obzira na nacije, religije i države od Triglava do Vardara, pa i šire.

Govoreći na promociji knjige Mire Šuvar *Vladimir Velebit: svjedok historije* u Beogradu 2002. godine, a u svjetlu međusobnog uvažavanja njegovog oca, Mihaila Konstantinovića, poznatog pravnika, koji je igrao istaknutu ulogu i u postizanju sporazuma Cvetković-Maček 1939. godine, i Vladimira Velebita, poznatog diplomate (a što je vidljivo i iz *Londonskih beležaka* koje su ostale iza Mihaila Konstantinovića), Rade Konstantinović je rekao: "Ne mislim da postoji ličnost bez principa: svi smo mi ideološko-politički određeni (i ograničeni). Ne verujem u svest koja nije intencionalna. Ne nipodaštavam projekte. Hoću samo da kažem da *ličnost jeste ličnost jedino ako prevazilazi sopstvene projekte*. Ako nema ličnosti bez projekta (programa), to još ne znači da je ličnost svodljiva na program. Hoću da kažem da ličnost ne može da se redukuje na njenu misao ili, još određenije, da egzistencija ne može da se zatvori ni u kakvu ideju. Apsolutni trijumf programa (ideje) jest smrt ličnosti. Ne postoji tiranija (koja je, razume se, uvek tiranija nad ličnošću, jer jemstvo ličnosti jeste jemstvo slobode), bez ovog

trijumfa ideja, ili principa, nad ličnošću. Nema tiranije koja nije principijelna, koja nije idejna. Nema, jer tiranija govori svim jezicima, pa i jezikom demokratije: zar ne saznajemo to upravo ovih dana, ovde?”

To što je Rade Konstantinović tada rekao o svom ocu i Vladimiru Velebitu, u potpunosti se odnosi i na njega. On nije zarobljenik ni jedne ideje, niti instrument bilo kojeg principa. Svojim životom i djelovanjem – a još će nas obogaćivati svojim ostvarenjima – na najbolji način, besprimjoran na ovim našim prostorima, pokazao je da ličnost jest ličnost ako nadmašuje vlastite projekte.

Njegova je misao uvijek usmjerena na propitkivanje povijesne i društvene zbilje iz vidokruga koji on jedino prakticira: afirmacija ljudskosti, a protiv njenog zarobljavanja i potčinjavanja onom parcijalnom, fiksiranom, skučenom, zatucanom. O tome najbolje svjedoči njegova *Filosofija palanke*.

Ovdje, u Sarajevu, priređen je u martu 1989. godine okrugli stol u povodu dvadeset godina objavljivanja *Filosofije palanke*. O knjizi je govorilo šesnaest učesnika tog okruglog stola, a i sam Rade Konstantinović.

Danas smo ovdje u reprezentativnijem sastavu, i svi smo i dalje zaokupljeni aktuelnošću nalaza i poruka iz *Filosofije palanke*. Netko je tada, 1989. godine, izrekao tvrdnju: palanka traje! Mi bismo danas mogli reći: palanka je sve nas tragično zarobila u ovom vremenu od nepunih četrnaest godina, koliko je proteklo; palanka je, izgleda, naš usud; ne uspijevamo pobjeći iz palanke, niti se othrvati njezinoj filozofiji.

Rade Konstantinović je tada, 1989. godine, sugovornicima izrazio zahvalnost što su ga uvjerali da nije uzalud napisao *Filosofiju palanke*, budući da “njen duh–anti-duh divlja kao nikad ranije, neusporedivo agresivniji nego pre dvadeset godina”. A što da tek kaže danas, i mi zajedno s njim!

Uostalom, Rade Konstantinović je tu svoju knjigu, koja nam je toliko nasušna, i završio porukom: “nema kraja kraju”; “kažem li kraj duha palanke, nisam li (tim kazivanjem) ja sam taj duh palanke koji progovara kroz mene?” Palanka, svijet palanke, duh palanke, posvuda su oko nas i u nama samima. To je, kako je sam autor ustvrdio, “lutajući duh”, “jer nema zemlje u kojoj on nije moguć, jer je on svuda podjednako nemoguć, u svom zahtevu za idealno zatvorenim, koje bi bilo vanvremeno...”

Duh palanke nije prokletstvo samo nas ovdje, južnih Slavena i drugih naroda na Balkanu. On danas zarobljava cijeli globus, zar ne? No, ne možemo ulaziti u priču o tome.

Predlažem da se *Filosofija palanke* ponovo, nakon trideset i više godina, izda. Jer, rijetki od nas tu knjigu još posjeduju, a cijele generacije nisu za nju ni čule. Bila bi dragocjeno štivo baš za one koji tako malo znaju o duhu palanke, nesvjesni da su i sami i djeca i žrtve palanke, i da ih je taj duh predodredio i unesrećio.

Nudim se za suizdavača (imam malu izdavačku firmu *Razlog*), te predlažem da se novo izdanje *Filosofije palanke* pojavi, ako drukčije ne ide, u kooperaciji na relaciji Sarajevo – Zagreb.

Osmotomno djelo Rade Konstantinovića *Biće i jezik* možda je i veći stvaralački pothvat (ne mislim, dakako, na opseg) od *Filosofije palanke*. Kritičko vrednovanje sto srpskih pjesnika iz istog vidokruga iz kojeg je ispisana i *Filosofija palanke* i sa, u biti, istim nalazom za sve njih, posvjedočuje ne samo erudiciju već i duhovnu snagu Rade Konstantinovića u *traženju smisla* (da parafraziramo Proustovo *traženje izgubljenog vremena*).

A od svega ostalog što je Rade Konstantinović do sada ispisao i objelodanio izdvojio bih još i *Dekartovu smrt*, svojevrsan roman ispovijedne zrelosti.

Nadam se da će nam Rade Konstantinović podariti još djela koja će izražavati svu dubinu i širinu njegova neimarskog duha.

(Autorizirani tekst izlaganja)

Esad Bajtal

BEZLIČNOST – STIL I NAČELO PALANKE

Iskustvo nam je palanačko.

Tako glasi rečenica kojom počinje *Filosofija palanke* Radomira Konstantinovića. Na svoju utopističko-civilizacijsku misiju *Filosofija palanke* krenula je emitovanjem na Trećem programu Radio-Beograda, avgusta mjeseca davne 1969. godine, a iste godine (prvi put u štampanoj formi), izlazi i u okviru časopisa: “*Treći program*” (br. 2/1969.). Nakon toga (sada prvi put u formi knjige), pojavila se kao zasebno izdanje biblioteke “*Treći program*”, također u okviru “Trećeg programa” Radio-Beograda (bez oznake godine izdavanja). Njeno naredno knjiško izdanje štampano je kao 74. naslov čuvene Nolitove biblioteke *Sazvežđa*. Danas, zahvaljujući internetu, saznajemo da nijedno od tih izdanja *Filosofije palanke* više nije moguće nabaviti: rasprodata su. Time je *Filosofija palanke* postala materijalno vlasništvo mnogih, ali ne i njihova duhovna svojina. Čitana je ali ne i pročitana. Iskustvo krvavog povijesnog dogoda, i nakon njenog višestrukog pojavljivanja, dozvoljava sljedeći zaključak: gusto spletena u hermeneutičku nabranost zmijski pokretne košuljice Konstantinovićevo kritičkog pera, filigranski složena mustra polisemične i spiralno uspinjuće analitike palanke, izmakla nam je. Tj. iako već decenijama, egzistira kao javna, *Filosofija palanke* još uvijek je, uprkos zdravom naboju vlastite poruke, i neapsolvirana i neinternalizirana* socio-kulturna i duhovna

---

* *Internalizacija*: psiho-dinamički proces pounutrenja stavova i uvjerenja. Kulturološki posmatrano, riječ je o procesu usvajanja normi i standarda ponašanja i njihovog praktičnog prihvatanja u smislu onih životnih stavova i vrijednosti koje snažno determiniraju svakodnevno društveno i interpersonalno držanje individue.

činjenica. *Historia*, ponegdje, *est magistra vitae*. Ovdje još nije! Mi, iz vlastite povijesti nismo ništa naučili i treba još da učimo. Jer, za nas očito važi jedna druga srednjoškolski poznata latinska izreka: *repetitio est mater studiorum*.

Ergo:

Iskustvo nam je i dalje palanačko.

I biće to još dugo!

I

Šta je palanka?

Pojmovno-značenjski riječ je o poodavno odomaćenom turcizmu koji se obično koristi u jednom od dva moguća smisla: 1°) *kasaba*, *omanja naseobina koja je "ni selo ni grad"*; ili: 2°) *"kula stražara"*; *"tvrđavica opkoljena jarkom"*. Međutim, za razliku od navedenih, u vokabularu Konstantinovićeve filozofije termin palanka nije ni geografski ni zemni, nego duhovni pojam, jer, "svet palanke postoji samo u duhu; sam duh palanke je jedina apsolutna palanka, za kojom zaostaje svaka stvarnost palanke".¹ Još preciznije: duh palanke nema svog sveta... koji bi bio njegovo idealno oličenje, jer on je jedan *lutajući duh*, jedan nemoguć duh: nema zemlje u kojoj on nije moguć.²

Odatle polazeći, drugo nam je značenje pojma metaforički sasvim prihvatljivo i upotrebljivo: palančanin je, ne stanovnik naseobine ovog ili onog reda, nego, mentalni malograđanin, logikom životnog nehaja i etičke neosviještenosti zatočen u duhovnoj "kuli stražari" s koje, "kroz puškarnice svojih zenica" (Ž. Pavlović), nevidljiv i smrtno ozbiljan, manirom pritajenog badca iz Makovog *Zapisa o nespini*,³ budno motri na okolinu.

Badi!

...

*Posvunoć badi badac povazdan badi
Budan je badac kad ruši budan kad gradi*

*Na mostu badac badi na drumu bdiije
Badac nikada ne plače niti se smije*

*Na gradu badi badac badi na vasi
Badac se nikadar ne vidi niti se glasi*

...

Badci su ovi bludni svagda budni budni

Ej ej ej

*Ašte su badci budni
Ni nespine klete ne spiju*

¹ R. Konstantinović, *Filosofija palanke*, Beograd, izd. Trećeg programa (bez nav. god. izdanja), str. 6

² Ibid.

³ Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Sarajevo, 1966.

Iz dana u dan, iz sata u sat; “pedesetdevet sekundi u minuti” (E. Cioran), badi badac na nas; bezbrojni badci i nespine prilježno bdiju nad našim životima i mačijom strpljivošću uporno motre na svaki naš pokret:

*Na ishodu jedan badac stoji
Tisuće badaca na istoku postoji*

*Na naše ruke badac vreba cijele noći
Vreba na naše danju i uši i oči*

A šta ti silni badci, zaparavo, rade, dok tako revnosno nad nama danonoćno bdiju i bade? To bi, slijedom gornje Makove poetike i Konstantinovićeve kritičke logike moglo biti temeljno (neizgovoreno i nenapisano), pitanje *Filosofije palanke*.

Rade kao homo komunalci, “apologeti čistote”, “stražari duha”, ili stražari u službi održanja bezličnog palanačkog stila. A “stil je najviše načelo palanke”, kaže Konstantinović, i nastavlja: “Za duh palanke stil je obrazac koji treba podržati svojim životom... On je norma a ne stvarnost, i utoliko je više norma i zakon ukoliko je manje stvarnost, ukoliko se više oseća kao konstrukcija kojoj se stvarnost odupire. Normativnost je tim svetija ukoliko je u stvarnosti problematičnija”.⁴

Tim smo navodom došli do ključne teze *Filosofije palanke*: normativnost – uvijek i svuda. Ona je sve, i traži se u svemu. Otuda običajno podrazumijevani palanački imperativ apsolutne javnosti svega e da bi svako, eventualno, nepoštovanje zadate norme moglo da se uprati. Normativna tiranija palanke pohodi nas kao neumoljiva okrutnost uvida u sve; “tiranija apsolutne jasnosti i javnosti svega”.⁵ Svega ličnog, individualnog, privatnog. Palanački život se lišava svake intime i prava na tajnovitost građanskom nedodirljivošću njegovane intersubjektivnosti. Pred nepisanom normom totalno voajizirane stvarnosti, ništa ne smije ostati izvan vidokruga vječno budnog oka i uha palanke: sve je stvar javnosti i sve mora biti javna stvar. Ali ne javna stvar u idejno-društvenom smislu *res publicae*; ne u smislu dometa osvojene demokratije i javne odgovornosti jedne zajednice, nego javna stvar kao prizemna i najniža dušebrižnička, pa i doušnička radoznalost voajersko-palanačke i mahalaške nedozvanosti. Od nje i potiče onaj zastrašujući, poetizirani rigorizam Maka Dizdara, u već djelimično citiranoj pjesmi:

*Za jedan pogled mrki badci u tmaču vode
Za jednu riječ dobru badac u srce bude*

A “riječ dobra”, je, prema samom pjesniku, riječ *dobrih ljudi*; u širem smislu, heretička misao⁶ naporno stvarana i strpljivo njegovana izvan kolotečine prećutno ustaljene običajnosti palanačkog duha i mišljenja. Kao takva, podložna neprestanoj reviziji diktata javnosti (koja, izvan propisanog stila palanke ne prizna nikog i ništa), svaka naša misao, svaka riječ i svaka gesta, bivaju danonoćno izlagani

⁴ Ibid. str. 15

⁵ Ibid.

⁶ Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Sarajevo 1966. str. 139

budnoj pažnji palanke. Zahvaljujući njoj, “na žeravici monstruoze radoznalosti koprcamo se kao crvi” (Ž. Pavlović). Mimo svoje volje i ni od koga pitan, biti stalno izložen budnom oku javnosti, neizbježni je danak koji nonkonformistički pojedinac uredno plaća pritajenim žrecima palanačkog duha. Tim prije i tim više ukoliko revnosnije odbija da pristane na diktat palanački samorazumljivog po-javlivanja vlastite egzistencije. Principom te samorazumljivosti izlazimo na zagonetnu ravan onoga *quidditas javnosti*; do pitanja *štostva* javnosti neophodnog za ontološko interpretiranje pojma javnosti, kao ključnog pojma razumijevanja i objašnjenja fenomena “palanke” u semantičko-deskriptivnom kontekstu Konstantinovićeve analitike *Filosofije palanke*, o kojoj je riječ. Međutim, potpuni smisao *pojma* i, hegelijanski govoreći, “*rada pojma*” javnosti, koji srećemo kod Radomira Konstantinovića, biva nam samo donekle jasan iz deskriptivne, ali potpuno transparentan tek iz etimološke perspektive; tj., geneze njegova nastanka.

Riječ “*javnost*” dolazi nam od glagola **jáviti**, *jávim* (se), u čijoj osnovi nalazimo praslavensko *avb*, koje, na tragu ekstenzivne dinamike svakodnevne jezičke prakse, omogućava lančanu izvedbu serije glagolskih kauzativa u vezi s pastirskim poslovima čuvanja stada, npr: *najaviti* tj. “natjerati, nagnati stoku”; ili: *prejaviti*, *sjáviti*, *sjávim* (ovce, blago), a sve u značenju imperativno doziranog kretanja, tj., čobanski strogo kontroliranog odlaska i dolaska blaga s planine i na planinu. Otuda i postverbal sa sufiksom *-bk*: *sjavak*, sa funkcionalno idiličnim značenjem: “zdig, slaženje stoke pod jesen s planine” (P. Skok), koje i danas funkcionira u dnevno-jezičkoj praksi ruralne Crne Gore. Idući značenjski uzvodno, saznajemo da se ovaj kauzativ svojevremeno razvio iz već nestalog starocrkvenoslavenskog priloga *javě* > *jávi* sa značenjem “*otvoreno, očito*”, *jasno, očigledno*, tj. na javi (a ne u snu), dakle, u vrijeme čovjekova budnog aktiviteta i pune prisebnosti. Istina, prilog se, u svojoj izvornoj formi, nije uspio održati u živom jeziku, ali su ga zato, ponegdje, zamijenili i danas aktualni sinonimi, kao npr. turcizam persijskog porijekla: *aščare/ašičare* (otvoreno, jasno, očevidno, javno) u Bosni.

Ali, tek kad se praslavenski pridjev na *-bn* (*jâvan*), poimeniči na *-ost*, dobijamo pojam o kojem ovdje govorimo: *javnost*. Javno je sve ono što se zna, ono o čemu se govori, a javnost je ona koja sve “uredno” i na vrijeme registrira. Licemjerno i svima (“*urbi et orbi*”), obznanjujući ono što zna, čaršija na javni “stup sramote”, prikiva unaprijed osuđene. Čini to otvoreno ili palanački sofisticirano, kao u slučaju “javne tajne”, kad se nadugo-i-naširoko obnaroduje i ono što još uvijek nije formalno potvrđeno i obznanjeno.⁷ Odatle poznati postverbalni: *izjava*, *objava*, *dojava*, *prijava*, kao i radne imenice iste osnove: *javljač*, *javitelj*, *prijavitelj*, *dojavitelj*, *objavitelj*... tj., onaj koji (objavom ih ras-tajnu-jući), gonjen vlastitom dokonošću, objelodanjuje svijetu tuđe tajne: *telal*, *trabunjalo*, *seoska torokuša*, “*radio mileva*”, ... itd. Istu palanačko-značenjski ustaljenu profanost prepoznajemo kod deminutiva *jrvcē*: “mlada kokica, pilica (piščenka)” koja snese prvo jaje, pa se, u svojoj egoističkoj samodopadnosti, brže-bolje raskokodače da to svima objavi i događaj definitivno učini javnim, stavljajući ga objeručke na pladanj raspaljene palanačke znatiželje.

⁷ Cf. Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb, 1982. str. 688

Javče, javka, te iz njih izvedeni neologizmi službenog jezika modernih komunikacija: *brzjav, brzjavka*, tj. “telegram”, semantički se, također, oslanjaju na istu etimološku logiku koja, strukturalno, već u prvoj značenjskoj ravni (*brzo-jav*), implicira bjesomučnu utrku s vremenom što se ispostavlja kao prepoznatljivi signum modernog života: što prije objaviti ili obznaniti dotad nepoznato, ili tek dogođeno. Palanka upravo to radi. Neodgovorno i neprovjereno obznanjivanje (“provaljivanje”) nekoga ili nečega, uprkos eventualnom htijenju i želji pogođenog subjekta da očuva željenu tajnovitost ponekad i neprijatnog dogoda (kad se od stida “propada u zemlju”), iskustveno je potvrđena matrica načina funkcioniranja frustrirane, krajnje prizemne i licemjerno razroke radoznalosti palanke u stilu: *svoje sa-kriti, tuđe ot-kriti*.

Sve u svemu, tipično za javnost je *govorkanje* (kod Heideggera: *das gerede*), *brbljanje, ogovaranje, naklapanje...* Naravno, iako moderan, fenomen nije nov. Još od starih Latina, poznat je kao *fama*, glas koji se pronosi; tj. u običajno provjerenoj sentenci – *fama volat*, glasina leti, širi se... Ili, u nešto drugačijoj izvedbi: *fama crescit eundo*, glasina raste, buja; buja tako što joj svako, preuzimajući je i predajući je dalje, ponesen asocijativnom inercijom prizemne palanačke mašte, na/doda i (po)nešto svoje. Vergilije (*Vergilius Maro, Publius 70-19 p.n.e.*), rimski pjesnik, o tako nestvarno napuhanoj glasini pjeva kao o svojevrsnom ludilu neobuzdanog pučkog jezika:

... ona se kretanjem hrani i idući biva sve jača
od straha slaba s početka, no uskoro silno uzraste
po tlu nogama gmiže, a glavu u oblake diže...
Između neba i zemlje raskriljuje noćnim se mrakom
šuška i šapuće stalno i snu se suprotstavlja slatkom,
danju pak sjedi ko stražar na sljemenu nekog krova,
ili na visokoj kuli zastrašuje svijet iz gradova,
nikakva skrb je ne mori da l' pravo il' nepravo zbori

O tom sablasnom ludilu javnosti, koja, bez ičijeg odobrenja ili saglasnosti, javno ili tajno; glasno ili šaptom, javi o našim životima (našoj privatnosti, našoj intimi), etimološki najbolje svjedoči izvedenica iz iste (*av*) osnove: *avet*^(*) (*tur.* strašilo, utvara, sablast), te izvedenica iz ove izvedenice: *avetinja*, (*havetinja*), u smislu inferiorne, mentalno nezrele osobe, tj., “udarene”, osobe slabe pameti. Odatle, *avetati* – lupati, ili u pučkoj svakodnevnoj frazeologiji: “*mahnitati, govoriti koješta*”...⁸ Zanimljivo je da, njenom praslavenskom korijenu *avb* odgovara indoevropski korijen *ay-* (“osjetiti, čuti”), koji nalazimo u imenici *um*. Iz tog korijena i imenice *um* potiču negativni, personalno i socijalno omalovažavajući pridjevi na *-bn*: *neuman, nerazuman, bezuman*, koji se, bez ikakvog moralnog rizika, značenjski mogu tretirati i kao ključni atributi profane, sirove, i neotesane svijesti

* Koja se zbog gubitka *j-* i zbog sufiksa *-et* izdvojila iz te leksikološke porodice. Napominjem da sve ove, kao i prethodne etimološke fakte, uglavnom (pored niza drugih leksikoloških izvora) dugujem uvaženom lingvisti P. Skoku i njegovm trotomnom Etimologijskom rječniku.

⁸ Cf. A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1965.

palanačke javnosti. Tim prije što u mentalitetu ustaljenih unutar-palanačkih odnosa, prećutno, ali savršeno, funkcioniра i jedan drugi značenjski sloj sadržan u ruskoj riječi (takoder, iste *avb* osnove): *jávka* (njem. *Losungswort*), tj. lozinka, znak sigurnog i unaprijed dogovorenog raspoznavanja idejnih ili drugih sapripadnika, koji logički pouzdano, a na principu: *doziv / odziv*, zadovoljava ključne funkcionalne potrebe stražarske službe kao preventivno sigurnosne vojne strukture. Svako onaj ko se, na tragu normativno obavezujućeg stila življenja *palanke*, na upućeni mu *doziv* propisno ne *odazove*, taj automatski i čisto vojnički, biva prepoznat kao neko ko – “nije naš”, nije “od nas”, te ga kao takvog, *krajnje sumnjivog*, treba ili fizički likvidirati (u ratu), ili u namanju ruku javno degradirati – tj. ismijati (u miru). To je naročito vidljivo u vremenima ideologijski forsirane pravovjernosti (a takvo je upravo naše vrijeme danas), kada, logikom tiranije palanačkog uvida “u sve”, doslovno sve postaje lozinka: i lično ime, i način odijevanja, i način pozdravljanja.⁹ Također, ratno-ideološka bh espresso jezička produkcija, pokazuje nam da, čak i vokalno-grafemski nebitno različite, ali javno obavezujuće, nijanse svakodnevnog jezičkog izraza i iskaza (npr. *kava*, *kafa*, *kahva*, *kisela* ili *mineralna* voda, itd. itd.), mogu, na fonu militarističke *odziv – doziv* logike, služiti kao pouzdana i provjerena lozinka u funkciji palanačke isključivosti i nasilne jednodimenzionalne uniformnosti koja nas, trenutačno i *ad hoc* potvrđuje ili kao odane pripadnike, ili nas, logikom palanačke prizemnosti (sasvim neodgovorno, a u “ružnim vremenima” i egzistencijalno krajnje opasno), raskrinkava kao heretike i nacionalne izdajnike. Naravno, svaki izuzetak, svako odmetništvo i svako odstupanje od lozinkom normiranog držanja, u najmanju ruku biva “dostojno samo prezira i podsmeha” (Konstantinović) palanke.

I plaća se.

Zapravo, sav palanački život se odvija na uskom razmeđu doziva i odziva. Lozinka drži palanku na okupu. Tako i najobičnija kafanska narudžba, zavisno od toga da li tražite *kavu*, *kafu* ili *kahvu*, postaje svojevrsna lozinka, tj. legitimacija i način nacionalne identifikacije naručioca. U prilog rečenom, školski poučan i palanački ciničan poslijeratni primjer, iz 1996. godine, govori dovoljno sam za sebe. U jednom bh gradiću, *palanci* (s nacional-demokratima na vlasti), na, krupnim slovima, uredno i čitko odštampanom cjenovniku (na zidu lokalnog kafića), šokirani (ili oduševljeni u svojoj palanačkoj naci-euforiji), posjetioци mogli su pročitati da *kava*, *kafa* ili *kahva* imaju posve različitu cijenu, i zavisno od toga **kako** formulirate narudžbu, taj topli napitak može da vas, gornjim redoslijedom, košta: *pola* marke, *jednu* marku, ili *marku i po*. To što u sva tri slučaja, hemijski, olfaktivno i gustativno, naručilac pije istu (s)tvar, ne znači nikom ništa. Dosljedna sebi, palanka

⁹ Tako je npr. umjesto dotad uobičajenih bosanskih, idejno potpuno neutralnih pozdrava: “*dobar dan*”; “*dobro jutro*”; “*dobro večer*”, koje poznaju svi jezici civiliziranog svijeta, od strane ideološke avangarde bošnjačkog korpusa, kao odgovor na ratno bezumlje agresora, ideološko-palanački naprasno, za potrebe trenutne, ulične diferencijacije, i sa smislom identifikacije nacionalne pravovjernosti, inauguriran poseban pseudo pozdrav, tj. lozinka: “*kako ste*”. Time su, neodgovorno ga siromašeći, objektivno najfrekventnije fraze bosanskog jezika brzopleto žrtvovane pseudopatriotskom kapricu palanačke nadobudnosti i kulturne, civilizacijsko-jezičke i volunтарističke nekompetentnosti onih životnih marginalaca koji čeznu da budu “veći katolici od pape”.

je time, još jednom, i na taj način, odbila da prizna raznolikost života. Zapravo, po logici palanačkog jednoumlja i ideologijski njegovane netrpeljivosti nacional-demokratâ, ako već ne može da se *eliminira*, **razlika mora** da se *plati*. Palanačka mentalna krutost i stilom normirana uniformnost, i u ratu, i u miru, priznaju samo dvovalentnu logiku bojovnikâ: ili si “*s nama*” ili “*protiv nas*”. Sve “između” je “ničija zemlja” koju po mogućnosti treba što prije (u krajnjem i nasilno), osvojiti, ideološki obilježiti, i proglasiti je definitivno svojom.¹⁰

U svrhu tog osvajanja tisuće palanačkih badaca badi na sve strane: sva se palanka pretvorila u oko i uho. Svi se, uzajamno, i ispod oka motre. Svako je nekom na tragu: uhode i uhođeni uzajamno se uhode. Svi tragaju za svima. Špijaju. I svi su na istom zadatku: *traži se otpadnik, rebel, neposlušnik, neistomišljenik*; ukratko: traži se – *izuzetak*. A svaka se izuzetnost razmijeva samo kao ma(ha)na; negativna odlika; *nedostatak, pogreška, zamjerka; neki fizički ili umni nedostatak; manjkavost; uopšte ono čemu se može neki prigovor staviti* (A. Škaljić, 1965.).

Dakle, kako uviđa Konstantinović, “*Nijedna odlika se ne priznaje... Ljudima se nadevaju imena upravo po toj odlici... ali ne da bi odlika bila poštovana i uvažena, već zato da bi bila ismejana...*”¹¹ Noseći žig svog nadimka kao kao javnu stigmam sramote koja se ne da sakriti, obilježeni je doslovno i praktično “*trajno podređen palanci: svakim dozivanjem, koje mu se po tom nadimku upućuje, duh palanke pobedonosno likuje: on je neprestano zaposlen. Palanka je, u tom smislu, bezmerno vredna; ona neprestano imenuje...*”¹² A da bi mogla da imenuje, palanka mora da uhodi. Međutim, uhoda nikad ne zna (na planu svijesti, ostaje mu skrivena, ili, freudovski: neosvijestena), psihološku istinu vlastite životne pozicije, da, prividno uhodeći drugog, on, zapravo, faktički-stvarno bježi sam od sebe. “Čovek nikada ne uhodi drugog čoveka da bi rešavao probleme tog čoveka već svoje”. (...) svi “riškaju po tuđem glibu da bi smanjili smrad sopstvenog. *Svakome je svoje dupe dunja*”.¹³

II

Imajući sve to na umu, ili, bolje rečeno, osjećajući životnu pogubnost mogućeg sukoba s palankom (zbog eventualne odluke da živi autentično, po mjeri

¹⁰ Brojni novokomponovani, ratnim nasiljem ustoličeni i krvlju ispisani toponimi širom BiH, kao npr: Republika Srpska, Srbija, Knežev, Srpsko Sarajevo, Srpska Ilidža, Srpski Brod, Srpsko Goražde, Srpsko Orašje... itd. slikovit su primjer te vrste. Također, s druge strane, ideologijski instrumentalizirani i dnevno-politički devalvirani, ogromni betonski križevi, postratno upadljivo istureni na visinskim kotama, što se vide uzduž bh saobraćajnica, a u funkciji cinično-simboličkog zapisivanja teritorija (“šta je ko jamio, jamio...”), semantički su produkt mizerne ratne i poratne latifundizacije BiH i, u mentalnom smislu, krajnje jeftino figuriraju u službi stila uskogrudne ksenofobične zatvorenosti i palanačke samodovoljnosti arhaično-plemenske, kolektivno-egoičke i ljudski nezrele provincijalne politike u vremenu aktualne globalizacije svijeta i Europe, u koju se hoće i na koju se glasno poziva.

¹¹ R. Konstantinović, *Filosofija palanke*, cit. izd. str. 15

¹² Ibid. str. 16

¹³ Ž. Pavlović, *O odvratnom*, Beograd, 1972. str. 87

vlastitog osjećanja života), šta prosječnom čovjeku, "Građaninu Običnom",¹⁴ još preostaje da učini u svrhu samospašavanja iz ralja pogubno razjapljenih palanačkih čeljusti?

Skoro ništa!

Pa, ipak...

Pritisnut nepodnošljivom zebnjom od nadolazeće neizbježnosti bolnog poniženja, prosječni pojedinac počinje da egzistira u košmaru i strahu; ali ne samo u strahu od drugog i drugih, nego, i prije svega, u pervertiranoj, i njemu neosvijestenoj formi potmulog straha od sebe samog, tj. od straha nekliširane individualnosti izvornog subjektiviteta. Jer, "Ako bi palančanin priznao sebe kao subjekt, palanka bi time bila ugrožena kao volja: tamo gde sam ja subjekt, svet ne može da bude subjekt" (Konstantinović). Bježeći od bolne neugodnosti mogućeg sukoba s radikalno odlučnom voljom palanke, pojedinac se "odlučuje" (u smislu nesvjesnog i refleksnog zauzimanja odbrambenog stava identifikacije sa grupom kao referentnim okvirom važećih vrijednosti), na nesumnjivu odanost palanci. On postaje palanka tako što se iznutra, na planu prihvaćenih stavova, ponašanja, ciljeva, vrijednosti..., strukturira potpuno palanački. Tj. palančanin postaje "verniji palanci nego samom sebi..." On više nije "pojedinac na personalnom putu; on je sumum jednog iskustva, jedan stav i jedan stil. (...) Stil je sve, čovek je mnogo manje. U svetu palanke, važnije se držati ustaljenog običaja nego biti ličnost. Sve... pretežno lično, individualno... nepoželjno je (...) Odreknut od sopstvene..., stilizovan po obrascu kolektivne volje, palančanin se sklanja u sigurnost opšteg".¹⁵

A to znači: on počinje da se ponaša po onoj narodnoj: "pleti kotac k'o i otac"; tj, slijedeći nečujni, ali zanosni zov gomile, pa čak i kad je formalno "debelo" obrazovan, on živi "kako se živi", govori "kako se govori", misli "kako se misli", itd. (akademici i profesori univerziteta koji poslušno slijede polupismene političke vođe, živa su inkarnacija i najbolji primjer nezrele palanačke svijesti na djelu). Ovo dominantno *Se*, reći će Heidegger (*Sein und Zeit*), uvijek "jest na način nesamostalnosti i nepravosti". Ličnost palančanina devalvira na "*Se-ličnost* koju razlikujemo od *prave*, to jest, posebice uzete *ličnosti*".

Zapravo, heideggerijanski opservirano, prihvatanjem volje palanke, ja prestajem postojati "u smislu svoje ličnosti, postajući Drugi na način *Se*. Najprije iz njega, i kao ono, ja bivam 'dan' sebi 'samome'...". Ili, u smislu Konstantinovićevog poimanja personalnog samožrtvovanja, duhovnog samokastriranja pojedinca i njegovog podlijevanja presiji personalno pogubnog *stila* palanke, sebe izručiti u *Se*, znači, s jedne strane, pobjeći od odgovornosti, ali i (s druge strane), odreći se slobode i prava donošenja vlastitih životnih odluka. Budući da ovo *Se*, na tragu behavioralno zavodljive inercije gomile, "unaprijed određuje svako prosuđivanje i odlučivanje", ono, kao opća pojava, automatski oslobađa svake odgovornosti pojednica koji ga je prihvatio. To je (uhodan, E. B.), način *niveliranja* svih mogućnosti bitka, kaže Heidegger. I upravo to niveliranje i ta prosječnost, kao načini bitka *Se* konstituiraju ono što heideggerijanski¹⁶ prepoznamo kao konstantinovićevsku 'javnost'.

¹⁴ Termin G. W. Allport-a iz knjige: *Pattern and growth in personality*, New York 1961;

¹⁵ R. Konstantinović, cit. izd. str. 7

¹⁶ M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, Zagreb, 1985. str. 144-145

U tom spontanom niveliranju i bezdušno reterirajućem izjednačavanju pojedinca sa socijalnim okruženjem, leži sva snaga javnosti: javnost je uvijek u pravu; ona je jedini kriterij istine i životna mjera palanke, ali ne “na temelju nekog osobitog i primarnog odnosa bitka prema ‘stvarima’, ne stoga što raspolaže nekom izričito prikladnom transparentnošću... nego (i u tome je neviđeni paradoks svega, E.B.), na temelju neulaženja ‘u stvari’, stoga što je neosjetljiva prema svim razlikama nivoâ i stupnjevima pravosti. Javnost sve zatamnjuje...”¹⁷ Ergo: Bauk javnosti dolazi iz Ništa, i uzimajući Sve, u zamjenu za to (od prilike do prilike), nudi samo mediokritetski privid egzistencijalne sigurnosti palančanina.

Naredni paradoks, kojeg Martin Heidegger, lucidnom analizom “svakidašnjeg samobitka”, izvlači iz nivelirajućeg sivila prosječnosti i palanačke najčešćosti (moda, običaj, adet...), psihodinamski i sociopsihološki posmatrano, dat je u sljedećem ontičko-strukturalnom obrascu: u neodložnoj stalosti čovjeku do sebe samog (na način samopotvrđivanja kroz druge), on se spontano nastanjuje u bezlično Se, “u prosječnost onoga što se pristoji, što se uvažava... Ova prosječnost u skiciranju onoga na što se može i smije odvažiti stražari nad svakom iznimkom koja strši. Svako se prvenstvo nečujno potlačuje. Sve izvorno je preko noći uglačano kao odavno poznato”.¹⁸ Bukvalno, od svih nevolja *haecceitas*-a palančanin se “spašava” bježanjem u *quidditas* palanke! Sivilo javne bezličnosti palanke stupa na mjesto autentične, izvorne osobnosti poražene individue. ‘Ja’ palančanina propada u sveproždirući bezdan provincijske običajnosti, da bi konačno (sada u umirujuće prepariranoj izvedbi neiritirajućeg privida vlastitosti), izronio iz njega kao kalupom u-pristojeni *adequatum socio-komunikativne ravn*i zadatog kult(ur)nog miljea.

Šta je posljednji, dnevno instrumentalni smisao ove depersonalizirajuće bačenosti i zapalosti u obezličenu ruljost palančkog Se?

Samo jedno: sloboda od slobode, ili pojavno-fenomenološki govoreći – *sloboda od odgovornosti!* Ako *odgovornost* znači polaganje računa u vidu od-govaranja *nekome* na postavljeni (ili predpostavljeni) upit o smislu i razložnosti vlastitih činâ, onda *odgovornost* kao *od-govornost* uvijek podrazumijeva *Nekog*; podrazumijeva svoj oslonac u nekom. Taj neko jest Subjekt u smislu nalogodavca ili počinioca izvršene radnje. Etički gledano, *odgovornost* kao s/a/vjestan moralni čin individue, ima smisao najvišeg afirmativnog čina koji (uvijek iznova i snažno), potvrđuje čovjeka u njegovoj čovječnosti. U njegovoj *nekosti*. Tek prihvatanjem vlastite odgovornosti čovjek postaje Neko i on jest Neko. * Bez odvažnog prihvatanja odgovornosti čovjek je Niko ili Nitko, tačnije –

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid. 144 -145

* Naime, moralan i dostojanstven čovjek, za sve što čini i učini, uvijek se osjeća dvostruko odgovornim: odgovornim *za sebe* (pred zakonom i ljudima) i odgovornim *pred sobom*. Junak, kao javni uzor, pogotovo. Jer, junačka etika i čast, implicate, i prije svake druge, zarad predpostavljene uzornosti svog nosioca, podrazumijevaju javno prihvatanje odgovornosti, bez obzira na cijenu tog prihvatanja. Međutim, moderni balkanski “junaci” danas, umjesto javne, logično očekivane demonstracije osobne časti i odgovornosti za ono što su učinili, bestidno (“kao pizde”), kriju se po šumskim brlozima, jazbinama, manstirima i kasarnama, kukavički bježeći od časnog polaganja ljudskog računa sebi i narodu, dok, obični redovi, askeri i izmanipulirani

Nitkov. Stoga ovo neodgovorno palanačko *Se*, kao a-moralni javni izgovor, nikad nije taj konkretni traženi Neko! *Se* je uvijek *Niko*. U svojoj zapalosti u bezlično i neodgovorno *Se*, "svatko jest Drugi i nitko nije on sam. *Se*, kojim biva dan odgovor na pitanje o *Tko...* jest *Nitko...*", uči nas Heidegger. Konačno, i shodno rečenom, pozivanje na *Se* pouzdani je znak nitkovluka nečije nitkosti.

I upravo u *nitkosti* i ništosti ovoga *Se*, pravno-topički gledano, jeste mjesto faktičke, iskustveno nam poznate neodgovornosti. Tako, u ideološko-političkom špilju karata, *Se* je naprosto *joker* koji može zamijeniti svaku drugu kartu. U tom smislu, na fonu društvene, političke, pravne ili moralno podrazumijevane odgovornosti, *joker* figurira kao desubjektivizirani supstitut i provjereni anulator krivice stvarnih krivaca; pouzdana *garancija* njihove faktičke neodgovornosti. Kada je *Se* krivo – ***niko nije kriv***, uprkos tome što svi očigledno ispaštaju.

Tako, u Haagu danas, više *niko nije kriv* za ono što se događalo juče širom Bosne i Hercegovine. *Niko* nije ubijao, *niko* nije palio, *niko* nije silovao... Jer, spasonosno *Se*, kao jedini odgovor (*joker* odgovor), na pitanje krivice, glasi: "ratovalo se"; "ubijalo se"; "palilo se"; "silovalo se"; "pljačkalo se"... Nedavno u jednoj dijaloškoj emisiji neke od nacionalnih TV, jedan ovdašnji quasipatriota, braneći jednog od (sudu tek privedenih), haaških optuženika, *jokerski* mudro i smireno objašnjava: "Ratovalo se; rat nije ljubljenje; rat je ubijanje, ubijalo se... " Upravo, zahvaljujući toj svojoj sposobnosti pseudoneupitnog razd(r)uživanja od svake odgovornosti, *Se* uživa neviđenu privilegiju luksuza "da 'se' stalno poziva/ju/na njega. Ono najlakše može odgovoriti na sve, jer nije nitko ko treba da stoji iza nečega. To uvijek 'bijaše' *Se*, pa ipak je moguće reći, da nije bio 'nitko'. U svakidašnjici *tubitka* (čovjeka, E.B.), većinom nešto nastaje putem onoga o čemu moramo reći da nije učinio nitko".¹⁹

To *Se*, kao "skupa-bitak potpuno rastače vlastiti *tubitak* u način bitka 'Drugih'... (...) U toj neupadljivosti i neustanovljivosti razvija *Se* svoju pravu diktaturu. Mi uživamo i zabavljamo se kao što se uživa; čitamo, gledamo i sudimo o književnosti i umjetnosti kao što se gleda i suditi", ubijamo kao što se ubija i ne smatramo odvratnim ni ubistvo, ni zločin, ni silovanje, ako se to ustaljenom *jokerskom* logikom bezličnog palanačkog duha "ne smatra" takvim. To palanačko *Se*, "koje nije određeno, a koje su svi, premda ne kao zbroj, propisuje način bitka (naše, E. B.), svakidašnjice".²⁰

---

izvršioći njihove zle volje, bespomoćno čame u Haagu. Za političke vođe ništa novo, ali zar neki generali i veliki đenerali (višegodišnji bjegunci od Haaga), nisu čuli za samurajsko dostojanstvo "oficirske časti" kao opći i podrazumijevani *a priori* uzvišenosti svakog vojnog poziva? Neki srećom jesu, pa lični primjer dobrovoljne predaje generala Sefera Halilovića Haagu, donekle spašava balkanski izlisanu oficirsku čast, i sam za sebe dovoljno uvjerljivo ilustrira razliku između "velikih" (medijski izvikanih) i časnih generala ovih prostora. Tj. jasno ilustrira razliku između hrabrosti zrelog ljudskog dostojanstva, s jedne, i pubertetske nezrelosti *mladića*, s druge strane, koji od *gotovine* (oficirske časti) prave veresiju cmizdravog palanačkog kukavičluka nesposobnog da se ljudski suoči sa istinom vlastite ništavnosti.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid. str. 144

Dakle, inertna Se saobraznost logici uobičajenog i svakodnevnog, kao malodušno podlijeganje neupitno-bezličnom stilu palanke, produciraju na personalnoj razini, neautentični, isprazni, konformistički tip ličnosti. To je tip zgaženog, životno poraženog čovjeka; čovjeka depresiranih, krajnje potisnutih i *reduciranih ljudskih potencijala* koji konstantno zagorčava život drugima. Ali, budući da potisnuto nikad ne miruje, ono, (poput nasilno uronjenog drveta u vodu), stalno teži da se vrati na površinu (tj. u svijest odakle je i potisnuto). Upravo ta mogućnost, mogućnost vraćanja potisnutog, snažno obespokojava konformiranog palančanina jer prijeti da ugrozi njegov, potiskivanjem stečeni, lažni mir. Naime, i najmanji nagovještaj vraćanja potisnutog izaziva kod njega snažan osjećaj anksioznosti, tj., strah od neizbježnog konflikta vraćenog (autentičnog), s već uhodanim stilom življenja, u ime koga je, i zbog koga je, ono potisnutô i bilo potisnutn. Psihološki interpretirano, palančanin je žrtva dvostrukog tereta neosvijestene (stereo)fobije: *straha od sebe* (autophobia) i *straha od (tog) straha* (phobophobia).

Ukratko: snažno uznemiravan bolno-neugodnom anksioznošću, neautentični pojedinac postaje vrlo agresivan prema potisnutom dijelu vlastite ličnosti. Ali, istovremeno, i prema svim drugim ljudima koji ga, svojom zavidno očuvanom autentičnošću, neprijatno podsjećaju na sramno otuđeni dio vlastitog bića. Upravo stoga, vazda mrzovoljni palančanin, spreman je da pod plaštom odbrambenog mehanizma racionalizacije (u ime morala, običaja, nacije ili vjere, rase ili klase), i zloupotrebom društvene moći (s pozicija sile osvojene vlasti), onemogućí svako životno-autentično ispoljavanje drugih. Njegova zaslijepljena privrženost normama, proporcionalna njihovoj isključivosti i čvrstini, djeluje površno-umirujuće time što osigurava stabilan životni okvir rigidnog svijeta rutine u kome se on udobno smjestio. Konformistička predanost inerciji palanačkih navika čini njegov besmisleni život lagodnijim, i naizgled, neupitnim.

Međutim, da li je baš tako?

Da li je navika,²¹ ta "druga priroda" bića, optimalno životno rješenje? Čini se da nije. Navika je, u svojoj spolja i strahom diktiranoj stečenosti, bez obzira na njenu pragmatско-životnu funkcionalnost u okvirima svakodnevnice – izdaja bitka bića. U dubljem i višem smislu "*navika je početak ne-bića*", kaže M. de Unamuno, a *mjera čovjekove čovječnosti, a to znači božanskog u njemu, jeste veličina njegove moći da živi u boli, ili, bolje reći, u strahu*.

Da li smo, i koliko smo sposobni za to?

Potencijalno-antropološki da, ali...

Palanački duh, kako je vidljivo sa stranica *Filosofije palanke* (i ne samo tu), ide zajedno sa žestokim potiskivanjem ovog bola i ovog straha, tj. sa

²¹ Relativno jednostavna, iskustvom i socijalnim presingom stečena aktivnost koja se inercijom regulirajućeg psihoautomatizma refleksno javlja u specifično-prepoznatljivim situacijama. Kao crta ličnosti navika se da intepretirati i kao funkcionalno-ponašajna determinanta iskustvom provjerenog držanja čovjeka u datim okolnostima. Uredno potkrepljivana od okoline, navika se brzo i sigurno učvršćuje u ponašajni obrazac prepoznatljiv kao uobičajeni životni stil pojedinca. I u tekstu opservirana bezličnost, kao životni stil palanke, *mutatis mutandis* slijedi otprilike gornji psihološki obrazac personalnog uobličjenja.

potiskivanjem svega autentičnog i duboko ličnog, svega velikog i božanskog u sebi, a za račun profane javnosti i prsje olinjalosti javno ustaljenog načina bitisanja palančanina. Palanački duh, u svojoj žilavoj samoživosti, iskustvo to pokazuje, svakodnevno traži i uzima svoje. Prodirući trajno i duboko, ispod suhe površine svijesti, u samu srž ljudskog bića, palanački duh prožima naše živote kao vlaga pijesak. Zato ni do danas, tridesetpet godina poslije razorne i izazovne Konstantinovićeve kritike životne pogubnosti palanačkog duha, ništa se bitno promijenilo nije.

Stoga, na samom kraju ove jubilejski-prigodne priče, sve što nam ostaje jeste, nažalost, samo to, da se, kao neupitni izraz gorke spoznaje našeg vremena, nevoljno i sa rezignacijom, još jednom, beskompromisno i bez zadržke, zajedno sa Konstantinovićem, izgovori prva rečenica, prvog reda, prve stranice njegove *Filosofije palanke*:

Iskustvo nam je palanačko.

Nažalost!

(Autorizirani tekst izlaganja)

Predrag Matvejević

O FILOZOFIJI PALANKE I PALANKI PROTIV FILOZOFIJE

Filosofija palanke Radomira Konstantinovića najprije je emitirana na III programu Radio Beograda a zatim objavljena u izdanju tog istog programa. U tom malotiražnom časopisu nije je bilo lako odmah otkriti ni primijetiti. Na Krležin veliki stol u Enciklopediji Leksikografskog zavoda dolazilo je mnogo svakojakih publikacija. među njima se našao i III program Radio Beograda.

Jednoga dana Krleža mi reče: "Pogledajte tu knjigu. Nitko ne govori o njoj, a sasvim je izuzetna." Tako mi je došla do ruku *Filosofija palanke*. Pročitao sam je i napisao prikaz o njoj za zagrebački "Vjesnik" i sarajevski "Odjek". Oskar Davičo je bio u savjetu "Odjeka", pročitao je taj prikaz i, na način na koji je on to umio, grunu protiv palanke koja sve čini da zaguši kritiku o sebi. Knjiga *Filosofija palanke* zatim je izišla u običnom izdanju i dospjela do onih koji su bili privrženiji filozofiji nego palanci.

Ovaj prikaz, koji sam tada napisao, uvršten je u moju knjigu *Te vjetrenjače* kao poseban "slučaj". Veoma žaleći što sam bio spriječen da učestvujem na skupu u Sarajevu, posvećenom piscu i prijatelju Radetu Konstantinovuću, priložio sam ovaj tekst sa srdačnim pozdravima njemu i svim učesnicima skupa.

*

Pred nama je knjiga nepoželjna za one koji žele po svaku cijenu sačuvati svoju građansku i palanački *mirnu savjest*. Najlakše je, prema tome, oglušiti se o nju, kao što se to, osim u nekoliko iznimnih slučajeva, pokušalo učiniti, pa donekle i uspjeti. *Duh palanke* se već u tome iskazao na djelu i to na dva načina:

s izlikom da je u pitanju djelo karikaturalno, pa čak zlonamjerno u odnosu prema sredini u kojoj je nastalo ili pak – u drugim našim sredinama – s hipokritskom isprikom da se to sve skupa njih samih ne tiče.

A tiče se svih nas i ne samo nas: *palanački mentalitet* koji vivisekira Konstantinović uzimajući primjere iz srpske historije, književnosti i općenito mitologije (oko 150 strana sitnog tiska ispunjeno je “bilješkama” koje ilustriraju pojedine teze eseja!) zatičemo u srodnim varijantama ne samo od Đevđelije do Triglava ili od Niša do Drniša nego i u daleko civiliziranijim krajevima i pokrajinama svijeta: on je dovodio u očaj Byrona, gonio Rimbauda što dalje od rodnog Charlevillea, pucao na Majakovskog...

No ne idimo predaleko, on je prije svega tu, odmah pokraj nas ili u nama. Radomir Konstantinović je jedan od rijetkih *usamljenih vukova* našeg književnog života. Nepomirljivo udaljen od klanova i klapa što vedre i oblače našim (ne)kulturnim nebom stvarajući prolazne uspjehe ili prigodne slave i nudeći (sasvim sitne) sinekure, on uspijeva odoljeti i istrajava.

Susreli smo ga na početku, nekoliko godina iza rata, kao pjesnika. Zatim je neglo skrenuo na sebe pažnju inteligentnim osvrtima koje je objavljivao u časopisu “*Danas*”. Pišući paralelno eseje i romane (podsjetimo na *Daj nam danas*, *Mišolovku*, *Čiste i prljave*, *Izlazak*, *Pentagram*), pružio je zanimljive primjere združivanja romaneskne i esejističke tehnike, uključujući se u suvremena nastojanja da tradicionalni roman izvede iz ćorsokaka i stvori svojevrsan *novi roman*.

Moglo bi se reći da su zatim esejistički akcenti postali dominantni u djelu ovog pisca, kad ne bismo bili svjesni da takve podjele ne znače za njega ono što obično drugima znače: jer je, zapravo, zaokupljen svojim pothvatom kao *cjelinom*.

Rade Konstantinović je ostao možda najdosljedniji u generaciji koja je – pojavivši se pedesetih godina u književnoj areni i uhvativši se ukoštac istodobno s neprevladanim dogmatizmom i malograđanskim tradicionalizmom – morala osporavati da bi se potvrdila, optuživati da bi se opravdala. Dok mu brojni vršnjaci ili suputnici ne odoše mnogo dalje od imitacije stranih uzora ili prispješe tek na pozicije tradicionalnog intelektualizma građanske kulture, Konstantinović nije iznevjerio ni sebe, ni suvremenost. *Filosofija palanke* je krajnji domet njegove radikalnosti.

Takvoj knjizi nisu potrebne uobičajene kritičke atribucije, a još manje konvencionalne hvale: njoj prije svega treba olakšati da se kao kritička što šire rasprostire i što više usvoji. Jer *palanački mentalitet* je suprotan – i suprotstavljen – *kritičkoj svijesti* kao takvoj. Stoga je najuputnije predstavljati djelo o kojem je riječ sažimajući naprosto njegove najbitnije ideje i stanove.

“*Iskustvo nam je palanačko*”, prve su riječi *Filosofije palanke*. A što je palanka? “*Ni selo, ni grad.*” “*Čardak ni na nebu ni na zemlji.*” Palanka se “*izuzimlje iz vremena*” da bi bivala u svojoj “*zatvorenosti*”. “*Vreme je s druge strane brda, tamo gde počinje svetski haos ili haos opstanka otvorenog sveta.*”

Palančanin nije personalizirani pojedinac, nego “*sumum jednog iskustva, jedan stav i jedan stil*”. On se kao takav boji vremena, opoziva otvorenost “*velikog sveta koji množinom mogućnosti (stilova) razara... njegovu jedno-*

obraznost"... Zato je "u svetu palanke važnije dobro se držati ustaljenog običaja nego biti ličnost".

Stilizacija prema obrascima kolektivne volje sklanja palančanina "u sigurnost opšteg", uljuljukuje ga prividima produženog djetinjstva, "infantilizma" palanačkog.

"Duh tradicionalizma", koji jamči da će se "ponoviti jučerašnjica palanke", nastoji se potvrditi i "otkriti u prošlosti". "Stil" palanke izveden je sav iz "rutina" koje također nude palančaninu "sigurnost": tako je najlakše izbjeći kompleksnost, rizik koji ona sadrži, pomutnju koju unosi.

Od "dosade" se palanka brani svojim spektaklom "normalnosti". "Duh kumstva" je neprestano na djelu kao veza među sudionicima, a "pamfletizam kao oblik simulirane tragedije" pruža sigurnu garanciju da će se sve dobro svršiti, tj. ostati na istom.

"Filozofija palanke je normativistička i normativna, nad-lična i ne-lična filozofija." Ona posvećuje javnost dana samo zato što se pribojava tame noći kao nečeg što izmiče gledanju i traženju: "kao što izmiče dubina bića".

"Zdravorazumski empirizam" palanačkog duha nastoji sve pojave svesti na razmjere koji ne mogu ugroziti *status quo*: sama smrt se racionalizira kao čin i dio općeg "determinizma". Čak i "individualizam" služi kao podrška "zatvorenosti" i potvrda nemogućnosti komuniciranja "izvan duha palanke".

"Vera u smak sveta" ¹⁾ priječi na svoj način obračun s postojećim svijetom, što ujedno znači da čini nemogućom svaku negaciju palanke. "Duh čiftnstva" javlja se po takvoj logici stvari kao trijumf "apsolutne trezvenosti" onog istog racionalizma kojim se palanka brani, određuje i omeđuje.

U tom smislu za palanački duh "istina je opšte, tipsko, tipično", "ona je u proseku" te svodi se "lično na prosečno" pretvarajući tako "stvarnost" u "banalnost".

Palanka prezire svijet s onu stranu brijega: njegov "duh je senzacionalan jer je palanka banalna", tj. nesenzacionalna. Nihilizam palanke je u svojoj biti "poricanje tamnog vilajeta" ili "totalnog sveta" radi palanačke trajnosti i nepromjenjivosti.

"Nagon čuvarnosti jezičkih obrazaca (u leksici, a i u sintaksi)... pre svega je nagon da se održi sve što je idiomatski-lokalno, posebno u 'stilu' duha palanke." Taj stil stalno kontrolira želja za "normativnosti".

Prisjetimo se tolikih iskustava s najrasnijim palančanima koji imaju neku mističnu punomoć da sude o svemu i svakome, u ime palanke užih i širih razmjera, kojima uvijek smeta ono *drugo* zato što je *drugačije*, jer ga ne poznaju

1) U trenutku kad sam ovaj tekst pripremao za štampu, pisalo se mnogo o posljedicama katastrofalnog potresa u Bukureštu, koji je zahvatio i neke naše krajeve. U NIN-u od 19. III 1977, pročitao sam ovu neobičnu potvrdu Konstantinovićeve analize palanke: "Dopisnik 'Politike' iz Kruševca rekao nam je, primera radi, da je u celom kruševačkom kraju, koji je isprepleten mrežama divljih radio-stanica čiji se program često vrlo dobro čuje – došlo do paničnih situacija. Pod uticajem izmišljenih vesti o smaku sveta (potcrtao P. M.) bilo je nemalo građana koji su posle zemljotresa napuštali kuće i radna mesta i bežali bezglavo..."

niti žele upoznati: izruguju se riječima koje se u njihovoj palanci ne govore, akcentu koji se ne čuje, naroguše se kad, recimo, netko izgovori kajkavsku riječ ili se sprdaju s ekavštinom ili opet čude da netko u svijetu može razumjeti "kranjski", pisati po navici latinicom, odnosno ćirilicom...

Dakako, i samu kulčturu je moguće staviti "u službu obogovljenog reda i poretka" palanke, njenog "stila", svesti je na "nastavak plemenskog duha". Otpor palanke prema svijetu i njegovoj zastrašujućoj širini i različitosti pretvara se u "otpor prema ljubavi". Svakoju ljubavi, pa i estetskoj. Palanački "utopizam" je neegzistentan. "Vernost plemenskoj prošlosti koja odlikuje palanački duh nije i ne može biti vernost istoriji... jer on hoće prošlost" (kao potvrdu za svoju vječnost), "jer neće vreme, jer neće istoriju" (kao zbiljsko događanje i moguću obnovu).

"Politika ovog sveta je politika prevare... zasnovane na pokušaju prevare istorije, njenom, degradacijom od istorije traženja na istoriju događaja unapred datog smisla"...

Svjesni smo koliko dijlovi izdvojeni na ovaj način shematiziraju i reduciraju smisao ovakva pothvata u cijelosti (To više što korpus "bilješki", koje ponekad zbunjuju svojom iscrpnošću i erudicijom, paralelno pruža neumoljiv "dokazni materijal".) Treba zapravo da svatko sam posegne za ovakvom mudrom knjigom.

Oštrina, bez koje bi suočenje s *palanačkim duhom* bilo samo parada, ponekad neminovno dovodi do svojevrsnog manikejstva: sve zlo je na strani palanke, dobro je negdje drugdje. Gdje? Sredinu se obično nije ni moglo izabrati, a da ne dođemo u opasnost da se opredijelimo *na palanački način*.

Radikalnost Radomira Konstantinovića je od one vrste koja – kad joj se ponude dvije mogućnosti jedne loše alternative – radije neće prihvatiti nijednu, negoli će se odlučiti za onu koja je tek manje zlo. U toj negaciji alternative obično su granice ovakvih pothvata: *Filosofija palanke* je knjiga smiona čovjeka koji nastoji nadići vlastita ograničenja.

Nije lako klasirati takvo djelo. Opor i razlomljen, Konstantinovićev stil kao da nije vezan za otmjenu esejističku tradiciju *beogradskog stila* ni u izrazu (mjestimice previše zamagljenom) ni u preglednosti (često narušenoj). Ovaj esej ima prijeloman karakter. Asocijacije bi nas mogle navesti na odrešitost i žustrinu jednog Stanislava Vinavera ili nekonformizam mladog Rastka Petrovića, na radikalni antinacionalizam Marka Ristiće ili *antimitomaniju* Oskara Daviča – ali...

Konstantinovićev glas čuva uvijek svoja obilježja. Neobazriv i neopoziv, bez koncesija ili preduvjerenja, to je apel nemirne savjesti: nemira u savjesti koji obično želimo odagnati. Naše palanke će naći priliku da mu se revanširaju čak i ako ga, prigodno i privremeno, budu morale hvaliti. Znamo kakav je njihov revanš.

Dobro je što je takva knjiga uopće i objavljena.

Naše vrijeme ipak nalazi načina i smionosti da se suprotstavi vlastitim prisilama i tabuima, "inercijama konzervativnog javnog mnijenja" (Krlježa) i primitivnoj ("palanačkoj") ograničenosti. Radomir Konstantinović se latio vrlo teška posla, ali je spreman – intelektualno i moralno – da ide do kraja. *Filosofija palanke* potvrđuje takvu odlučnost.

(U nemogućnosti da lično učestvuje, autor je poslao tekst svoga izlaganja)

Nikola Kovač

FILOZOFIJA PALANKE I DUH TOTALITARIZMA

Kad pročitamo *Filosofiju palanke* Radomira Konstantinovića, shvatamo koliko nas zabluda, predrasuda i mitova razdvaja od svijeta i njegove istorije. Perceptivna realnost prirodnog i ljudskog svijeta samo je površni izgled i izraz onih suština i značenja koje istorija registruje *post festum*, kao uzroke promjena i mjeru nesreće. Stoga su pojave u našoj okolini kao posuda s dvostrukim dnom: jednim koje neposredno čulno registrujemo kao iskustvenu činjenicu i drugim na kome se iznutra oblikuje sve što na površinu izbija kao gotov čin ili neopoziva odluka.

Čak i svakodnevna zbivanja, od istorijskih do psiholoških, od kolektivnih pokreta do individualnih odluka, nose obilježje dvostruke realnosti i značenjske neuhvatljivosti. Individualna sloboda i stvaralački elan, takoreći, pred našim očima se pretvaraju u plemensko podaništvo i “zarobljeni um”, kolektivna svijest trijumfuje povlačeći sjenku iz dubine istorijskog mraka, diskurs plemena monopoliše i apsolutizuje pravo na istinu i autentični glas naroda i njegove tradicije. Kritički um se žigoše kao izraz moralnog otpadništva i veleizdaje. Nasljeđe i iskustvo prošlosti obznanjuju se kao hipostatsko jedinstvo izabranog / samozvanog vođe – podvižnika ili mučenika, heroja ili sveca. Od tog trenutka, pleme / rod diše plućima vođe, govori njegovim jezikom, misli njegovom glavom: pleme je produžena i poslušna ruka vođe, kao što je vođa mozak poslušne i amorfne mase.

Negacija individualnih svojstava bića i dominacija “psihologije stada” vodi ka uspostavljanju totalitarnog režima i njegovoj fetišizaciji. To je konačni trijumf razloga režima nad razlozima razuma. Totalitarni duh, pri tome, teži ka zatvaranju u plemensku, odnosno oligarhijsku zajednicu, ka ostvarenju organskog jedinstva sa zbivanjima koja imaju status “apsolutne prošlosti” (M: Bahtin), ka

mitološkoj projekciji svijeta izvan istorije, svijeta koji ne zna za načelo evolucije, koji – poput mita – poriče vrijeme. Ta paradigma epske prošlosti, u kojoj pojedinac živi i strada u funkciji nekog apstraktnog idola (boga, cara, vjere, nacije) bez mogućnosti izbora ili kritičkog odnosa prema realnosti, prenesena u socijalno-politički kontekst nosi obilježje autoritarno-fašističke psihologije i prakse. U tom slučaju dolazi do poistovjećivanja “apsolutne prošlosti” i “van-vremene apsolutne sadašnjosti” (R. Konstantinović). Totalitarni duh dominira nad pojedincima i ustanovama, a deformisanjem prošlosti i apsolutizovanjem sadašnjosti održava se kontinuitet zabluda; populizam i demagogija, simptomi socijalne patologije, naizmjenično se manifestuju kao kolektivni zanos mase ili manipulisanje ozvaničenim obmanama, tj. kao glorifikacija vođe i zadržavanje monopola nad istinom i pravdom u rukaama “posvećenih”.

Pleme i nacija su kolijevka pojedinca; u totalitarnom režimu oni postaju njegova grobnica. Vraćanje u okvire kolektiva, potčinjavanje njegovim normama i prihvatanje logike da je zajednica uvijek u pravu protiv pojedinca, prvi je korak ka ukidanju individualne slobode i ka poništavanju čovjekove personalnosti. Autoritarnost koja vuče svoje korijene iz kolektivne svijesti plemena, nacije i drugih idejnih sistema koji su dobili ovlaštenja insitucije ne može se zaustaviti na svom krvavom putu ka trijumfu diktature. Svako odstupanje od vladajućeg duha sistema, od normativizma kanona (čiju suštinu definišu dekreti i direktive, a ne norme legalne vlasti, volje naroda ili javnog mnijenja) taksirano je otpadništvom, izdajom, patologijom. Drama pojedinca se završava kao tragedija bezimene žrtve u velikoj mašineriji Sistema. Trijumf totalitarnog kolektiva uvijek je počivao na bezbrojnim žrtvama koje su misao otpora suprotstavljale nasilju i psihologiji podaništva.

U evropskoj tradiciji epske i mitske svijesti, pripadnost plemenu, vjeri, naciji artikuliše se kao patriotska egzaltacija pred herojima iz nacionalne istorije koji su u isti mah tvorci države i hrišćanski svetitelji. Ta lokalistička vizija konstituiše se i kao duhovni osnov i kao mitopoetska inspiracija, kao kao istorijska vertikalna i kao regulatorno načelo uspostave javnih ustanova. Njena struktura je hijerarhijsko-selektivna, njena psihologija – podanička, njena operativa – represivna. Kult ličnosti (kao svevišnjeg apstraktnog i neopozivog principa) dominira kolektivnom svijješću u društvu “bez ugovora”. Režim sve postupke opravdava “državnim razlogom” i “višim ciljevima”, a pojedinci su slobodni u mjeri u kojoj su lišeni mogućnosti bilo kakvog izbora. I mišljenje, i volja, i akcija preneseni su i skoncentrisani u centre odlučivanja, anonimne autoritete koji “opštu volju” zamjenjuju ukazima i direktivama Vođe.

Politička misao izrasla iz takvog duhovnog supstrata nužno je obilježena epskim predstavama o “istorijskim pravima” i obračunima sa priviđenjima iz prošlosti. Referentna vrijednost nije savremena istorijska realnost nego legendarna projekcija prošlosti; fikcija potiskuje argumente, a događaji u prošlosti zamagljuje zbivanja iz sadašnjosti. Osvetoljubivost i resantimani, proizašli iz zlog pamćenja, sprečavaju svaki trezven pogled u budućnost u kojoj bi moralni obziri i “duh zakona” bili iznad političkog razloga i legalizovanog nasilja.

U borbi protiv pluralizma, totalitarni režimi znaju samo za dvije mogućnosti primjene svojih ubitačnih ideja: ili likvidacija sagovornika ili depersonalizacija njegovog ljudskog subjekta, ili fizičko uništenje ili kontaminacija svih

zdravih i slobodoumnih žarišta društvenog organizma. I fizička eliminacija i ideološko nasilje poduzimaju se u ime ideala *čistote* (čiste rase, čiste političke strategije, čiste ideologije – oslobođene upitnosti, sumnje, pobune). Totalitarni režimi – od nacizma, preko staljinizma, do integrizma – oblikuju figure varvarstva, od tiranije osrednjosti i intelektualnog podaništva do trijumfa sistema nad zdravim razumom, od demonstracije sile preko represivnih mehanizama do “zarobljenog uma”.

Borba protiv pluralizma ispostavila se, u brojnim primjerima iz historije, kao napad na prirodni poredak stvari, koji se uvijek završava katastrofom. U Bosni i Hercegovini ta borba je dobila obim kataklizme. U Bosni i Hercegovini ideja *čistote* radikalizovala se kao strateški zahtjev za etničkom homogenizacijom, tj. stvaranjem etnonacionalnih teritorija – progonima, konfiniranjem, genocidom. “Čistota” nacije i teritorija bila je osnov, uzrok i zalag agresije na Bosnu i Hercegovinu. U opkoljenom Sarajevu, kao simbolu miješanja kultura i tradicija, brojnih rodbinskih veza između porodica različitih vjera, trebalo je izazvati bratoubilačke sukobe njegovih stanovnika i uvjeriti Zapad da zajednički život u višenacionalnoj zajednici nije moguć. Trebalo je, prema zločinačkom scenariju, uništiti i sve tragove kulturnog pamćenja stanovnika grada-martira, prepraviti njihovu prošlost, falsifikovati njihovu historiju. Ideja o “etničkom čišćenju” i “humanom preseljenju” (čiji su bolni tragovi još uvijek prisutni kao žive rane naše politike) plaćena je najskupljom cijenom – desetinama hiljada ljudskih života.

Kako, onda, objasniti (jer opravdati se ne može) formiranje nacionalnih stranaka u zemlji u kojoj nacionalno-vjerske oligarhije proglašavaju nacionalnim interesima samo one vrijednosti koje garantuju i učvršćuju pragmatičku politiku i očuvanje pozicija vladajućih garnitura? Svaka nacionalna organizacija, u odnosu prema drugim, podrazumijeva rivalstvo, nelojalnu konkurenciju, isticanje vlastitih prednosti, a vremenom rezultira međusobnim podozrenjem, surevnjivošću, zloradošću, dok ne eskalira ekscesnim provokacijama, ucjenama, otvorenom netrpeljivošću, ispoljavanjem mržnje i sukobima (do istrebljenja). Činjenica da svaka etnička zajednica nastoji da, uz pomoć političkih ustanova, učvrsti svoj duhovni i nacionalni identitet, potvrđuje iskonsku potrebu i neotuđivo pravo da očuva svoju tradiciju i unaprijedi svoj položaj prema slobodno izraženoj volji svojih pripadnika. Ali ta činjenica u Bosni i Hercegovini mora biti osvjetljena u kontekstu polarizacije snaga, historijskih resantimana i antagonizama zbog kojih se nacionalni lideri međusobno optužuju i prebacuju krivicu na druge, tražeći za sebe moralni alibi u historiji ili negodujući zbog svog ugroženog položaja u sadašnjosti.

Istina, u svim tragičnim sukobima velikog obima uvijek je bilo egzekutora koji su bili zastrašeni, ucijenjeni, prisiljeni... Ali oni koji su koncipirali istrebljenje, oni beskrupulozni stratezi smrti i tvorci balkanskog pandemonijuma, zar su oni zaista djelovali s uvjerenjem u opravdanost svojih postupaka? Zar je moguće da sve etičke norme popuste dotle da i zločin izgleda kao dobro djelo?

Stoga, jačanje nacionalnih blokova, nakon gotovo dovršene etnizacije bosanskohercegovačkih teritorija, stvara samo privid uravnoteženih odnosa i političke ravnopravnosti naroda. To je, međutim, ravnoteža straha (zbog mogućeg gubitka privilegija) i međusobnog podozrenja (zbog majorizacije kod jednih, separatizma kod drugih, ili integrisanja entiteta u okvire pravne države kod trećih). Sve te antagonizme podstiču prvenstveno lični i grupni interesi (koje nosioci javnih dužnosti predstavljaju kao nacionalne). Otuda optužbe protiv drugoga i traganje za

krivcima za sve neuspjehe u tuđem taboru, kao i orkestrirane lamentacije o političkoj ugroženosti i biološkom propadanju naroda.

Iz tih razloga smo uvjereni da polarizacija nacionalnih stranaka ne vodi jedinstvu države, jer se politički projekti ne mogu zasnivati samo na programu zaštite nacionalnih interesa. Ako osjećanja nacionalne pripadnosti i identiteta počivaju na imaginarnim fantazmima koji se napajaju tradicijskim mitovima, država je, prije svega, sistem realnih odnosa i ostvarenja koji izražavaju slobodu volje svakog pojedinca. Vjerujući da politika nacionalnih lidera nije uvijek u skladu sa kolektivnim osjećanjima naroda, mi u Konstantinovićevoj knjizi nalazimo podsticaj da misaono i kritički demontiramo mehanizme represivnih sistema i njihov totalitarni duh. Ona nas obavezuje da različita iskustva podvrgnemo racionalnom samoispitivanju, da utvrdimo prioritete vrijednosti u svim oblastima javnog života, da izbjegnemo zavodljive ali lažne alternative tipa – ili dobar rat ili loš mir, ili iscrpljujuća borba za nacionalni identitet ili, pak, interesna koalicija za očuvanje *status quo*-a. Stoga se strateška vizija politike zemalja zapadnog Balkana zasniva na potpuno novom tipu alijanse, na projektu ukidanja starih granica (a ne stvaranja novih), na vrijednostima koje daleko prevazilaze pragmatični stranački koncept. Nagodbe i kompromisi ne podrazumijevaju samo interne sporazume o kadrovskim raspodjelama, nego obuhvataju najširi domen velikih projekata čiji izvršioци prihvataju i primjenjuju standarde evropskog mišljenja i upravljanja, bez obzira na njihovo porijeklo, pripadnost ili uvjerenje.

Kad danas čitamo Konstantinovićevo djelo, objavljeno prvi put prije više od trideset godina, shvatamo da u filozofskoj viziji ovog mislioca palanka nije topografski naziv za naselje nadomak grada; to je duhovni kvalifikativ jednog stila mišljenja, ponašanja, odlučivanja; palanka je, u tom smislu, u temelju pokreta, institucija, opcija; ona je imanentna klimi vremena, načinu poimanja, strateškim potezima kojima se zaustavljaju sve promjene, zatvaraju sve kapije koje vode u svijet modernih izazova i slobodnog samjeravanja različitih mjerila i standarda.

Filosofija palanke nije puka taksinomija naših naravi ili naše kolektivne svijesti: to je hronika o našim istorijskim zabludama, naša istorija beščasća, to jest povijest o kapitulaciji uma i gubitku moralnih obzira. Konstantinović dovodi u pitanje mjerila mišljenja i djelovanja koja nisu rezultat slučajne ili trenutne zablude ili zloupotrebe, nego su izraz aberantnosti na kojoj počiva naš pogled na svijet i naš stil ponašanja. "Iskustvo nam je palanačko" – piše Konstantinović i nastavlja: "... palanka je (...) naša sudbina, naš zao usud." Duh palanke je izraz iskustva "vanvremenske mitske svesti". Aberantnosti duha palanke nisu podložne relativizovanju i metamorfozi iz kojih se rađaju novi oblici saznanja: to su generativne kategorije koje se obnavljaju samoproizvođenjem i na svakoj razvojnoj ravni rađaju monstrume mišljenja i upravljanja. Iz duha palanke nastali su svi oblici totalitarnog ponašanja, netrpeljivost i represija, proizvoljne odluke koje se zaklanjaju za autoritet klana, države, nacije, partije; duh palanke obznanjuje i potvrđuje "abdikaciju subjekta" i "intelektualnu prostituciju". Duh palanke, institucionalizovan kao državotvorna ideologija, prerasta od ekscenog patriotizma u revandikativni i agresivni nacionalizam. Duh palanke, dakle, trijumfuje u krvoproliću i vlastite nacije. Ideologija apsolutne i "opasne čistote" (B.-A. Levi) nema drugog izlaza, osim u zločinu – od masovnih progona do genocida. Ideju "čistote" uvijek oblikuju "prljave ruke".

(Autorizirani tekst izlaganja)

Željko Škuljević

TUGA MRTVE SVJETLOSTI

*Postoje ljudi objekti i ljudi subjekti.
Ljudi objekti uzdižu, žale ili žele,
žive i trpe zbivanje.
Zbivanje prave subjekti.*

S. Imamović *Čovjek koji je nešto stvorio*

*... duh palanke je jedan izrazito
plemenski duh.*

R. Konstantinović *Filosofija palanke*

Da je duh palanke (*resp.* kasabe) kompatibilan duhu plemena i plemenskog, dokučljivo je već na prvim stranicama Konstantinovićeve knjige.¹ To

¹ Naglašena veza između palanke, koja po autoru nije ni selo ni grad, i plemenskog duha ("plemenskog sela") je u njihovoj vjernosti jedno-obraznom, uopštavajućem stilu kao čistom poricanju svake pojedinačnosti... Međutim, postoje određene razlike, odstojanja između plemenskog i duha palanke. Plemenski je duh "obrednostilski *po nagonu*, a ne *po svesti*..." On nema svijest o pojedinačnom, ali ni svijest o suštinskom značenju svog stila, stila uopštavanja. Sudeći da je ono-vremensko, plemensko nema svijest o vremenu. Ono, takođe, ne zna za istoriju, "samim tim što ne zna za pojedinačno-smrtno." Bez obzira što želi da zaboravi istoriju i da se vrati duhu jedinstvene jedno-obraznosti plemenskog svijeta, duh palanke je "zaražen" istorijom. To je svijest pojedinačnosti koja je na putu ka slobodno-otvorenom svijetu svjetskog duha, kao duha bezbrojnih mogućnosti..., našla "zastoj", i koja "nije prešla iz pojedinačnosti (ili individualizma) u stav tvoračke subjektivnosti..." (R. Konstantinović *Filosofija palanke*, izd. Radio-Beograd "Treći program", Beograd, 1969., 13-14).

je jedan petrifikovan, zatvoren svijet, u tom smislu ne-svijet, čije su bitne odrednice pasivitet, infantilizam, tradicionalizam, odsustvo individualnog i tragičkog, jedan "osobeni" stil koji se protivi vremenu, uni-formnost. U najmanje tri odrednice duha palanke Konstantinović nietscheanizira, ne u smislu pukog podilaženja Nietzsche-ovom filozofskom ductusu, nego, prije svega, u odabiru tema i njihovim vehementnim elaboracijama. Obojicu konsternira kolektivizam i kolektivistički duh koji, poništavajući kreativnog pojedinca, proizvodi jedno-obraznost. Ono što vojnik nosi na sebi zove se uni-forma, nerijetko, ono što je ispod toga je uni-formno, zapisuje na jednom mjestu Friedrich Nietzsche. Proizvoditelj te uniformnosti *resp.* jednoobraznosti i za Konstantinovića je "kolektivizam duha palanke" iz čega, nužnim načinom, (pro)izlazi da su samo rijetki pojedinci stvaraoci kulture i nepalanačkog svijeta kao stvarnog svijeta.

I u odsustvu tragičkog dva mislioca suponiraju na jedan različit način. U *Filosofiji palanke* govori se o tzv. "simuliranoj tragediji" koju proizvodi duh pamfletizma kao palanačka (za)datost. Stalno se sukobljavajući sa ne-datim (racionalno protiv iracionalnog), pamfletizam ne traži istinu jer je "ima", "on nije duh filozofski: duh okrenut nepoznatoj istini, već duh apriorizma, koji *posjeduje* istinu." Dakle, bivajući na način prividne, prevarene tragedije pamfletizam je, kao bitno palanačko svojstvo, ne-filozofska, ne-pjesnička i ne-stvaralačka tendenca.

Pišući *Rođenje tragedije iz duha muzike* (1871), Friedrich Nietzsche slavi izvornu snagu grčkog svijeta gdje su ono *apolonsko* (umjereno-razumno) i *dionizijsko* (opijeno-silno), upravo stopljeni u antičkoj tragediji. Kao glavni razlog njenog zalaza i destrukcije Nietzsche vidi u nastojanju grčke, racionalne filozofije koja je utjelovljena, prije svega, u Sokratu. Upravo su Sokrat, a i Euripid, koji je, navodno, pisao po njegovom diktatu, krivi za prestanak grčkog tragičkog pjesništva čiji su posljednji veliki predstavnici Eshil i Sofoklo. Je li se, uistinu, tragička umjetnost počela dezintegrisati sa popularizacijom Sokratovog učenja, pita se E. W. F. Tomlin?² Euripidovo estetsko načelo da "sve mora biti svjesno da bi bilo lijepo" možda i koincidira Sokratovom da "sve mora biti svjesno da bi bilo dobro". Contra načelu tzv. "nerazumnog pjesnika" (iracionalnog, rekao bi Konstantinović) u Euripida se, po Nietzscheu, generiše "estetski sokratizam". Ako su pak Sokrat i njegovi uticaji upereni protiv Dionisa, onda je on novi Orfej shvaćen kao ubilačko načelo.³

Objava smrti boga, takođe, je zajednički teren dvaju mislilaca. Bog mora umrijeti da bi živo nad-čovjek, vehementno ustvrđuje Nietzsche, iz razloga, što je prije smrti boga, čovjek bio slab i ubog. On je tražio svoje opravdanje u nečemu drugom umjesto u samom sebi. Novi čovjek, nad-čovjek, opravdava sam sebe. On napušta staru, na Bogu vezanu etiku i ostvaruje samo jednu volju: *volju za moć*.⁴

² E. W. F. Tomlin *Great Philosophers of the West*, Grey arrow, London, 1959., 250.

³ "A Sokrat je bio onaj drugi gledalac koji stariju tragediju nije shvatao pa stoga nije ni cenio; u savezu s njim usudio se Euripid da bude vesnik novog umetničkog stvaranja. Ako je to dovelo do propasti starije tragedije (???), onda je, dakle, estetski sokratizam ono ubilačko načelo..." (F. Niče *Rođenje tragedije iz duha muzike*, Kultura, Beograd, 1960., 71).

⁴ *Sada je pak umro taj Bog! Vi viši ljudi, taj Bog je bio vaša najveća opasnost. Od kada on leži u grobu vi ste opet uskrsnuli. Sad tek dolazi veliko podne...* i dalje.

Kako je duh palanački normativističan to se, u religijskoj sferi, i bog (na)daje kao normativitet. Taj samo (pret)postavljeni teizam (sa normativnim i normiranim bogom se ne može i ne smije opštiti, jer lično opštenje, kao mogućnost ličnog boga, znači otpadništvo od duha palanke), jeste, zapravo, jedan prikriveni ateizam. Ekskluzivitet palanačkog ateizma nije u odricanju boga, kako bi se to pomislilo u prvi mah, nego "ateizam" kojim filozofija palanke "potvrđuje da je bog za nju samo funkcija, stavljanje u službu njenih normi, bog "socijalnog" života, bog Dana a ne bog Noći".⁵

U takvoj palanačkoj (sve)opštoj zatvorenosti, gdje je bog i prisutan i odsutan u isto vrijeme, nije dopušteno nikakvo disfunkcionalno ponašanje. Svaki oblik ličnog opštenja i djelovanja dijagnostičira se kao otpadništvo i, kao takvo, nespojivo je sa normativno-racionalističkim, zdravo-razumskim i "trezvenim" duhom palanke...⁶

Kako su za dnevne čuvare palanačke moralnosti ova noćna djelovanja neprihvatljiva, Sokrat, *Gaspard de la Nuit* Aloysiusa Bertranda, Nietzsche i Radomir Konstantinović, (za)sigurno, ne stanuju u palanci.

Exkurs: "Pitomo je pleme"

Ako je "neslobodan umjetnik" realnost balkanske svakodnevnice onda je politika, bez obzira na kojim i kakvim principima počivala, konzekventnija i učinkovitija u odnosu na "duhovno tkanje". Zašto se bosanskohercegovački umjetnik/pisac ponaša autoritarno pristajući, u najvećem broju slučajeva, na nacionalno-oligarhijski, a ne na vrijednosni kriterij? Kada jedan bh pisac naciju proglasi vlastitom poetikom, onda su učinci takve poetike sumnjivo literarni, neumjetnički. *Niti se podilaženjem naciji postaje nacionalan, niti literatiziranjem nacije nastaje literatura.* Izgleda da su nas, u ovom trenutku, *hic et nunc*, sustigla tri prokletstva: jedno miljkovićevsko koje se manifestuje u pisanju, bukvalno, svih, drugo, konstantinovićevsko čiji je izraz podilaženje palanci, palančenje i, treće, u neshvatljivoj ambiciji "umjetnika" da politički, nacionalno i religijski lideruju. Ako i jesu "bogom denuti" onda je to samo drugi naziv za inspiraciju i stvaranje, a nikako za nacionaliziranje, klerikaliziranje i politikanstvo. Sveopšta ideologizacija, sem što je uništila umjetničko djelo zatomivši ga nacional-političkim programima i proglašima, stvorila je i lažno osjećanje supremacije jednih nad drugima. Tako su bošnjački pisci bolji od srpskih i hrvatskih zato što su Bošnjaci, srpski zato što su Srbi, hrvatski zato što su Hrvati... Ako se tome još doda administrativno-teritorijalna, odnosno opštinsko-općinsko-kantonalno-županijsko-entitetska kriteriologija, onda se pisac doima poput loše heraldike kojoj je jedina uporebna vrijednost da, s vremena na vrijeme, bude palanački izvješena i (zlo)upotrebljena. I tako, umjesto

Vidjeti A. Anzenbacher *Einführung in die Philosophie*, Herder & Co., Wien, 1981; *FILZOFIJA (Uvod u filozofiju)*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., 234.

⁵ R. Konstantinović *Filosofija palanke*, 37.

⁶ *Ibid*, 36-37.

“duhovnog otpora” svakovrsnim i samozvanim palanačkim “autoritetima”, imamo “agonistiku” i “polemiku” među onima koji se nikad nisu uzdigli do “tvoračke subjektivnosti”, što je, valjda, drugo ime za kreativnu istrošenost i političku izmanipulisanost.

Sem nekolicine, kao da najveći broj bh *scriptora* piše da ne bi bio (ponovo) čitan. Njihovi duhovni i književni učinci, ali i životi, frapantno konotiraju sa onim što sadržava Konstantinovićeva *Filosofija palanke*, ali i Gideova knjiga *Paludes (Močvari)*. Kako njegov junak piše istoimenu knjigu, Gide, ne bez podsmijeha, ukazuje na *nepomičnost, na monotoniju, na bezbojnost, na bezizlaznost uobičajenog, navikama ukalupljenog, neherojskog života malograđanskog intelektualca.*

(Autorizirani tekst izlaganja)

Nenad Daković

UNUCI ĆIRIL FILOZOFA

Odavno, a naročito u toku čitanja istoimenog odeljka, koji se neočekivano, ili namerno, nalazi tek u “beleškama”, a ne (kao što bih voleo ili mislim da je neophodno) u osnovnom tekstu *Filosofije palanke*, nametnuo mi se ovaj neobični naslov ili tema (o Ćirilu filozofu i njegovim potomcima, što smo na neki tajnovit način svi mi), kao problem od koga treba početi ovu raspravu, ili komentar posvećen srpskom nacizmu, onako kako ga tumači Radomir Konstantinović u ovoj znamenitoj knjizi, da to ponovim, po ko zna koji put, najznačajnijem ogledu naše filozofije u XX veku. I, kao što vidite, već na samom početku, u pogledu imena ili izmenovanja same filozofije, posoji nedoumica koja zahteva objašnjenje, pošto Ćiril filozof i nije filozof nego filosof, kao što ni filozofija palanke nije filozofija nego filosofija. Ali, pre nego što navedem svojevrstu definiciju “Ćiril filozofa”, odnosno, fenomena koji Konstantinović ovako imenuje, pronalazeći je u Vukovom “Rječniku”, “toj raspravi o metodi srpske patrijarhalne civilizacije, njenog korenitog utilitarizma i racionalizma”, što je određenje koje se, verovatno, može primeniti i na samu *Filosofiju palanke*, jer to je, doista, rasprava o metodi, a ne sistematsko izvođenje (ili “sistem” ove civilizacije) – pre toga potrebno je naglasiti da svoju vrednost ovaj ogled duguje odvažnosti i poniranju u fenomen o kome govori. Jer, u našoj filozofiji ne postoji delo koje je u toj meri apsolutno autohtono, kao što je to ovaj ogled, naročito u odnosu na našu akademsku filozofiju, koja je pretežno drugorazredna kompilacija, ili ideološko tumačenje proizvedeno u marksističkom internatu, u kome je ova tavorila više decenija. To je, eto, i razlog prećutkivanja, ili ignorisanja ovog dela od naše sterilne akademske filozofije ili, što je još gore, njegove ideološke diskvalifikacije sa pozicija desnog

totalitarizma. I dok je takva ideološka diskvalifikacija donekle razumljiva, iako apsolutno neutemeljena, odsustvo ozbiljne filozofske recepcije svedoči o antifilozofskom stavu, ili pregnuću korpusa koji nazivamo, ili možemo nazvati, "srpskom filozofijom". To je, eto, ogledalo njenog provincijalizma i nefilozofičnosti, o čemu, uostalom, govori i fenomen poznat kao "Ćiril filozof".

I da to kažem sasvim jednostavno i otvoreno: životna "moć" ili "uverljivost" Konstantinovićeve filosofije, a treba imati na umu da je on prevashodno književnik – ako ovo žanrovsko ograničenje uopšte ima još nekog smisla – dolazi iz samog sveta života, odnosno iz iskustva koje izražava ova filosofija, a ono je, kao što to stoji na samom početku ovog dela – palanačko. Zato ovo delo nikad nije bilo aktuelnije nego danas, pošto je u njemu reč o duhu ovog plemena u agoniji, a ne o sociološkom fenomenu, ovom čardaku ni na nebu ni na zemlji, ili varošici, koja u sociološkom smislu nije ni selo ni grad. Pri tome je potrebno imati na umu da ovaj "palanački duh" nije ni ovde sociološki određen i da se u tom pogledu ne može sociološki ograničiti, pošto je u pitanju duh, i to svetski, u mnogome antipod "svetskog duha" u Hegelovoj fenomenologiji duha, koga filosofija, upravo zato što je filosofija i ne može obuhvatiti. Jer, razlika između filosofije i filozofije nije, razume se, samo u ovom jednom slovu, nego u moći za kojom prva teži, a druga je – makar u konceptu – postiže, pošto samo filosofija, odnosno, fenomenologija duha u Hegelovom smislu, dospeva do artikulacije, odnosno stupnja tvoračke subjektivnosti, zbog koje filosofija palanke strepi ili završava u očajanju i nemoći, to jest u agoniji i prokletstvu, jer nikada ne dospeva do subjekta i njegove tvoračke moći, kao osnove moderne, građanske civilizacije. Tako se na nivou pojmova pokazuje da filosofija palanačkog duha i njegov fenomenološki antipod kod Hegela, iako imaju trijadičnu strukturu, određuju razliku između filosofije i filozofije kao pojmovnu razliku, kao razliku između malograđanskog i građanskog sveta života. Kada se danas govori o nemoći, o "životnoj nemoći" naše filozofije, koja do filozofije nije ni došla, jer nije ni prevladala stupanj običajnosti, tada se ima u vidu da njen izvor i nije filozofija, nego običajnost ili palanka. Prvi stupanj palanačkog duha je zato (o tome govori Konstantinović) "narod" ili "pleme", što odgovara stupnju čulne neposrednosti ili izvesnosti kod Hegela. Samo je drugi stupanj individualnosti ili razuma zajednički za oba duha, pošto i palanački duh pokušava da racionalizuje ili zatvori ovo kretanje, ali u tome ne uspeva i zato ostaje duh koji luta između plemena i duha, kao "pleme u agoniji", dok građanski duh koji Hegel ima u vidu – prevladava poziciju "nesrećne svesti", postižući na kraju stupanj subjekta (tvoračke subjektivnosti) i njegove "beskonačne moći", o kojoj govori Hegel. Ali, palanački duh nikad ne dospeva do ove umne moći i zato postaje duh malograđanštine koji u "Ćirilu filozofu" simbolizuje antifilozofski stav ove civilizacije. Zato je palanački duh duh koji luta između plemena i sveta i na kraju bez tvoračke moći ili sposobnosti preobražaja, duh koji ponovo pada u pleme ili palanku kao u *tamni vilajet* iz koga nema izlaza. Zato je ovaj filozofski stav stav nemoći i prokletstva, a ne moći i umnog, tvoračkog, subjektivnog uvida. Palanka i njen duh je u tom smislu svet i duh bez tvoračke subjektivnosti ili subjekta ili apsolutne svesti o kojoj govori Hegel, kao najvišeg stupnja same filozofije, koji palanački duh nikada ne dostiže.

Ali, zašto mi to što pišem do sada deluje sputano, kao da je u pitanju izvesna palanačka sholastičnost, koja se uvek boji sebe sama i, naravno, sveta koji opisuje? Jer, *Filosofija palanke* je veliko delo upravo zato što bezmernom odvažnošću govori i ističe svet, a ne knjigu i knjiško iskustvo koje obično ima samo jedan lik, dok svet ima sposobnost prerusavanja i preobražavanja. Ova svetska preobražavanja i maske, to panično kretanje lutajućeg duha bez hijerarhije ili "svetskog reda", to kretanje koje završava ubistvom koje se obavlja "rukom plemena", koje na kraju (samo)ubija prokletog i nesrećnog Ćirila filozofa da ne bi postao filozof, kao da pleme uopšte ima neku "ruku", ili možda obe "ruke" – o tome govori *Filosofija palanke*, kao naša jedina *Fenomenologija duha*, koja, u principu, zato što je palanka ovaj lutajući svetski duh, a ne varoš na kraju sveta ili svetska zabit – sada sam već zaboravio šta sam hteo da kažem – što se događa jedino filozofima ili Ćirilima, tim čudnim pticama koje ne nalaze sebi druga na Ćiril-dan, biće da onda postoji i Ćiril-noć i koje zato pleme odbacuje i ubija, jer se boji za sebe na ovaj Ćiril-dan i prokletstva Ćiril filozofa koje on može, kao čini, da baci na pleme. Dakle, *Filosofija palanke*, koja se ne zaključuje i ne završava kao *Fenomenologija duha*, jer filozofija, veli Konstantinović u završnom poglavlju pod naslovom "Nema kraja Kraju", mislim da je to tako napisano, pošto je ovaj Kraj zajednička tema i filozofije i filozofije, jer "filozofija ne uspeva da ga obuhvati", ovaj "duh palanke" – tako da ova nerazrešenost između (ova neodlučivost između norme i odluke), između duha plemena i duha palanke, ostaje do kraja ovog kretanja koje zato spada u filozofiju, a ne filozofiju. Dakle, jedan antidijalektičan duh – kakav je duh palanke – ovde je izložen kretanju i opisan dijalektički, i to je, eto, postignuće, to savladavanje života kao priprema za život koja od *Filosofije palanke* gradi, ili izgrađuje najviše postignuće naše filozofije, a ne filozofije. To, da u rukama ili peru ili mašini Radomira Konstantinovića ova filozofija, obeležena Ćiril prokletstvom Ćiril plemena, koje je pleme filozofa, a ne filozofa – postaje na kraju baš zato što nema kraja Kraju – filozofija.

Ali, da ipak izvedem neke zaključke, poštujući rad tumačenja, kako bi to rekli dekonstruktivisti u koje možda i sam spadam *Filosofija palanke* je fenomenologija totalitarnog duha, a ne jednostrana kritika patrijarhalne civilizacije sa pozicija levog totalitarizma, što je obično nerazumevanje ili ideološka diskvalifikacija od strane naših plemenskih filozofa ili naših Ćiril filozofa. Jer, ovo delo nije bilo moguće napisati sa pozicije plemenskog filozofa. Ona je istovremeno i fenomenologija naše *Modernosti*, odnosno našeg neuspeha, neuspeha naše kulture i dobrovoljačke lirike i intuicionističke filozofije (naprimer, Miloša Đurića) i književnosti i filozofije da izađe u *Modernu*, čak i kada čita Bodlera ili ga imitira kao Drainac. Zato je ovo osobena fenomenologija totalitarnog duha, čija je osnova jedna paklena inverzija, pošto je njen Kraj bez kraja, kao postmoderna apokalipsa bez apokalipse, ovaj pad u srpski nacizam o kome se govori s pravom na kraju "Beležaka" za *Filosofiju palanke*. Nacizam koji nije "import iz nemačkog nacional-socijalizma, kome je služio i podržavao, već je krajnji izraz duha palanke, odnosno osnovnog protivrečja njegovog koje je protivrečje između večno-plemenskog kao iracionalnog i prevashodno empirističko-racionalističkog njegovog stava, protivnog svakoj iracionalnosti, pa i ovoj na koju poziva njim samim ovekovučeni duh plemena".

Sve je u ovoj paklenoj inverziji duha palanke u plemenski duh i u nesposobnosti filosofije ili duha palanke da ovaj duh plemena opiše i tako iz njega izađe. "Zlo srpskog nacizma je i zlo ovog protivrečja, a propast njegova je, između ostalog, u nemogućnosti duha palanke da prihvati misticizam rase". Možda se s pravom veli da je beleška o "srpskom nacizmu" najteža i najneprozirnija u *Filosofiji palanke*. Ali, to mogu da kažu samo oni koji su očekivali laku sociološku analizu ili nekakvu antropologiju a ne fenomenološko filozofsku analizu fenomena o kome Konstantinović, ni malo slučajno, piše na samom kraju *Filosofije palanke*, odnosno "Beleški" uz ovaj ogled. Već sama pozicija, odnosno forma koju ima ova "beleška" svedoči o tome da je Konstantinović bio i te kako svestan o kakvoj se teškoći radi i kakav rizik preuzima. Jer, osnovna ideja *Filosofije palanke* i jeste ova "rizična ideja" prema kojoj tzv. "srpska Moderna" završava u "srpskom nacizmu", odnosno ideja prema kojoj srpska književnost (kultura) romantizma devetnaestog veka i ne izlazi u *Modernu*, nego pada u nacizam, koji ipak "nije našao svog pesnika nego samo stihotvorce". To je i zato, veli na samom kraju ovog oglada Konstantinović, "što je jedini njegov jezik mogao da bude ovaj jezik zla, nađen u ovom protivrečju između iracionalno-mističkog rasnog *nad-ja* plemena i racionalizma njegove ideologije, koje je protivrečje sa svakim jezikom, jer je protivrečje sa svakom subjektivnošću i svakom slobodom, koja nije drugo nego stvaranje tvoračko-subjektivnog, stvaranje svetskog". Ovde se prisećam jednog Deridinog teksta ili, isto tako, "beleške" posvećene Hajdegerovom "ćutanju", koje Derida tumači kao "ranu u mišljenju", pošto Hajdeger, prema Deridi, nije uspeo da teorijski ovlada nacional-socijalizmom. Ni duh palanke ne uspeva da ovlada duhom plemena i to je fenomenološka osnova paklene inverzije u koju pada i srpski nacizam, osnova njegove fenomenološko-filozofske analize, pošto filosofija ne uspeva da ga obuhvati, kako je to rekao Konstantinović na samom kraju analize, koja je osobena upravo po ovom vrtlogu, jer nema kraja Kraju.

To, da palanački duh ne uspeva da savlada, da ga obuhvati ili izađe iz plemena, kao što "nesrećna svest" kod Hegela dolazi na kraju do *Apsolutne samosvesti*, odnosno na poziciju tvoračke, građanske subjektivnosti ili "beskonačne moći" o kojoj Hegel sa oduševljenjem govori u svojoj berlinskoj besedi, je tajna neuspeha "srpske Moderne". Jer, palanački duh čija je poslednja ili krajnja mogućnost "srpski nacizam", ne dospeva do supstancije, pošto njegova jedina supstancija ostaje pleme ili organska kultura. Da samo posetim da u Beogradu još uvek ili ponovo izlazi časopis "Organska misao", koji je, kako to piše u podnaslovu, namenjen "Srpskim domaćinima". Tako se može reći da je "srpski nacizam" ovaj subjekt koji nije postao supstancija, kako bi to rekao Hegel, odnosno ova supstancija koja nije postala subjekt. Filosofija koja nije mogla da postane filozofija. Rezultat koji, zato, nije na kraju, nego na početku. "Jezik prije jezika" o kome u istoimenom ogledu govori Mišo Kulić. Uostalom, odnosu "srpskog nacizma i jezika" Konstantinović posvećuje svoju poslednju "belešku", kao što "poetici srpskog nacizma" posvećuje onu pretposlednju. Tako je *Filosofija palanke* i osobena poetika i filološka analiza ove filozofije o filosofiji.

Tako dospevam i do svoje osnovne ideje. *Filosofija palanke* je tako teška, što naročito važi za njenu poslednju "belešku", u kojoj se govori o "srpskom nacizmu", jer je "srpski nacizam" nastao na ovom čvorištu ili možda "đubrištu", na

kome se susreću da bi se sudarile i odmerile snagu filosofija i filozofija, odnosno pleme (lažna supstancija) i subjekat (lažni subjekt: palanački duh). Zato je u ovom sukobu sve lažno, a palanački svet univerzalna laž ili svet laži. Zato je ovaj sukob filosofije ili plemena i filozofije ili subjekta filozofija filosofije palanke (*Filosofija palanke*) ili njena enigma i epilog. Rekao sam da prema Vukovom "Rječniku", koji je metoda patrijahalne civilizacije, ta čudna ptica prema kojoj je izgrađena figura Ćiril filozofa, koji je metafora antifilozofskog stava ove civilizacije – da Ćiril-dan ne uspeva da nađe sebi druga i zato biva izopšten iz plemena, kao i ptica iz jata (stav filozofski je stav usamljenosti) – sve do njegovog (samo)ubistva koje obavlja pleme. Ćiril filozof je tragična figura, jer svoga "druga" traži u plemenu gde se on ne može naći, pošto u plemenu nema tvoračke subjektivnosti na kojoj počiva i koju zahteva filozofija. Da bi se "drug" pronašao mora se izaći iz plemena, ali ovaj filozof i filosofija ne uspeva da ga obuhvati (mislim da se tako izrazio Konstantinović), pošto je filozofija svoje vreme u mislima obuhvaćeno. Zato je nacizam ova paklena inverzija filozofije u filosofiju, ili ono prazno mesto filozofije kao jedna filo()ofija, o kojoj je pisao Romčević. Jedna "nerazumna razumnost" ili "iracionalna racionalnost", koja ostaje nerazrešena i bez izlaza, kao što i ova osnovna protivurečnost između opšteg i pojedinačnog, plemena i palanke, duha plemena i duha palanke, ostaje nerazrešena, kao ovaj duh *tamnog vilajeta* ili duh plemena u agoniji, koji luta između beskonačne otvorenosti egzistencije i njene isto tako beskonačne zatvorenosti ili "stila" u palanci. Zato je nacizam "živa rana" filozofije, kojom nije moguće teorijski ovladati, niti se on može obuhvatiti u nekoj filosofiji, ali ni u filozofiji, pošto je on sam izraz njihove nerazrešive protivurečnosti ili agonije i lutanja.

Sa druge strane, Ćiril filozof kao simbol ovoga duha nerazrešivog protivrečja jedino u svom (samo)ubistvu, koje je delo plemenskog duha, dolazi do harmonije i smirenja u zajedničkoj Noći Plemena ili običajnosti, kao svojoj ponovo nađenoj prirodi. On jedino u smrti i možda u zločinu najzad postaje filozof, odnosno nefilozof ili filozof, kao što se u Palanci smrt uopšte proslavlja, a o mrtvima pripoveda ono najbolje. Zato se ovo protivrečje između filozofa i filozofa može prikazati i kao protivrečje između običajnosti i uma. Između sveta u kome vlada harmonija ili njen privid i laž i uma i Apsolutne samosvesti, koja nije svest, odnosno znanje o onom "zid je zid, a dva i dva je četiri", o čemu Dostojevski piše u "Zapisima" ili "Piščevom dnevniku", nego upravo suprotno – svest o rascepu, sumnji i sukobu, koja razara običajnost i njenu laž. Poetika "srpskog nacizma" je, zato, izraz ovog protivrečja, kojim se duh palanke suprostavlja plemenu kao protiv-smrt, protiv-eros, protiv-esteticizam, protiv-apstrakcija koja završava kao užas od svakog mišljenja. "A ja strepim od mnogo mišljenja!", reći će Mićunović u "Gorskom vijencu", kroz koji progovara ovaj duh plemena ili Ćirila filozofa koji još nije postao filozof, niti se nalazi na putu filozofije. Zato "pozivajući na iracionalnost *nad-ja* plemena, ovaj racionalističko-trezvenjački duh palanke ostaje samo na ravni poziva, na ravni ideje ili mita o plemenskom mitu, na ravni ideologije i programa, a ne na ravni saglasnosti (duhovne) sa njim". Na ravni entuzijazma, a ne fantazma, što je - prema Konstantinoviću – šesto načelo poetike srpskog nacizma. Njeno poslednje načelo, među onima koje smo upravo nabrojali (kao protiv-smrt, protiv-eros, protiv-esteticizam, protiv-apstrakcija i protiv-fanatizam), što su sve načela

koja izgrađuju tzv. "viziju malog čoveka" kao njegovu antropološku osnovu. Jer, ova "protivnost" palanačkog duha je prividna i lažna suprotstavljenost plemenskom duhu, kao što je to i njegova navodna saglasnost sa ovim duhom. Zato ovo stilizovano licemerje spada u svetsku pakost ovog duha.

Između običajnosti i uma, palanka nije delo filosofije, ali ni filozofije što je Moderni svet od Francuske revolucije, nego običajnosti iz koje se ne može izaći. Zato je filosof ljubitelj običaja, a filozof ljubitelj njegove dekonstrukcije ili uma, dok je nacizam kao uzaludni povratak plemenu – zlo i zločin njihovog protivrečja ili "nerazumne razumnosti".

"Istorija je porekla i ona poriče plemenski svet, poričući načelo zatvaranja, pa time i ovaj duh, koji živi od poricanja, duh koji ne rađa pleme, ali rađa žudnju za njim, žudnju koja može da bude pesma, ali koja može da bude i sev noža. Filosofija ne može da ga objašnjenjem "ukine"; jer, ako je ona i mogla da bude njegovo delo, jedan govor u njegovom uzaludnom ali upornom traženju svog govora, kojim bi se usaglasio sa svetom, nemoguć kao duh, jer je nemoguć kao svet i u svetu, on sam nikada nije bio njeno delo. Filosofija ne može, čak, ni da ga konačno imenuje, onemogućena u tome njegovom sposobnošću da progovori svakim jezikom, jer ni jedan jezik nije njegov... Filosofija može da ga objašnjava. Ona može da ga sledi, kao jednu sopstvenu svoju mogućnost... Samo duh palanke poznaje čistu palanku, i samo u njemu i za njega postoji ovakav "svetski" svet; u stvarnosti palanke nema palanke, kao što u svetu nema sveta..."

Kao što se vidi, jer to neću promeniti, već u naslovu ovog teksta postoji ova omaška koja menja njegov smisao svedočeci o tome kolika je moć predrasude koja se vezuje za pojam filozofa, koji bi trebao da bude moćniji od filozofa, Ćiril filozofa i njegovih potomaka. Ali to pitanje o moći ostaje otvoreno kao i ono o zločinu.

(Autorizirani tekst izlaganja)

Željko Ivanković

MITSKO MI I STVARNOSNO ONI

Aktualna bilješka na margini *Filosofije palanke*

Proizvodnja (nacionalno-političkog) mita javlja se kao nemogućnost da se adekvatno odgovori na aktualnu društvenu stvarnost. I to je poznata receptura koja se na našim prostorima svako malo primjenjuje, oživotvoruje. Kako je ona imanentna društvenim krizama ili društvima stalnih kriza, društvima s povišenom temperaturom, s nekom vrstom društvene intoksikacije, insuficijentnim društvenim stanjima, to je mitsko gotovo trajni okvir i sadržaj našeg življenja, naš prirodni ambijent.

Kad bi čovjek htio nastaviti govoriti metaforično, dakle jezikom mita samog, mogao bi reći da naši prostori žive već dva stoljeća svoj mitski romantizam i da on, odavno već ocvaio, živi najteži oblik dekadencije, rekli bismo čak zadnje stadije metastaze i da mu je ovo umiranje u posljednjih desetak-petnaest godina bilo doista pogubno smrtnosno. Pa ipak, i sad, nakon svega, on se čini još žilavijim i neuništivijim. Totalitarna svijest, duh kolektivizma u svojoj plemensko-konfesionalnoj inačici, ksenofobija, ne samo da s prestankom rata nisu potrošeni, nestali, nego su, modificirani, nastavili živjeti, pa se čak i “dograđivati” u svom malignom obliku. Neću ni pokušati nagađati ono što bi nas moglo očekivati sljedećih desetljeća, ali denacifikacija koja, definitivno je to jasno, nije i neće biti učinjena kod nas na npr. njemački način, po njemačkom modelu, jer u ratu naših mitova i mitomana nije bilo, voljom međunarodne zajednice, ni pobjednika ni poraženih, pa onda ni mogućnosti tzv. njemačkog recepta. Zbog toga se, u nas, i sedam godina nakon rata nastavlja s proizvodnjom političkih mitova, a mitomani samo nastavljaju tamo gdje je oružje zanijemilo i sad se rat vodi drugim sredstvima. Onim istim verbalnim, kojim je rat zahuktavan, tek nešto prigušenim tonalitetom

Da smo nagađali pred koje desetljeće, u vrijeme pojave *Filosofije palanke*, mogući razvoj naših nacionalnih mitologija, dotično – mitomanija, malo tko bi i u najcrnijoj varijanti htio vidjeti ono što smo odživjeli od pojavka posljednjeg izdanja ove knjige (1991. godine) do danas. Tim prije što smo gotovo sve, i do dosade generalizacija i floskula, znali o prirodi naših nacionalizama i njihovih generatora. Sjećam se kako smo se, kao mladi i nadobudni pisci, mada smo s njim rado sjedjeli za njegova boravka u Sarajevu, “rugali” Daviču i njegovoj neprestanoj, papagajskoj, čangrizavoj priči, mislili smo, protiv srpskog nacionalizma i njegovih književničkih aktera. Mislili smo da stare komunjare još uvijek i posvuda vide utvare (Nadam se da ovo neće biti shvaćeno kao apologija prošlog sistema!), a kamo sreće da smo mi bili u pravu. Konstatinovićevu smo knjigu, pritom, čitali kao tvrdu akademsku studiju s aplikacijama na srpsko društvo i palanački duh na način na koji je to u jednom drugom diskursu Krleža učinio s hrvatskom malograđanštinom. Sve je, nekako, bilo već viđeno u literaturi o masovnoj psihologiji fašizma, psihologiji masa, odnosu mase i moći, proizvodnji ludila, mitskoj geopolitici, političkim mitovima, društvenoj funkcionalnosti i proizvodnji kiča itd., itd. kako smo o tome čitali kod Szasza, Canettija, Reicha, Billingtona, Le Bona, Čolovića...

I sad bismo, nakon svega, nakon iskustava koja smo proživjeli, i još živimo bolne recidive tih krvavih iskustava, htjeli da je sve opet iza nas i da je historija doista učiteljica života, ali, nažalost, nacionalni intelektualci (ako ovo nije *contradictio in adiecto*?!), oni koji su prvi bili i najrevnosniji u osudi tuđih mitova i mitomanija, svojski su prionuli u proizvodnju vlastitih nacionalnih i političkih mitova. Tako je mit, neprestano dopisivan, iznova preselio iz literature u društvenu i političku stvarnost, i to kao najsnažniji negator drugosti, alteriteta, nastajući i ustrajavajući u svom destruktivnom varijetetu u svijetu koji ne samo da strahuje, nego čak paniči pred novim, nepoznatim, drukčijim.

U otporu dekolektivizaciji, individualizaciji, u strahu od nje, a ustvari u strahu od vlastite marginalizacije, počeli su (politički) mitomani šiti nacionalno-vjerske uniforme za “svoj narod” po svojoj, nerijetko pretijesnoj mjeri. I kad je taj njihov mit bio prepoznat, identificiran u istoj funkcionalnoj ravni s drugim i drukčijim, dakle s tuđim mitom, prokazan u funkciji ponižavanja drugoga, tuđega, i refleks “obrane” bio je identičan već viđenom, obranaški, istotipski: moj nacionalizam je obrambeni, moj mit ne ugrožava drugog, moja laž je benigna, taktička, politički opravdana, moj zločinac je hrabri branitelj, čak heroj, vitez (zar je grijeh braniti svoj narod?)... A sve je ovo iz već viđenog arsenala obrane kolektiviteta po svaku cijenu i borba protiv dezuniformiranja, izlaska iz tradicijski normiranog, protiv individualiziranja krivice, odgovornosti, dakako i – zasluge! Strah od izlaska iz zatvorenog, kontroliranog društva u otvoreno, nepredvidivo, novo, dekomunizirano društvo.

Svijet mita u političkom prostoru nužno je crno-bijeli svijet, svijet dualizma, strašne polariziranosti, isključivosti. I dok to u svijetu mita, dakle u literaturi, i nije čitljivo kao problem, mit izvan kulture, u politici npr. postaje pogonsko gorivo, generator, čak ratna logistika. Tu su moj mit i njegov mit, moja povijest i njegova povijest krvni neprijatelji. Tu se još mitovi takmiče i imaju u startu neku šansu, ali sve je više na djelu susret mitskoga “mi” i stvarnosnoga “oni”, gdje

je, kako rekosmo, mitsko “mi” iz idealne sfere, a “oni” iz najgore stvarnosne, koju u svom slučaju ne vidimo i ne želimo vidjeti, kao ono biblijsko brvno u svom oku dok istovremeno vidimo trun u oku brata svojega. Dakle, opet i opet *deja vu!* Tu su “mi” i “oni” neuporedivi u istoj ravni, čak su neusporedivi i u istom koordinantnom sustavu. “Mi” je uvijek iz idealne slike, a “oni” iz njoj krajnje opreke.

I najbolje “mi” i najbolje “oni” su neusporedivi u mitu, jer “mi” je bolje, ljepše, pametnije i uvijek je kalimerovska žrtva, a kamoli najbolji “mi” s najlošijim “oni” što je obično slika koja se nudi kao politički, a nerijetko i kao ratnohuškački argument. Barem smo to svi iskusili!

Mitsko “mi” je, kako rekosmo, iz idealnog svijeta. Našeg idealnog svijeta, iz našeg zlatnog doba u kojemu nije više i samo vrijednost da smo “mi” jeli zlatnim escajgom dok su oni meso čupali zubima, nego je čak i najoronulija naša taraba vrijednija od cijele njihove historije... Dakle, imamo svijest o tome da naša stvarnost nije bogzna što, čak, ako ćemo biti iskreni – nije ništa. Bezvrijedna je, dakle. Naš je grad prljav, mi smo lijeni, korupcija, ubojstva i pljačke su naša stvarnost... Ali kako smo mi bili lijepi, pametni, kulturni dok su oni... bili ovakvi ili onakvi... Ako su uopće i bili!

Ono se kaže da svako poređenje šepa. Što bi se tek za ovakva poređenja reklo? (Cinici su rekli da postoje tri logike: formalna, dijalektička i ženska. Da nisu neku – mitomansku – zaboravili?)

Ako se drugi vraćaju izvorima (jezičnim, kulturnim, religijskim), oni su, to je općepoznato, nacionalisti i fundamentalisti, a kad to mi radimo to je, dakako, vraćanje izvornim nacionalnim i kulturnim vrijednostima, koje su nam bile godinama ili desetljećima, čak stoljećima, uskraćivane. Ako drugi kod intoniranja himne stave ruku na srce, to je nacionalizam, a kad mi to činimo, zna se – to je vrhunski izraz patriotizma... A upravo to mitomansko oponašateljstvo, kao najviši i najopasniji stadij (političkog!) kiča, bilo je i majka i babica svoj svojoj krvavoj djeci posljednjih godina XX. stoljeća. I? I to malo bilo, nego se zidaju i nadziđuju nove kule mitomanske...

To što za sebe u mitovima biramo (kič)sliku, kliše koja nam najviše odgovara još je i jasno. To jest i tu valjda jest i rodno mjesto mita. Ali da i drugome biramo sliku, pa se još onda s njom takmičimo, jedva da je i razumljivo (a kamoli opravdano!), osim kao izraz neomitske ili mitomanske svijesti.

Tradicionalni je mit, sam po sebi, mnogo herojskiji. “Hrvali se ljetni dan dopodne”... reći će mitska pjesma koja još daje šansu protivniku, uvažava ga, poštuje i tako, indirektno, poštuje i sebe (jer, nije mala stvar pobijediti junaka!). Ali ovaj današnji tip “susreta različitosti” iz neherojske sfere jedva da je i u mitomanskoj logici logičan. Otprilike ovako: mi izaberemo našu (nogometnu?) reprezentaciju, pa onda to isto, ali sad s negativnim predznakom (negativna selekcija!) uradimo drugima (Brazilu, npr.) i onda ih pobijedimo, budemo bolji od njih... I onda još nad tim likujemo!?

Više herojskog (dakle, moralnog! – ipak smo mi iz epske tradicije!) ima i u posljednjem od viceva o Muji i Sulji, što se nerijetko doživljava kao ruganje jednom narodu (sic!), svojevrsnoj mitologiji svakidašnjeg, mentalitetnog, nažalost

neistraženog (ovdje bi nam trebao jedan Ivan Čolović!) i sl., nego u mitotvorstvu nekih nacionalno etabliranih i prononsiranih intelektualaca (sic!) danas i ovdje, koji, k tome, rade na Univerzitetu i filozofija palanke im je nešto "tamo daleko", neovdašnje, ne naše, nama tuđe... Nešto što se na nas ne odnosi. Zaboga, mi smo iz drugog mita. Narcis! Ili iz priče... – ogledalce, ogledalce...

Jednom je, pred dvadesetak godina (1984.?) Radomir Konstantinović ovdje u Sarajevu, u povodu Krleže doduše, izrekao misao (valjda doslovno ovako): "Krizu je velika, naši izgledi su, dakle, veliki." Čini mi se da bi se to i danas s punim ustima moglo ponoviti, ali bi to izgleda ovaj put tražilo i (preciznu) egzegezu, uputstvo za upotrebu, jer plašim se da je, kad je to posljednji put rečeno, shvaćeno baš u doslovnom smislu u kojemu je ta "naša kriza" shvaćena kao "naša šansa"... Pa je onda njezin krajnji rezultat bio "tko je jamio – jamio"! Dakle, šansa protiv dekaloga! Ubij, opljačkaj, zapali, siluj... postali su naša ratna operacionalizacija mitskog, mitomanskog mišljenja. Kažemo ratna, a znamo da je samo jedan korak od nasilja mišljenja (i nad mišljenjem) do nasilja koje znači izlazak iz kozmosa u posvemašnji kaos. A stanja kriza, ona početka ovog razmišljanja, su stanja predvorja kaosa. Pitanje je uvijek hoćemo li iz krize krenuti putom destrukcije, tj. potpunog kaosa ili kreacije, tj. organiziranja i izgradnje kozmosa (reda!). Naša kriza je (premanentno) velika, naša šansa je (opet) velika.

Da li i bez (učinjene) denacifikacije?

(Autorizirani tekst izlaganja)

Milorad Belančić

DUH PALANKE I POLITIKA

Za savremenike nacionalističke pošasti u koju se na kraju XX veka na prostorima bivše SFRJ izmetnula ideologija “opšte-ljudske emancipacije” ostaje, bez sumnje, zagonetno pitanje: kako je taj patološki obrt uopšte bio moguć? Važan deo odgovora na to pitanje nudi nam, bez sumnje, knjiga Radomira Konstantinovića *Filosofija palanke* (v. prvo izdanje: Treći program, Beograd, 1969. god.). Pri tom, sam odgovor je dat na pomalo paradoksalan način, budući da je ta knjiga nastala u jednom vremenu u kojem se ertnocentrički obrt, ipak, nije mogao naslutiti.

Ponovno iščitavanje *Filosofije palanke* (pošto svojevremeno ona, očigledno, nije bila dobro iščitana) predstavlja, danas, nešto veoma aktuelno i, bez sumnje, nezaobilazno. Jer, to je možda jedino filozofsko štivo za koje se bez predomišljanja može reći da je, u ovih tridesetak i više godina otkako je nastalo, ne samo preživelo, na ovim prostorima, nego i (na našu žalost!) značajno uvećalo svoju aktuelnost!

U čemu je, dakle, ‘tajna’ *Filosofije palanke*? Jedno je sigurno. Reč je o knjizi koja je u isti mah fenomenološki opis i kritičko dešifrovanje *duha palanke*. U pitanju je, takođe, svojevrsna *anatomija* destruktivnosti palanačke ‘filosofije’, a onda i nagoveštaj mogućeg iskoraka iz te destruktivnosti.

Najzad, ta izuzetna knjiga nije samo – kako neki misle – levičarska i lokalna kritika palanačkog duha-zloduha, nego je, upravo, univerzalna kritika njegove latentne ili manifestne *svudprisutnosti* (termin je Konstantinovićeve). Naprosto: “*Palanka nije u svetu, ona je u duhu, svud moguća, jer je nemoguća kao apsolutna stvarnost...*” (F, 149).

Eto zašto su otkrivenja (ili: apokalipse) duha palanke moguća ne samo na prostorima Balkana, nego i u onome što se već više od pola veka zove *Globalno selo!* Pa ipak, Konstantinovićeve analize su ciljale konkretno. Iskustvo nam je palanačko, tvrdi već prva rečenica *Filosofije palanke*. I tu je, zacelo, u pitanju jedno prvo lice množine (“Iskustvo *nam* je...”) koje *nas* – koji smo jezički u stanju da čitamo *Filosofiju palanke?* – refleksivno poziva na izvesnu upitnost i odgovornost! Šta znači *palanačko* u registru politike?

U različitim istorijskim okolnostima, palanački duh se lako spajao ili stapao (‘sintetisao’) s konceptom koji politiku shvata kao dikriminaciju/-diferencijaciju između ‘nas’ i ‘njih’ ili kao rat nastavljen drugim sredstvima. Taj duh je, samo, nudio ili tražio da se zadovolje njegova merila koja, na kulturnom i političkom planu, unapred određuju sadržaj i pravac moguće *diskriminacije*.

Zaista, simbioza sa shvatanjem politike kao velike isključivosti palanačkom duhu nije nikada teško padala, ako ni zbog čega drugog, onda već zato što je on, na prvom mestu, morao biti duh nedvosmislene homogenizacije, koja sve spoljašnje, dakle tuđe i tuđinsko, shvata kao neprijateljsku Stvar.

U poglavlju *Filosofije palanke* čiji naziv je *Ideal organske kulture* Konstantinović na možda najbolji način demonstrira tu logiku (taj *logos?*) na osnovu koje je bio i još uvek jeste moguć organski spoj između, s jedne strane, politike shvaćene kao diskriminacija i, s druge, kulture shvaćene kao palanačka homogenizacija: “... nema zla u plemenu, zlo je uvek s onu drugu stranu brda” (155). Pa da: nema zla (sukoba, borbe, razdora) u vilajetu duha palanačkog, jer sam taj duh zlo otkriva, jedino, u tuđem vilajetu! “Tuđinsko, dakle, jeste zlo: 1) samim tim što je tuđinsko (neorgansko), i 2) ono je zlo jer je zlo uvek tuđinsko, a sopstveno zlo pre svega” (*isto*).

Da, naravno! Nema zla u plemenu/jatu ili, što se svodi na isto, nema zla kod nas, zlo se uvek nalazi kod drugih, a ako se, kojim slučajem, ono ipak nađe kod nas, onda je to samo dokaz da i kod nas ima drugih, nama ‘tuđih’ i, prema tome, ‘otpadnika’, ‘izdajnika’... koje, svakako, treba kako politički, tako i kulturno – eliminisati.

Različiti oblici “eksteriorizacije sopstvenog zla” (*isto*) predstavljaju najbolju strukturu-dočeka za pojavu razobručenosti samog zla, pa, dakle, i za takav način produkcije zla, koji ‘nas’ onda, naprosto, lišava svake odgovornosti, budući da odgovorni nismo nikada *mi*, nego uvek *oni*. U ravni te eksteriorizacije (sopstvenog zla) na najbolji mogući način se profilišu upravo maligne političke implikacije duha palanke!

Logika palanačkog duha samo na prvi pogled deluje kao da je pozajmljena od duha dobro nam poznatih političkih *diferencijacija*. Stara ideološko-politička shema o spoljašnjem i unutrašnjem neprijatelju koji se uvek ujediniju i koje, kao takve, treba što pre *eliminirati* ima, ovde, svoju naturalističku prethodnicu kao svojevrsni (antropološki, običajni) fon na kojem, zatim, uspešno izrastaju različiti autoritarni ili totalitarni politički projekti!

U toj vezi između *eksteriorizacije sopstvenog zla* i same *politike zla*, pa onda, eventualno, i *politike zločina*, treba tražiti razloge koji bi nam objasnili

zašto se ljudstvo, tu gde istorijska dekonstrukcija duha palanke nije uspešno ni započeta, a kamoli obavljena, tako teško odriču bilo totalitarnog, bilo autoritarnog poretka!

Homogenizujuća i nivelišuća, redukujuća snaga duha palanke u jednom društvu stoji, zacementirano, u obrnutoj srazmeri s njegovom snagom civilizacijske ili građanske emancipacije, to jest upućenosti na jedan složen, kompleksni model demokratskih, kulturnih i životnih vrednosti.

Činjenica da se zlo traži i nalazi uvek "s onu drugu stranu brda", podrazumeva, naravno, i činjenicu da se, tom istom logikom, na strani drugog i drugosti, uvek, traži i *krivca* za zlo. Šta god da se desi, krivi su uvek *drugi*, nikada *mi*. Što, zatim, podrazumeva da u osnovi svih palanačkih odnosa sa "drugima" leži izvesna *strategija nepogrešivosti*: šta god da duh palanke učini, on jednostavno (i, svakako, suviše jednostavno!) nikada ne greši.

Naprosto: greške čine drugi. Nikad mi. I, u sudnjoj instanci, greši sama drugost/razlika. A njene greške, u stvari, i nisu greške, nego – grehovi! Već svaka diferenciranost je greška, koja povlači za sobom nasilje, diskriminaciju, *polemos*. Ali to drugo i ta drugost mogu biti prisutni kako izvan nas tako i u nama samima. Svejedno, drugi će uvek biti onaj s onu drugu stranu brda!

Istina je data isključivo u poistovećenju: nas-u-našem-identitetu. U tom identitetu koji se uvek opsesivno traži, a nikad ne nalazi. Što je onda pravo prokletstvo kako palanačkog duha, tako i duha političkih diferencijacija. Ukratko: nepogrešivost je nužna, ali – nemoguća. Nikakav totalitarizam neće biti dovoljno totalitaran da bi mogao da nas ubedi u suprotno.

Pa ipak, za palanačku moralnu i ideološku nepogrešivost važi, pod svim okolnostima, teza da je ona morala biti uzorna struktura-dočeka za totalitarnu nepogrešivost!

Kada je u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata komunistička doktrina stupila na vlast i, zatim, kada je zapala u krizu, to događanje se samo na prvi pogled odvijalo nezavisno od duha palanke. Činilo se, bez sumnje, da tu imamo nešto potpuno novo, nešto što radikalno poništava palanačko ustrojstvo društva, što iskorenjuje same njegove plemensko-patrijarhalne korene...

Ipak, ubrzo se pokazalo da je duh palanke – mada je u prvi mah bio potisnut – našao načina da se neprimetno vrati i zatim sintetički poveže, stopi s duhom *doktrinarne* nepogrešivosti. Bio je to proces tihe obnove, koji je kulminirao u poslednjoj deceniji XX veka, na fonu raspada Jugoslavije i pojačanih homogenizacija, sukoba i ratova koji su usledili. Sam rat, njegov užas i njegova tragičnost, donekle su umanjili vidljivost ovog 'obnoviteljskog' procesa, ali time se sam taj proces nije mogao ukinuti.

Dobro funkcionisanje jedne ('formalne') demokratije moguće je tek na ('sadržinskom') fonu izvesne *običajnosti*: složene, diferencirane, tolerantne i kritičke političke i kulturne običajnosti. Pa ukoliko je tu običajnost, ipak, kolonizovao duh palanke, onda iz toga sledi da su mlade demokratije koje su se pojavile na prostoru bivše SFRJ podložne krizi tačno u *meri* u kojoj su podložne običajnoj dominaciji palanačkog duha!

Ostaje, međutim, da je duh palanke polazna i završna tačka, *alfa* i *omega* 'našeg' boravka na ovim prostorima poslednjih nekoliko vekova. Hoćemo li uspeti, konačno, da ga uzdrumamo? To pitanje je utoliko važnije što je taj duh, zapravo, nešto mnogo više od dobre strukture-dočeka za političku formu koju označavamo kao totalitarizam.

Naime, u situacijama u kojima predugo traje kao *svudprisutan*, taj duh sam po sebi postaje – totalitaran. On, jednostavno, postaje *naš* fašizam! Dakle, fašizam jednog *mi* koje, zatim, moje *ja* ili mene samog uvlači u iskušenje fašizma, iako se to meni ni malo ne dopada. Pa oko se, u toj situaciji, ne osećam ni u čemu krivim, ostaje, ipak, da *ne mogu* da se *ne osećam* odgovornim!

U pitanju je, zacemento, fašizam kojem više nije potreban jednopartijski sistem! Njemu je potreban, samo, poopšten pogled preko plotu i, prema tome, potpuna (uzajamna) kontrola svega što je dato *tu*: u homogenizujućoj i belicističkoj nastrojenoj palanci i njenom okruženju... To bismo mogli nazvati (sledeći u tome Konstantinovića) "tiranijom uvida u sve" ili tiranijom jedne javnosti koja je lišena komplementarne privatnosti. Svi smo mi 'naši'. Svi smo pristrasno zaslepljeni nama samima...

Ali, naravno, 'naši' su uvek na frontu, kon-frontirani sa 'njihovim'... Totalna kontrola je polemična, polemocentrična, ona je sam *polemos* na delu... Zato u njoj nikave deobe nisu moguće ili, ako su već moguće, onda su izvedene do krajnosti mogućeg, do nemogućeg, do čiste svireposti.

Obrazac palanačke kako životne tako i političke običajnosti jeste obrazac bespogovornog jedinstva, sloge bez iznimke koja bi se tolerisala. Sve unutrašnje deobe i razlike su nesloga koja je za bespogovornu osudu. Politički pluralizam je, naravno, 'besmislica' iza koje plamti rat, borba za jedinstvo i, svakako, za primat unutar tog 'jedinstva'.

Duh palanke je avet pred-modernog, ne-diferenciranog, ne-kompleksnog, redukovano, do *zla* boga jednostavnog života. On je uzrok *krize* svih modernih projekata, još pre nego što su bili ili mogli biti formulisani! Ujedno, on je 'temelj', 'baza' ili 'tlo' svake modernosti koja se par vekova unazad kod 'nas' mogla da pojavi, makar i kao slutnja. Reč je, naprosto, o nemoći svakog modernog projekta da s tim duhom, s tim baukom, izađe na kraj. Mnogi simptomi te nemoći su uočljivi i danas!

Palanački duh ima jedno istorijsko anti-istorijsko osećanje! Njegova osetljivost za istoriju cilja na ono večno u istoriji, dakle, na van-istorijsko, ako ne i ne-istorijsko i protiv-istorijsko (v. *Filosofiju palanke*, st. 8). To je duh potpunog nerazumevanja ili, čak, protiv-razumevanja moderne, otvorene, nastupajuće istorije. Takođe, to je duh svedenog, zbijenog i, što je najgore, kolektivno-narcisoidnog (*mi pa mi*) (*kvazi*-) *naturalizma* koji sebe vidi kao oličenje najvišeg *humanizma*! Reč je, takođe, o duhu svođenja svega na jedno-te-isto i uvek-isto, na dosadu palanačkog uzora *nepromenljivosti*.

Vidimo, dakle, da je duh palanke u osnovi kočnica na točku vremena. Za njega je tradicija ponavljanje kojim komanduje večno i isto. Ona je sve drugo samo ne otvorena. Ona isključuje bilo kakve reinterpretacije i redefinisana.

Palanci draga tradicija je nalik partituri koja se uvek na isti način interpretira. Bez ikakvih inovacija i improvizacija. Na delu je dosada jednog-te-istog ili jedno-obraznog, koja se, u 'mirnim' vremenima, ustanovljuje kao ključno 'načelo' palanačkog duha: ustajalost. Pri tom, sama logika jedno-obraznosti 'nas' unapred amnestira od svake odgovornosti pred mogućim-drugim. Palančanin je ekspert za podrugljivu neodgovornost i, naravno, neupitnost.

Nema sumnje da je totalitarna utopiju veoma slična utopiji zatvorenog palanačkog ne-sveta i protiv-sveta. Naime, pre ili kasnije, istorija pokazuje da ove dve utopije imaju deljivu i razmenljivu sudbinu. I u jednu i u drugu ugrađen je mehanizam posrnuća i raspada, kontraindikacije i entropije.

Politički usud palanke i palanački usud politike nije moguće bez "ostatka", do "kraja" utopiti u nekakvo beskonačno (a-istorijsko) bezumlje. Jednostavno: svemu ima kraj, pa to onda važi i za simbiozu ili sintezu duha palanke i duha političke diskriminacije.

Palanka nikada nije mogla da potpuno iscrpi, zavede i svede sve ljudske vrednosti i sposobnosti. Ona je, uvek, morala da bude *tesna* ljudskoj prirodi. Njen narcisoidni belicizam je, na nužan način, vodio u skraćivanje moći ljudskog mišljenja i umovanja.

Ta samo-zagledanost i samo-dovoljnost (autarkija) koja, međutim, objavljuje rat svemu drugom, na prvom mestu je morala biti zabrana bačena na obećanu (ne uvek i ispunjenu) univerzalnost ljudskih vrednosti.

Zato apsorbovanje svega vrednog u palanačkom centru sveta jednostavno nije moguće, jer 'sve vredno', naprosto, nikada nije, i naročito ne u modernosti, identično samome sebi, budući da je uvek i sopstveno – izneveravanje. Zatvoreni, samodovoljni svet palanke je, jednostavno, u sebi uskraćen za to samo-izneveravanje koje je uvek, zapravo, hod napred, prodor u novo i drugo.

Najzad, patrijarhalni, rodonačelnički duh palanke se oseća znatno sigurnijim unutar pokroviteljske totalitarne utopije, nego na vetrometini civilizacijske, građanske, 'moderne' slobode. Zato se on uvek i po pravilu zalaže za konzervativna ili, ako hoćete, 'još gora' rešenja...

I pored vidljivih procesa demokratizacije na prostorima bivše SFRJ, tu je, još uvek, moguć spoj palanačkog duha (tih impulsa koji dolaze 'odozdo') sa različitim velikim/autoritarnim ideološkim pričama (koje, naravno, dolaze 'odozgo', od kulturnih i političkih elita).

Taj proces zahteva od jednog intelektualnog *mi* – temeljnu kritičku razgradnju i povratak dekonstruktivnoj uslovnosti koja je, ujedno, uslov mogućnosti civilizovanog života na vlastitom tlu! Dakle, na *našem* tlu, gde *mi* može da ima i etničko, ali i etičko i ljudsko značenje, dakle, na tlu koje je lišeno zatvaranja u jedno-jedino, privilegovano, supstancijalno, pa onda i jednodimenzionalno *mi*!

Svi mi još uvek živimo u razdoblju koje nije razdoblje ukidanja nego, tek, u najboljem slučaju, decentriranja ili policentričnog raspada palanačkog duha! Pri tom, sama palanka je utvara ili zloduh društva koje ne nalazi svoj put do kritičkog, dijaloškog, civilizacijskog odnosa prema samome sebi i prema drugima.

I tu je, onda, opasnost: povremena rasredištenja palanačkog duha ne isključuju moguća nova okupljanja, nove homogenizacije i čak, možda, izvesno ciklično kretanje od usredištenja ka rasredištenju i nazad. Time se omogućuju sabiranja različitih strategija političkih i kulturnih nastupa u kojima se, za 'buduća pokolenja', čuvaju fragmenti, strukture i mehanizmi patrijarhalnog Nad-ja duha palanke.

Danas se na *našem* tlu (pri tom, zacelo, svako za sebe treba da identifikuje to tlo) odvija, rekao bih, presudna bitka protiv palanačkog zloduha u agoniji! Ta bitka se odvija kako u politici, tako i u kulturi. I ona se neće dobiti ako se dobije samo u jednoj od ove dve, samo u politici ili samo u kulturi...

Čudovišni povratak i uspon duha palanke, koji je kulminirao devedesetih godina XX veka, na žalost, ostaje, zajedno sa svojom agonijom, prilično neproziran subjektima mogućih promena. Ta strukturalna neprozirnost nije obeležje samo medijskih, nego i političkih i kulturnih aparata datih društvenih organizama (još uvek organizama!), gde se, onda, sama čudovišnost palanačkog duha ne pojavljuje u vidokrugu jasno definisanih *smetnji* za demokratski preobražaj datih društava.

Eto zašto *mi* moramo da se vraćamo *Filosofiji palanke*, radi *našeg* drugog ili *n*-tog početka! Jedini 'greh' tog značajnog *filozofskog* teksta bilo je napuštanje pozicije radikalnog početka ili priče o najvišim načelima, da bi se pristupilo kritičkom dešifrovanju tekuće kulturne, običajne i političke *doxe*... Pokazalo se da je taj 'greh', ujedno, njegova najveća vrлина. Iz ove retro-perspektive, danas, sama re-kontekstualizacija *Filosofije palanke*, kao izvorne kritike palanačkog duha, deluje kao, i politički i kulturno, potpuno nezaobilazni nalog!

Uostalom, šta nam je od svih tih ludosti počinjenih na kraju milenijuma ostalo s ove strane brda? Šta ako ne fanatična, slepa vera da je sve drugo *bolest* i *zlo*: jedan neprijateljski, zaverenički, ludi i, dakle, alijenirani duh palanke, koji bi hteo da unese lažnu svetlost u naš tamni vilajet?! Ostalo nam je puno rdave savesti, naročito kod onih *stratega* koji su brzo preodenuli stil "klasne" i "opšte-ljudske" emancipacije u opanke i obojke nacionalne slobode-od i slobode-da...

A nama – kad već ne možemo da naše *ja* ne ubrojimo u neko *mi* – ostaje da *našu* istoriju iščitavamo u ključu zlohude 'sudbine' za koju smo, na prvom mestu, odgovorni mi sami, čak i onda kada 's time' nemamo *ništa*... Jer, odgovorni su oduvek bili samo i samo oni koji svoju 'sudbinu' (sudbinski?) podvrgavaju upitnosti!

(U nemogućnosti da lično učestvuje, autor je poslao tekst svoga izlaganja)

Stevan Tontić

BESPRIMJERNA AVANTURA MIŠLJENJA I JEZIKA

Moji prvi i možda presudni susreti sa djelom, uopšte sa tekstom, sa do danas nedovršenom i nedovršivom tkanicom teksta Radomira Konstantinovića zbivali su se u ranom, studentskom dobu, kada je intelektualna glad neotoljiva, volja za otkrivanjem novoga i nepoznatoga u svijetu literature – pogotovo ako i sami počinjete da pišete – neposustala, volja hranjena nadom u razmicanje vidika i sopstveno duhovno uzrastanje. I danas se sjećam iznenađenja, pa i svojevrsnog šoka, koji je u meni izazvala nevelika knjiga proze pod naslovom *Ahasver ili traktat o pivskoj flaši*. Bila je to prva knjiga od Radomira Konstantinovića koja mi je došla u ruke – pretpostavljam da sam je kupio izazvan neobičnim riječima iz naslova, tim smjelim dovođenjem u vezu logički tako razdaljenih pojmova. Lektira te proze odvijala se od početka do kraja – ako je tu nekog kraja uopšte i moglo da bude – s okusom šokantne, radikalne novine. Novina se sastojala ne toliko u samoj temi – mada je već sam predmet ovog “traktata”, pivska flaša, predstavljao upravo svojom banalnošću dio provokacije – koliko u samoj rečenici piščevoj. (Doživljaj će se ponoviti s *Pentagramom*, tim traktatom o hotelskoj sobi.) Kao što je taj roman predstavljao neku vrstu antiromana, djela koje se opire odredbama žanra, tako je osnovni oblik piščeve rečenice bio označen ritmičkim naporima i talasanjima govorne melodije do u beskraj, mimo i protiv običaja klasičnog (da ne kažem i “beogradskog”) stila, čija rečenica uredno segmentira jasno i pregledno proticanje i “zaokruživanje” misli. Rečenica Konstantinovićeve pretvarala se u avanturu mišljenja i imenovanja čulnih senzacija i vibracija intelekta, u misaono-jezički proces koji ne može i neće da se “razriješi” u nekoj konačnoj odredbi ili sudu, u prekidu ili zastoju označenom tačkom. Ponesena i šibana impulsima “odozdo”, nemirom

same egzistencije koja neumoljivo teži ka jezičkom ovaploćenju, a vođena "odozgo", radom autorefleksivne, oblikotvorne svijesti, Konstantinovićeva rečenica živi od ovog protivrečnog gibanja i razgibavanja strasnog govora egzistencije i strasti poimanja kao same jezičke artikulacije. Konstantinović se kloni svake lako nađene misli i lakoće izraza; njegov jezik rađa se iz napora savlađivanja otpora koji nikad neće biti dokraja savladan, jer upravo ono "neizrecivo" daje dostojanstvo naporu izricanja, jemči za tajnu i bića i jezika, tajnu od koje živi sav govor pjesništva.

Taj već sasvim prepoznatljivi i jedinstveni rukopis ovog autora doveden je u literarno-diskurzivnom, esejističkom pismu *Filosofije palanke* (1969) i osmotomnog *BIĆA I JEZIKA u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka* (1983) do svog potpuno razvijenog i izrađenog, beskrajno razuđenog i sveobuhvatno potvrđenog izgleda i smisla. Oba ova djela su djela bez usporedbe u srpskoj (i da li samo srpskoj?) literaturi i filozofiji druge polovine dvadesetog vijeka.

Filosofiju palanke – a utisak se nije javio tek u sadašnjem čitanju – smjeli bismo čak dovesti u izvjesnu zakašnjelu i daleku, svakako iznenađujuću ali ne sasvim proizvoljnu vezu sa Hegelovom *Fenomenologijom duha*. Kao što znamo, Hegel izlaže fenomenologiju razvoja svjetskog duha, duha koji prolazeći kroz stvarnost i istoriju dolazi do najviših oblika svijesti o sebi (do same Hegelove filozofije); Konstantinović, koji nema takvih, svjetsko-istorijskih, ka apsolutnom duhu i samom Apsolutu usmjerenih pretenzija, bavi se fenomenologijom duha upravo (po njemu) suprotstavljenog i svijetu i istoriji. Duha van svijeta i van istorije jer "Istorija nas je zaboravila, kao u nekoj velikoj rasejanosti.", a samo

"Vreme je s druge strane brda, tamo gde počinje svetski kaos, ili kaos apsolutno otvorenog sveta." Konstantinovićeva palanka je svuda tamo gdje produženo živi duh srpske (dabome i svake druge) plemensko-patrijarhalne, u sebe zatvorene civilizacije, ili duh "plemena u agoniji"; palanka je sam taj duh koji i nema svijeta, a ako je sam svijet *palanački*, nije li – pita se Konstantinović – "i palanka – svetska?" (Zaista, danas to pitanje, kao i mnoga vidovita propitivanja Radomira Konstantinovića, nije više stvar nekog retoričkog obrta već same sudbine svijeta ili ovog globalističkog "svjetskog sela" koje je sve više i sve zlokobnije izloženo samovolji ne tek plemenskih već glavnih svjetskih poglavica, kojima su na raspolaganju nezamislivo veliki kapaciteti razornih sredstava i vojne kao i svake druge sile, sa legitimisanjem tzv. preventivnih ratova i s neograničenim, planetarnim pravom njene primjene.) No vratimo se načas Hegelu, koga ne prizivamo u sjećanje bezrazložno. Konstantinovićeva misao i njen složeni, u sebi krajnje izdiferencirani i na produženo kretanje upućeni jezički izraz, jesu misao i izraz (ili bolje: mišljenje i jezičko oblikovanje) koji su u najvećoj mjeri – dijalektični. Kao nijedan drugi savremeni pisac i mislilac sa naših prostora, Konstantinović je sav u nesmirivom, često do mazohizma mamuzanom dijalektičkom kretanju, u ukrštajima i zamršajima refleksije o egzistenciji i njenog (svog) jezičkog samonalaženja; to je jezik u kojem se svaka misao ogleda u svojoj protiv-misli, svaka afirmacija iskušava negacijom, da bi se nekako isplivalo (ali ne obavezno, kao u Hegelovom "dijalektičkom mlinu") na obalu sinteze, ili na kakav matićeovski "proplanak uma". Hoću da kažem da je Konstantinović originalni i nepopravljivi

sljedbenik, pravi zavjerenik dijalektičkog mišljenja: u njegovom mišljenju neporečno se osjećaju i Heraklit i Hegel i Marks (i, naravno, ne samo oni: tu su još neka "izborna srodstva", kao ona sa egzistencijalistima i nedogmatskim misliocima utopije i revolucije). Konstantinović je u svojoj osnovnoj frazi hegelijanac, čak i kada objektivno ironiše s Hegelom, kao u rečenici koja poistovećivanje istinitog i stvarnog pripisuje duhu palanke: "Istinито je samo ono što je stvarno, i stvarno je jedino istinito, stvarno kao objektivno, dakle ne-lično." Na Hegela podsjeća sam način na koji Konstantinović upošljava svoje karakteristične pojmove i apstrakcije, da bi iz njih izvukao ono najviše, svaki preliv i svaku, jedva doslučenu nijansu značenja, do koje ne dolazi racionalno-pozitivistički duh ni moderne "svjetske" palanke, a kamoli duh zatvoreno-nepokretne, samoj sebi dovoljne balkanske provincije.

Taj, u Konstantinovićevoj sintaksi toliko razbuđeni, dijalektički zaošijani "rad pojma", kao rad istinske "tvoračke subjektivnosti" (izraz koji se ovdje stalno suprotstavlja mrtvačkom objektivizmu duha palanke), donosi nam zaista mnoge i bogate darove iz jedne kod nas nevidene avanture temeljnog, pritom i pjesničkog i kritičkog, radikalno kritičkog čitanja i razumijevanja svijeta u kojem smo svi rođeni i u kojem još živimo. Sam taj visoko apstraktni, ali i duboko metaforički jezik, ostaje, doduše, umnogome zagonetan i nečitljiv, osobito za one koji su ga i izazvali ili negativno nadahnuli, kao zakleti, vječiti palančani. Kao začarani čuvari plemenske vatre, srećni što štafetnu palicu očeva imaju da predaju u ruke sinova. Konstantinović će ostati ne sasvim "čitljiv" i ne do kraja "proziran" i za mnogog natprosječno obrazovanog čovjeka – ali zar je on to i htio da bude? Potpuno recipiran i integrisan bez ostatka, mislilac bi izgubio subverzivnu moć u kulturi u kojoj djeluje, moć koje se sigurno ne želi da liši.

Ali da ni Heraklita ne zaboravimo, ni pjesnika u Konstantinoviću. To je Konstantinović koji vas s vremena na vrijeme udari ovakvom, pjesnički nađenom, aforistički zgusnutom rečenicom: "*Telo gori, ono ne govori.*"

Sve ovo pominjem da bih tek naznačio poneko od svojstava Konstantinovićeve mišljenja i jezika. Za istraživače i tumače njegova djela biće tu još mnogo posla. Ne kažem i za tumače Konstantinovićeve stila – jer je, po njemu, težnja ka stilu, "imanje stila", glavna težnja duha palanke. Konstantinovićeve stil je, u tome smislu, neka vrsta jedinstvenog protiv-stila, stila koji se ne markira važećim znacima i stilskim figurama iz racionalno-račundžijskog, stilizovanog jezika palanke. Pa ipak će se i taj jedinstveni, autentični protiv-stil jednom krstiti kao *stil*, što je sudbina i svakog stilskog otpadništva. Možda će neki prepoznati u njemu i svojevrzni "žargon autentičnosti" ("Jargon der Eigentlichkeit", koji Adorno razotkriva kod Hajdegera), s namjerom da ga prokažu upravo u njegovoj osnovnoj težnji – težnji tvoračke subjektivnosti za nadilaženjem banalnosti, za neprestanim preobražajima Ja i svijeta života, za otvorenošću egzistencije prema izazovima vremena, pa i otvorenošću za mogućnost tragičnoga.

Poslije sveukupne istorijske, a svakako i civilizacijske katastrofe koja nam je progutala posljednju deceniju 20. stoljeća ali i povelik komad budućnosti – o stotinama hiljada mrtvih i prognanih, o patnji svakoga od nas da i ne govorimo – mnoga mjesta iz *Filosofije palanke* danas nam izgledaju kao epifanije proročkog

govora, kao anticipacije i upozorenja vidioca. Da pomenem samo nenadmašno raskrinkavanje ideologije jedinstvenog i homogenog naroda, ili ideologije narodnjaštva u kojoj Konstantinović prepoznaje svojevrsni palanački duh pornografije, kada jedan narod može da postane, prema smjeloj i provokativnoj oznaci, čak – “pornografski Narod”! Nasilje i zlo – palanka za njih uvijek optužuje nekog drugoga – prirodan su govor ovog “pornografskog Naroda”; sam rat, koji se tu uvijek naziva isključivo odbrambenim, jeste ova pornografija dovedena do paroksizma, do totalnog pomračenja uma kao orgijastičkog praznovanja krvi i smrti.

Svojim *Bićem i jezikom* Konstantinović je učinio ono što obično godinama rade čitavi instituti za proučavanje i valorizovanje nacionalne književnosti, u ovom slučaju nacionalnog pjesništva. Pa i više od toga. Jer nema toga naučno-istraživačkog tima, takve, ma koliko sposobne grupe izučavalaca i tumača književnosti, koji bi svojoj zbirnoj slici, svom kritičkom pregledu jednog gotovo stoljetnog književnog razvoja, udahnuli dušu jednog i jedinstvenog, ličnog pogleda samostalnog istraživača, pogotovo ne duh i dušu, dar čitanja i moć kritičkog tumačenja jednog Radomira Konstantinovića. To je apsolutno isključeno. Ovo monumentalno književno-kritičko djelo Radomira Konstantinovića poduhvat je kojem, vjerujem, nema ravna ni u jednoj balkanskoj pa ni evropskoj kritičkoj književnosti. Sveukupni tekst ovog osmotomnika, koji sadrži 113 esejističkih dionica o 113 srpskih pjesnika 20. vijeka naprosto je – zastrašujući. Ali ne zastrašuje tu samo enormna količina teksta iz pera jednog, jednog i usamljenog pisca, niti kvantum uloženog rada u gradnji te Konstantinovićeve književno-kritičke katedrale (katedrale u koju se ulazi kao u prašumu), rada koji zapravo iziskuje cijeli jedan život. Zapanjujuća je sveobuhvatnost i temeljitost iščitavanja i razumijevanja jednog vijeka srpske poezije, predstavljene u vanredno velikom broju značajnih ili manje značajnih (čak i beznačajnih) aktera i likova; preneražavajuća je podrobnost, kapilarnost analize i kritičkog rasvjetljavanja svake od tih pojava kao i kulturno-istorijskog konteksta i duhovne situacije vremena, pa i lokalne atmosfere u kojoj se svaki od tih pjesnika javlja. To je ono što ovom poduhvatu, ovom nečuveno preduzetnom i dubokom oranju i preoravanju srpske pjesničke njive 20. vijeka daje vrijednost pravog kulturnog podviga.

Znam, naravno, da o tome poduhvatu postoje i drugačija mišljenja. Sjećam se nekih od njih, nabačena su, uporedo sa pohvalama, i na jednom “okruglom stolu” časopisa “Književnost”, posvećenom pojavi *Bića i jezika*. Rezerve prema Konstantinovićevoj načinu čitanja i kritičkog prosuđivanja srpskog pjesništva (osobito onog ideološki retrogradno nastrojenih pjesnika) obrazlažu se izvjesnim uvjerenjem o Konstantinovićevoj ideološkoj usmjerenosti ili pristrasnosti te nekoj vrsti idiosinkrazije prema onome što je upravo *nacionalno*, tipično ili “čisto srpsko” i srpsko-pravoslavno u srpskoj poeziji. Postoje oni koji i danas u tom smislu čitaju pa i denunciraju Konstantinovića, pod izgovorom da on sam svojom bespoštednom kritikom nacionalizma (pa bio to i nacionalizam “palanke” u književnosti) denuncira samu tu nacionalnu književnost. Tako je Konstantinović i ovdje jedan veliki otpadnik. Svejedno što bi se svaka zrela i otvorena kulturna sredina ponosila jednim takvim otpadnikom. Ipak, ma šta mislili o književnom i književno-kritičkom pa ako hoćete i filozofskom djelu ove svakako krajnje osobene

i jedinstvene ličnosti, činjenica je da je ona ponika i razvila se u svoj svojoj neponovljivosti i provokativnoj “drugosti” u okrilju srpskog jezika i srpske kulture. Ali, naravno – u svjetskom horizontu. Zar i to nije jedan od dokaza, i to najljepših, da je u toj kulturi itekako moguća autentična stvaralačka ličnost, ličnost svjetskog profila i velikog kreativnog čina.

Tamo gdje su jezik i mišljenje Radomira Konstantinovića na djelu, tamo su dokinuti i “rituali umiranja jezika” (Davičo), dokinuta i prevaziđena palanka duha. Misaono-kritički eros, dinamizam i muzikalnost Konstantinovićeve jezika (jezika koji pamti i Vuka i Lazu Kostića i Vinavera i Daviča) blistava su pobjeda jezikotvornog elana ličnosti nad jezičkom ubogošću zatvorenog, vanistorijskog, prokletstvom smrti i nekrofilijom začaranog svijeta.

Radomir Konstantinović poziva nas svakom svojom rečenicom na otvaranje prema drugome, na samoprevazilaženje. Poziva u avanturu ličnog iskustva ljubavi i slobode, u avanturu mišljenja i govorenja kao putovanja u neizvjesno.

Ohrabruje na svjedočenje istine, tragike i ljepote ovog jedinog nam života. Da izdržimo i svemu uprkos ostanemo ljudi, uspravnog držanja i hoda. Oni koji su pobijedili i tvorački nadigrali prvobitnu zvijer u sebi.

(Autorizirani tekst izlaganja)

Hanifa Kapidžić-Osmanagić

JEDAN NOVI BEKET

Skoro tri decenije nakon njenog prestanka, Radomir Konstantinović objavio je svoju prepisku sa Samuelom Beckettom^{*)}, datiranu od 1958. do kraja 1972. godine, a koja čini osnovu njegove nove knjige *Beket prijatelj*. Beckettova pisma dana su na uvid u faksimilima, zatim transkribovana u francuskom originalu, najzad donesena u srpskom prevodu. Svako pismo prati duži ili kraći komentar Radomira Konstantinovića. Tekst knjige upotpunjen je nekolikim skromnim ilustracijama, u potpunosti u službi njegovog tačnijeg pojašnjenja, zatim popisima prevoda i literature kojima se autor knjige služio.

Komentari Radomira Konstantinovića na prvi pogled uvršteni su u knjigu *Beket prijatelj* da bi predočili događanja i pojasnili situacije koje pisma podrazumijevaju. Neophodan dio aparature koja se obraća čitaocu, reklo bi se.

Apsolutno suštinski dio ove knjige, naprotiv, mada strogo u službi podsticaja koje pruža prepiska, komentari ustvari sadrže autorovo viđenje Becketta dok je o njemu pisao prije upoznavanja čovjeka, trenutak sučeljenja sa čovjekom, prepisku i naredne susrete, njen prestanak i dalje praćenje pisca sa iznađenim novim ključevima za njega, stalni dalji uvid u druga pisanja o Beckettu. Danas, kada su se svi ti slojevi Konstantinovićevog dubinskog doživljaja Becketta spojili u jedno razuđeno mišljenje, pred čitaocem knjige nalazi se složeni portret Becketta, drukčiji i, reklo bi se, razumljiviji od svih njegovih dosadašnjih kritičarskih predočenja. Pred nama je Beckett Radomira Konstantinovića, ustvari jedan novi Beckett. U mnogo čemu *drukčiji*, a istovremeno bliži čitaocu, taj Beckett sačinjen je iz mnogo slojeva, koji se, u skladu sa strukturom knjige, otkrivaju postepeno.

---

*) Radomir Konstantinović: *Beket prijatelj*, Otkrovenje, Beograd 2000.

Za autora knjige bio je odredben, za njenog recipijenta ostaje i traje kao zapanjujući, susret Konstantinovića sa Beckettom, na večeri kod zajedničkih prijatelja u Parizu. Noć uoči susreta Rade Konstantinović i njegova supruga Kaća Samardžić gledali su u pozorištu Beckettov *Kraj igre*. Pri upoznavanju Konstantinović shvata da Beckett funkcioniše jednako kao njegove ličnosti, to jeste kao njegovi "stvorovi", a ne kao njihov "stvoritelj". I fizički on izgleda kao da je sišao sa scene: tanak je i sasušen kao ono čuveno stablo iz Beckettovog *Godota* (za koje će, uostalom, Konstantinović smatrati da je i ono ličnost drame, jedan od njenih reprezentanata). Beckett čovjek izjednačio se sa svojim stvorenjem, što znači sa vlastitim fantazmom, sa onim što ga, na svim nivoima njegove psihe proganja i, ustvari, sačinjava. "Beket je fantazma Beketa", napisao je Konstantinović. Beckett se, međutim, teško izražava, malo i mučno govori, što nije nikakav jezički problem. Njegova pojava, toliko snažnija od njegovog govora, totalno impresionira. "Magija" njegovog prisustva je jedna "antijezička magija". Pravi govor o njemu morao bi biti govor o toj magiji. "Učio sam da slušam Beketa gledajući ga. Kao da *gledati Beketa jeste slušati Beketa*." To začudno saglasje, tu korespondenciju vizuelnog i auditivnog, percepcije i doživljaja jednog čovjeka, Konstantinović će provjeriti nakon Beckettove smrti u doživljaju drugih Beckettovih sagovornika. On će, u tom kontekstu, navesti Alfreda Simona, koji se upitao nije li Beckett bio "mistik, ili svetac, ili ludak", konstatujući sam: "Ako je mističizam, ali i ludilo... *prekoračenje granice između teksta i egzistencije*, tela i reči, onda je ovaj bezvernik bio i svetac i mistik, onda je ovaj čovek izuzetne lucidnosti bio neporečan ludak". (*Beket prijatelj*, str. 13).

Eto, takav čovjek, koji se ne razlikuje od svog djela, čija se biografija (još od vremena prije Drugog svjetskog rata) podudara sa njegovom bibliografijom (što se sjajno vidi iz prepiske), doživljavao je publicitet kao nasilje nad privatnošću. Za njega je lična sloboda oslobođenost od javnosti, zahtjev za marginalnošću. Odatle bijeg od radoznalnika, fotografa, novinara, biografa, sa sasvim malim brojem izuzetaka. Viđenje koje Radomir Konstantinović iz toga izvodi obuhvata sve domene beketovske ljudskosti i stvaralaštva. "Tu, u tom marginalizmu", piše on, "sreću se i međusobno prepoznaju njegova poetika, njegova sintaksa, njegov moral i njegova egzistencija". Beckett kakvog je on upoznao tražio je sjenku, kao da je baš u njoj "jedina moguća sloboda".

Ali, nepredvidivi život, sa svojim malim i velikim protivrječnostima, svojim odstupanjima i povremenim izuzecima, može i da demantuje osnovnu strukturu psihe. Kada su Radomir i Kaća Konstantinović poslali Beckettu novinsku fotografiju sa Kaćom, snimljenu u Beogradu, strepeći kako će ovaj reagovati, jer nije ni znao da je uslikan, dobili su, ustvari, zahvalnicu, ali kao jedno lakonsko "hvala za fotografiju" (koja ilustruje ovu knjigu). Očigledno su izuzeci mogući kada se radi o onima koji su usvojeni kao prijatelji.

Beckett se ukazuje kao čovjek "s onu stranu taštine". Nimalo mu ne smeta da, uz neki pretekst, pomene u pismu Konstantinoviću "svoj pogani karakter" (u francuskom smislu prirode, naravi čovjeka). Kao takav, on je i s onu stranu vlastitog identiteta kao nepromjenjive stalnosti, ili kao posjedovanja. Beckett je čovjek distance prema drugima, ali i prema samome sebi, i prema

onome što je sam duhovno stvarao i što se onda, stvoreno, nepovratno udaljava od njega. On ne posjeduje sopstvena stvorenja, ali ni ona, pogotovo, ne smiju posjedovati njega. Pisac neće da bude njihov zatočenik i zadržava pravo na promjenu. To je, predočava Konstantinović, jedan izuzetno antiburžoaski smisao identiteta, identiteta kao ne-posjedovanja, kao slobode od posjedovanja bilo koje vrste. “*Samoposednička ideologija identiteta* našla je u njemu velikog demistifikatora” (str. 26)

Radomir Konstantinović kvalifikuje beketovski nihilizam kao egzistencijalan. Beckett posjeduje genijalnost zaboravljanja, “zaboravljanja svojine”; to je zaboravljanje ideološki i površno shvaćenog “dostojanstva” individue. “Tome je mene Beket učio”, izjavljuje Radomir Konstantinović. To je ono što čini da Beckett, i to “ljudima koje jedva što je upoznao”, piše o svom “poganom karakteru”.

Zanimljivo je da Konstantinović Beckettovo zaboravljanje stavlja u paralelu sa Proustovim pamćenjem, istina onim “voljnim pamćenjem” koje Beckett vidi kao “pakt između pojedinca i okoline”, što je Konstantinovićev navod iz rane (1930, objavljene u engleskom originalu 1931) Beckettove knjige o Proustu. Znakovito je da se kasnije pisac zaborava zadržao upravo na piscu memorije i sjećanja, usredsređenja duhovnih snaga na vraćanje izgubljenog vremena. Beckettova studija o Proustu datira iz perioda njegovog lektorata na Ecole Normale Supérieure u Parizu, on sam je za života nije ni preveo, ni objavio na francuskom: na francuskom je štampana posthumno, 1990. godine. “Zaboravljanje” vlastitog pisanja o Proustu bilo je dio svijesti zrelog, oformljenog Becketta, onoga koji nije prihvatao “značenja” djela (trebalo bi dodati: konačna i jedina značenja), pa je onda, kao “s nokta”, odbacivao teorijske i kritičarske interpretacije (Konstantinović navodi njegov ljutit odgovor na pitanje o Ionescovo *Lekciji*: “Zar mora nešto da znači?”).

U kontekstu Beckettove prepiske sa Konstantinovićem, višestruko je zanimljiv odnos prema Sartreu, kao i prisustvo jedne i druge misli u stavovima i odbirima samog Radeta Konstantinovića. Konstantinović se nemalo začudio Beckettovom odgovoru na Kaćino pitanje o Sartreu, kada je kratko rekao samo: “To je inteligentan tip”! Bilo je to izrečeno u prijateljskoj intimi male zajednice okupljene oko restoranskog stola. Konstantinović je iznenađen izjavom koja je predstavljala barem određenu ozlojeđenost prema Sartreu i nije se slagala sa uobičajenom beketovskom detaširanošću u odnosu na slavu savremenika. Bilo je to opet jedno odstupanje, jedan izuzetak koji je potvrđivao pravilo, a čiji iskaz je Konstantinović čuvao u potpunoj diskreciji kojih četrdesetak godina. Ali u ovoj knjizi sjećanja i prijateljstva Konstantinović odstupa od uvjerenja da ne treba prenositi usmene izjave autora, i da je to “zloupotreba prijateljstva”: “Učinio sam to zato što sam verovao... da ta rečenica, prividno krajnje bezazlena, omogućava bolje poznavanje Beketa (ne Sartrea, svakako)” (str. 28).

Ustvari, krajnje je zanimljivo i podsticajno Konstantinovićevo poređenje Becketta i Sartrea, književnih vizija koje izgledaju neprispodobive i kao takve nisu nadahnjivale poređenja. Samom Konstantinoviću, u skladu sa njegovim intelektualnim opredjeljenjima, ali i sa mjestom i vremenom njegovog života, bili su bliski i blisko razumljivi i jedan i drugi, i obojica su u biti ugrađeni u njegovu viziju i svijeta i književnosti. Konstantinović u ovoj knjizi nalazi sasvim izvjestan

paralelizam između prvoga Sartrea, onoga iz romana *Mučnina* i filozofske sume *Biće i ništavilo* – i Becketta. To je Sartre prije doživljenog imperativa o angažovanju književnosti, to jeste prije “erupcije istorije” u njegov život i život njegove ljudske zajednice u najširem smislu. Konstantinović navodi Sartreov citat iz *Mučnine*: “Postojanje je bez pamćenja... Postojanje koje je uvek ograničeno samim postojanjem”, koji u potpunosti komunicira sa Beckettom. “Drugi” Sartre, Sartre angažmana, ne ulazi više ni u kakvu paralelu sa Beckettom. Pa ipak... Na fonu beogradske situacije s kraja pedesetih i početkom šezdesetih godina, kroz potrebu borbe za modernu književnost i protiv shvatanja da je Beckett jedan “dekadentni” pisac, paralelno poznavanje (što znači i poređenje) dva velika pisca postaje ne samo moguće, nego i upotrebljivo. Situacija je to u kojoj je Sartre mogao biti koristan, pa onda i blizak i razumljiv Beckettu. Konstantinović piše:

“... *Beket* (je) *mnogo bliži Sartru* u Beogradu, nego u Parizu: pariske razlike, oštre veoma, između njih, ovde, u Beogradu, kao da su postajale manje, a ponekada kao da su čak i iščezavale. *Beket* je *pedesetih* u Beogradu postajao “sartrovski” *Beket*. Mi smo bili upućeni na Sartra tim više što smo odlučnije bili “za” *Beketa*: bili smo upućeni na sartrovski egzistencijalistički “angažman” u odbrani *Beketovog* apsolutnog (dakle antisartrovskog) dezangažmana. ‘Buržoaske koncepcije’ kao da su mirile Sartra i *Beketa*.” (str. 91).

A da je uvođenje Becketta u izdavačke kuće i na pozorišne scene u bivšoj Jugoslaviji iziskivalo borbu i angažovanje, a u nekim slučajevima moglo biti itekako opasno, pokazuje slučaj reditelja Vasilija Popovića (alias pisac Pavle Ugrinov), koji je 1956. godine postavio Beckettovu dramu *Čekajući Godota* na scenu Beogradskog dramskog pozorišta i ostao bez posla: rukovodioci pozorišta prepali su se kritike za propagiranje buržoaskog nihilizma i “dekadencije” i skinuli su *Godota* sa repertoara poslije samo jedne predstave, koja je čak odigrana iz zatvorenih vrata!

Radomir Konstantinović u ovoj knjizi stalno sučeljava Beckettove izjave iz pisama sa dijelovima tekstova diljem Beckettovog djela, pronalazi paralele i istovjetnost, koje onda, poređenjem, i kao u ogledalu potvrđenim činjenicama, rasprostire nad cijelim djelom. U jednom pismu iz 1959. godine Beckett piše svojim beogradskim prijateljima:

“Gotovo stalno sam na selu, u tišini. Okanio sam se pozorišta i radija, i pokušavam da ‘nastavim’ tamo gde me je *Neimenljivo* ostavilo kao mrtvog. Neće da crkne, a neće ni da se makne s mesta, očaravajuća situacija”. (Beckett kaže “*charmante situation*”).

Primalac pisma ovako komentariše ovo izvanredno priznanje, ovu lucidnu definiciju beketovske egzistencijalne *situacije*:

“Ali nikad on nije izišao iz ove *charmante situation*. Njegov stil upravo je stil ove *charmante situation*, sudbina njegovih junaka jeste u toj istoj *charmante situation*. I njegova, svakako. Eno, u *Tekstovima nizašto*: “Ni da idem dalje, ni da ostanem gde jesam”; “Ne mogu ostat, ne mogu poći”, što je gotovo doslovce isto kao u ovom pismu: “Neće da crkne, neće ni da se makne s mesta”.

Svoje objašnjenje Konstantinović proteže na činjenicu da brojni Beckettovi junaci, i pored odluka i izjava o kretanju, ostaju nepomični, kao prikovani za scenu drame ili proznog djela. "Paraliza Beckettovih junaka jeste fizička projekcija socijalne (moralne) paralize pojedinca ovog sveta, otelotvorenje nemogućnosti ma kakve akcije, ma kakvog kretanja: otelotvorenje večnosti kao nemogućnosti subjekta", zaključuje komentator. Ali i dodaje, kao usput, unutar zagrade u tekstu svoje knjige, vjerovatno uvodeći, i na ovom mjestu, vlastito participirajuće osjećanje Beckettovih istina: "Beznade otvara vrata večnosti; beznade, a ne nada. U ovoj noći kao da ima *sve više večnosti? Sve više Beketa?*" Konstantinovićev čitalac ovdje se prisjeća da je njegovo čitanje Becketta jedno noćno čitanje: ta zar se i njegov uvod u knjigu ne zove *Beket noćas?*

U Beckettovom ljudskom i spisateljskom slučaju isprepliću se *beznade* i *upornost*, i jedno i drugo kao apsolutni imperativi, međuzavisni i totalno u sprezi jedno sa drugim. Konstantinović će navesti Beckettovu izjavu (iz razgovora sa Georgesom Duthuijem), da je u njegovom vremenu umjetnost "izraz da nema šta da se izrazi, čime da se izrazi, iz čega da se izrazi, da nema snage da se izrazi, da nema želje da se izrazi, zajedno sa obavezom da se izrazi". Konstantinovića opsjeda beckettovska beznadna upornost i nužnost *nastavljanja* beznadu uprkos i on je ilustruje i daje na uvid paralelno u više registara: iz pisama njemu, iz razgovora sa drugima, iz djela gdje te silnice psihe pronalazi na brojnim mjestima.

U Beckettovom svijetu riječ je stvoriteljica svega. Konstantinović sučeljuje njegove rečenice tipa: "Izmišljam priču da bih sebi dao neki sadržaj"; "Izmišljam priču da bih sebi dao neki dekor"; "Izgovoriću sebi jedno telo", i to takvo da se i kreće i ostaje u mjestu: "telo koje se miče napred-nazad" (*Tekstovi nizašta*). A sve se dešava "u slavu egzistencije kao jezika (pod crnim suncem paralize)", kao obećanje samom sebi, "najparadoksalnije za koje znam", kaže Radomir Konstantinović. Beckettovo postojanje i stvaranje ukazuje se tako kao onaj talijanski kratki animirani film u nastavcima, u kome ličnost crta sama sebe pa onda gura pred sobom crtež događaja u kojima istovremeno učestvuje i nerazgovijetno ih komentariše, i koji ne postoje prije i poslije linije crteža i akcije animiranja filma.

Već u tekstu *Gdje je Tolstoj*, iz 1959. godine, Beckett je za Konstantinovića bio središnji lik epohe. Beckett je sada pisac protiv duha sistema, svakog sistema, "sjaj velike mračne oslobađajuće promašenosti". A u duh sistema uključuje se i čovjek i njegov jezik. Beckett kao da se bori za "tišinu", "za 'govor' stvari bez reči". On je čovjek tišine, samoće, "zatvora", povlačenja iz svijeta ljudi. Pisac Beckett neprestano sažima svoj tekst, isto kao što sužava samoga sebe. Radomir Konstantinović izvešće iz toga da je Beckett u svojoj suštini čovjek klasike. Prema Jean-Louis Barraultu, on će navesti da se Beckettov vokabular sveo na svega 750 riječi! Corneille je pisao sa 6. 000 riječi, Racine se reducirao na 1. 500. Treba se sjetiti proliferacije romantičarskih rječnika, Hugoove razbacanosti na kojih stotinjak hiljada riječi, ali i postnadrealističkog Aragona, recimo onog iz opisa svjetske izložbe u Parizu iz 1889, kada je izgrađena Eiffelova kula, da bi se ocijenilo do dna njihovog značenja tih 750 Beckettovih riječi.

U uskoj vezi s tim je i Beckettov izbor francuskog jezika za jezik pisanja. Francuski jezik, u čijem mediju nije rođen, izgleda da je Beckettu poslužio

da pobjegne od stila, od zadatih struktura i referenci pisanja rodnog mu engleskog jezika i stila. Konstantinović i pokazuje na koji način je u Becketovom slučaju prijelaz na francuski jezik značio mogućnost bijega od stila, i priliku da piše vokabularski osiromašeno i ogoljeno. Kao što je, barem u jednom periodu, bijeg od problema rodne mu Irske (mada oni neprimjetno opstaju u djelu i mogu se detektirati, što je prema nekim prihvatljivim tumačenjima slučaj sa *Godotom*), ali i bijeg od vlastite biografije u bezličnost života stranca u Parizu, bio stimulativan za njegovo unutarnje osjećanje svijeta i njegovu potrebu za marginalnošću.

Konstantinović je u *Gde je Tolstoj* pisao o agoniji subjekta u književnosti, čemu je našao naknadnu potvrdu u razgovoru Becketta sa Charlesom Julietom iz 1975. godine, u kome Beckett izjavljuje da se kod njega ne zna ko govori. S druge strane, konstatovaće Konstantinović, i kriza identiteta kod Becketta mnogo je suženija od one kakvu je, primjerice, koncipirao Adorno, ali i on sam u *Tolstoju*. Sada će zaključiti da je Beckett i na metafiziku osuđen na jedan antimetafizički način. Pokušavajući da se probudi iz “košmara istorije”, reći će Konstantinović, Beckett se ustvari budi u “košmar vanvremenosti, tzv. večnosti ili ništavila. Njegov nihilizam je totalan i zato pristaje samo na večnost” (str. 90). Becketovska ličnost u tragediji ispašta iskonski grijeh, “greh da se bude rođen”. “Taj Beket teško da bi mogao da prihvati tumačenje Beketa “krizom identiteta”: u tom tumačenju bi mogao da vidi samo apsurdni pokušaj nade... da relativizuje... prokletstvo postojanja. Nema tu mesta za Sartra. Ni za Adorna. Ni za mene, *onoga mene iz Gde je Tolstoj?*” Ovdje je možda najubjedljivije sažeta Konstantinovićeve evolucija u odnosu na Becketta, njegovo tumačenje i valorizaciju. Da li je slučaj što ovog *novog* Becketta ipak najbolje shvata jedan relativno pozni Konstantinović? Onaj koji noću sebi čita dijelove iz *Kraja igre* i noću živi od njih?

No Rade Konstantinović ipak nije sasvim prešao na stranu Becketta. Između Becketta kao “ontološkog šutljivca”, i Sartrea, koji se u odnosu na njega čini kao ontološki “brbljivac”, današnji Konstantinović smatra za sebe da je, još uvijek, i sam ontološki “brbljivac”. Mada će saretrovski angažman danas vidjeti malo drukčije od Sartrea, jer su i nužnosti njegovog vremena drukčije od Sartreovih. To je vrijeme u kome je politika ispunila sve prostore javne scene u njegovoj zemlji, u tolikoj mjeri da je njegova poruka onim najglasnijima da bi bilo nužno da se prisjete vlastite ljudske sudbine, smrtnosti i smrti. U zaludjenosti istorijom nedostaje im uklon ka beketovskoj tišini i metafizici.

Beckett Radomira Konstantinovića (“moj” Beckett) je onaj koji je, idući pravcem vlastitog spusta niz život, koji je i pravac njegovog nadahnuća, doveo oblik svog iskaza do njegove apogeje (“trijumf forme”). Beckettovu prozu vidjeće tumač kao pravi “jezički informel”; on sam biće u ovoj viziji najveći klasičar današnjeg eklektičkog doba. Trijumf forme doživljava Radomir Konstantinović posebno pri završetku drame *Kraj igre*, tekstu koji za njega trajno zrači i sa kojim trajno korespondira. Beckett je bio čovjek koji nije imao godina, “star” je, “a dečiji”, uvijek dijete i uvijek starac, onaj koji opšti sa vječnošću, stalno boraveći u nekom od “metafizičkih” perioda čovjekovog življenja (rečeno je da je takvo odrastanje, pubertet, ali takva je svakako i starost).

Beckett je sopstveni "stvor" sa scene, ali i njegovo udvostručavanje, potrebno da bi se spasio dijalog, da bi opstala riječ: u drami Beckett uvijek dijalogizira sam sa sobom. Forma tog iskaza, koja se reduciranjem dovodi do savršenstva, vremenom dobija zadatak da uvodi red u nered ("gâchis") doživljava življenja, izričaj u ono što je višestruko neizrecivo, "neimenljivo", "nemušto". U svom apsolutnom moralnom poštenju, Beckett je pisac čiji jezik napušta jezik kao sredstvo signifikantne komunikacije, ostavlja ga za sobom. To je onda onaj "informel", kročenje u prostore izvan uobličjenih značenja, izvan smisla, izvan inteligencije. Za Radomira Konstantinovića je Beckettov sljedstveni antiintelektualizam "pokušaj prihvatanja samoće". Pisac Beckett doživljava opadanje snage i volje za životom, to jeste, paradoksalno, živi umiranje istovremeno kao odumiranje ljudskih značenja, jezika kao osnovnog društvenog ugovora. "U svakom umiranju umire znak, a vraća se stvar", kaže Konstantinović. I samo djelo postaje "stvar", slobodni, plivajući predmet izvanljudskog univerzuma.

Ustvari, Beckett je oduvijek doživljavao svoju smanjenu mogućnost komuniciranja kao životnu datu, protiv koje se beznadnom upornošću kontinuirano borio. Ta muka, ta borba, taj "rad" bilo je pisanje. Konstantinović primjećuje da Beckett nigdje ne izriče riječ pisanje, ili književnost, nego samo taj mučni "rad": on će se upitati nije li ta uporna borba sa "radom", ta njegova verzija dužnosti čovjeka vezana i za Beckettov početni protestantizam, njegovo *nulla dies sine linea*. "Rad" je za Becketta zbirni iskaz svih njegovih teškoća življenja.

Pa ipak, postojao je za Becketta i prostor za "igru": to su oni trenuci kada se Beckett lično prihvata režiranja vlastitog teatra, rada sa glumcima. "Rad" je ono što mora obaviti Beckett i gdje ga drugi ne može zamijeniti. "Igra" je povremeno ulaženje u kožu drugoga, kratkotrajno, odmorno stavljanje na mjesto drugoga. Beckett je, dakle, ipak, znao biti i "homo ludens". Ali, beogradski prijatelji saznaju za takve Beckettove preobrazbe iz drugih izvora, on sam im ne piše o tome: kao da je mjesto koje je dodijelio Kaći Samardžić, svojoj povremenoj prevoditeljici, i Radetu Konstantinoviću, koji je i sam i romansijer, i dramski pisac, i tumač književnog fenomena, pa i interpretator Beckettov, – vezano samo za Beckettov mukotrpan doživljaj književnosti i stvaranja, to jeste isključivo za njegov vlastiti teški doživljaj postojanja.

Od vremena kada mu nije bilo ni trideset godina i kada se prvi put susreo sa Beckettom, do uobličjena knjige *Beket prijatelj*, kada mu je, veli, sedamdeset dvije godine, Rade Konstantinović doživio je svoju "beketijanu" kao mijenu i evoluciju. U trenutku kada u knjizi navodi odlomke iz svoje agende iz 1963. godine, upečatljivo se iscrtaava Radetov doživljaj *čuda postojanja*: istovremeno se, u negativu, sada još suptilnije, nazire Beckettova *nesreća postojanja*. Čudo je u tome što su ta dva doživljaja blisko vezana, a nikad se ne pretaču jedno u drugo. Ali se jesu približavala, a približavanje se događalo posredstvom prijateljstva. Ono se nastavilo kroz gašenje dopisivanja, i preko njega, kao i s onu stranu Beckettove smrti: a gašenje je bilo ustvari prestanak vanjskog oblika prijateljstva. Beckett je s vremenom skraćivao svoja pisma, slao dopisne karte sa malo riječi, i razglednice na kojima je znakovito govorila slika, knjige sa posvetom i bez nje. Onda je i to presahlo. Ustvari, nije se gubilo

prijateljstvo, sve više se smanjivala Beckettova mogućnost komuniciranja, paralelno sa istovremenim reduciranjem Beckettove vizije čovjeka i njegove mogućnosti pisanja. "Rad" je bio postao pretežak.

U "noći", u noćima pripremanja knjige *Beket prijatelj* i svog vraćanja Beckettu i izvan *Kraja igre*, Rade Konstantinović prisjeća se ustvari Beckettovog pogleda: "Teško je govoriti o Beketu pod Beketovim pogledom". Pri tom prvom susretu učinilo mu se bilo da je taj pogled "demonški". Takvim se ponovo ispostavlja u noći vraćanja Beckettu. Beckettov pogled bio je "pogled bez opštenja", onaj koji "samo posmatra ljude", "kao da živi na nekom drugom svetu i kao da im uopšte ne pripada". U "noći" se ovakvo tumačenje Beckettovog pogleda, koje se u međuvremenu mijenjalo, nanovo javlja. Tumačenja su se mijenjala, ali opstala je zatečenost i trajna fascinacija. A fascinaciju Konstantinović istovremeno tumači i prenosi na svog čitaoca. Tu negdje rezidira trajna vrijednost ove izuzetne knjige.

Zbog same usvojene strukture knjige *Beket prijatelj*, proizašle iz potrebe za totalnim davanjem na uvid vanjskih ispoljenja jednog prijateljstva, **) Konstantinovićevo tumačenje Becketta, iz ovog posebnog rakursa, sačinjeno je i prezentirano u *fragmentima*. Ali, samo naizgled paradoksalno, dugi niz ulančanih, značenjskih fragmenata odgovarao je Konstantinovićevoj potrebi za svjedočenjem istinitije i vjerovatno uspješnije nego da su se ta tumačenja našla u nekoj samo teorijskoj i samo kritičarskoj egzegi. Prijateljstvo dato na uvid učinilo je mogućim suptilniju protočnost teksta i izravnije dopiranje do čitaoca. Emocija je komunicirala sa emocijom i lakše je pretakala u čitaočeve kodove jedno neobično življenje i pisanje. Ova knjiga mogla je ponijeti i naslov "Radomir Konstantinović, prijatelj", jer ona je i to, prijateljstvo je nužno obostrano.

Ali fragmentarnost, s druge strane, omogućava značenjski izbor iz mnoštva činova i činjenica. Ona Konstantinovićevu knjigu uvodi i u jednu postmodernu viziju književnosti, netraženu, "nehtenu", kako bi rekao autor, ali prisutnu. To se onda situira u viđenje čitaoca. A u tom viđenju ubjedljivo dominira sigurnost da se susreo sa jednim novim Beckettom. Internacionalna vrijednost ovog tumačenja i ove dokumentacije iziskivala bi i prevođenje ove knjige na jezike koji bi omogućili njenu potpuniju, a potrebnu, komunikaciju sa svijetom.

(Autorizirani tekst izlaganja)

**) R. Konstantinović mogao je predočiti i komentarisati pisma koja je diljem godina Beckett upućivao na njegovu beogradsku adresu. Bijeda postjugoslovenskih ratova učinila je, između svega ostaloga, da propadnu sva Beckettova pisma koja su slana na njegovu adresu u Rovinju!

Gradimir Gojer

KONSTANTINOVIĆ I BEKET

Kao da je kompletna pozicija intelektualnog stvaralaštva na južno-slavenskim prostorima “*prelomljena*” kroz studiju Radomira Konstantinovića, datu putem pisama i poslanica, dijaloga i aktivnog monologa sa, bar za mene, najvećim piscem dvadesetog stoljeća Samjuelom Becketom.

U ovoj se knjizi, a nisam slučajno upotrijebio odrednicu *studija*, zrcale, jarko, dva principa: *princip intelektualne odvažnosti* Radomira Konstantinovića i *princip intelektualnog dijaloga* kao mogućnosti kristalizacije stavova o *Općem* i *Posebnom* u našim životima.

Radomir Konstantinović, tiskajući pismenu korespondenciju, pravi vješt okvir za kazivanje istina, koje, vjerojatno, ne bi mogao ni učiniti na neki drugi način.

Ali, kao intelektualni autoritet i *poeta doctus* 21. stoljeća, kao moralna okomica naše suvremenosti, Radomir Konstantinović pokazuje i samog Beketa u njegovoj ljudskoj, gotovo jednostavnoj verziji, ali u isto doba pokazuje i onu osnovicu, onaj temelj na kojem izrasta grandiozan dramatski svijet, koji progovara o najsuptilnijim temama i dilemama kraja dvadesetog stoljeća.

Konstantinovićev Beket je Beket naših dana. Kroz tu korespondenciju on postaje “*intelektualac iz našeg komšiluka*”, a ne pisac sa europskog Olimpa. Pišući ovu knjigu autor sjajnih romana, izvorne poezije, te nevjerojatne filozofske studije o našim mentalitetima (*Filosofija palanke*), Radomir Konstantinović zapravo pravi jedini ozbiljan most (sem knjige Jovana Hristića o Čehovu), prema onom što se može smatrati *europskim logiciranjem* o drami, teatru, literaturi, a nadasve *filozofiji življenja*.

(Autorizirani tekst izlaganja)

Zdenko Lešić

ČOVJEK KOJI SE NE MIRI

Konstantinovića sam do danas susretao samo u knjigama. I u tim susretima, uzbudljivim, koliko i uznemirujućim, on mi se redovno javljao kao čovjek koji je skliznuo s čvrstog, stabilnog tla stilske i svake druge uobičajenosti i koji na nekom nesigurnom i neispitanom terenu traži mogućnost vlastitog samooblikovanja.

Počelo je to s njegovim romanima iz pedesetih godina, koji su nama koji smo tada studirali književnost izgledali kao literarni ekscesi, jer su se pojavljivali u onom horizontu očekivanja koji su nam bili formirali Krleža na jednoj i Andrić na drugoj strani. U tom horizontu smo kao 'logične' i takoreći 'prirodne' pojave primali i *Daleko je sunce* (1951), i *Prolom* (1952), i *Zlo proljeće* (1953), i *Kurlane* (1953), pa čak i *Pesmu* (1952), makar da smo taj Davičov roman doživljavali kao čudesno i avangradno prevazilaženje ondašnjih antipodnih teorijskih opcija, tzv. "realizma" i tzv. "modernizma". A kao iz nekog drugog svijeta, iz svijeta "s druge strane brda", došao nam je Konstantinovićevev roman *Daj nam danas* (1954), koji nam je izgledao i neshvatljivo *nov* i neosporno *moderan* i koji je doveo u pitanje naše tada zamišljene granice "modernosti". Možda su ga neki od nas doživljavali, tad kad se pojavio, i kao krajnju moguću tačku te "modernosti", ali smo vrlo brzo morali priznati da taj prvi Konstantinovićevev roman nije bio ni eksperiment jednog početnika, ni kapric nekog "tvrdog" moderniste, već novootkrivena mogućnost književnosti, koja više nije mimesis, već igra tekstualnosti. Toga smo morali postati svjesni nakon što su se jedan za drugim pojavili i drugi Konstantinovićevevi romani: *Mišolovka* (1956), *Čisti i prljavi* (1958), *Izlazak* (1960), *Ahasfer ili Traktat o pivskoj flaši* (1964). Možda tada te novootkrivene mogućnosti književnosti za nas nisu ni mogle još

dobiti jasnije teorijsko određenje, niti biti imenovane, pa su nas ostavljale zbunjenim svojom novinom. Ali ih više nismo mogli prešutkivati, jer su već bile tu, realizirane na čist i dosljedan način.

Svakako je karakteristično da ti romani tada nisu nailazili na jedno-dušnu pohvalu kritike. A i kako bi? Kad su oni, svojim stilskim rješenjima, razarali onu "jedinstvenost stila", onu "jednoobraznost", koju je kasnije Konstantinović lucidno opisivao kao "duh palanke": "Palanački duh je duh jednoobraznosti pre svega, duh gotovog rešenja, obrasca, veoma određene forme...U svetu palanke važnije je dobro se držati ustaljenog običaja nego biti ličnost. Sve što je pretežno lično, individualno (ma u kom pravcu) nepoželjno je pre svega zato što je obećanje "sveta", kao čiste negacije palanke, dakle obećanje stilske polivalencije, a ova polivalencija je, za palanački duh, čisto otelotvorenje kakofonije..." Ne znam da li u tim rečenicama smijem čitati Konstantinovićevo lično, autorsko iskustvo s kritikom, ali mi se čini da se one odnose i na njega, a ne samo na nekog zamišljenog "bludnog sina" koji je iz sigurnosti uobičajenog odlutao "preko brda", u "svijet", gdje je za palančanina sve tako strano i zato i sumnjivo i opasno. Ponovno navodim iz *Filosofije palanke*: "(Palančanin) nije kažnjen, iako to jeste, ovom osudom da živi u zatvorenom svetu koji se zaustavio... Kažnjeni su drugi, koji su napustili taj svet i koji zbog toga u paklu stilskog višeglasja, u 'haosu' koji je nastao na ruševini jednoobraznosti palanačkog svevlasnog stila, doživljava najstrašnije užase koje uopšte može da doživi jedan 'bludni sin'".

Taj osjećaj da se radi o čovjeku koji je hrabro isplovio iz mirnih i sigurnih voda uobičajenog kod mene se javio i trideset godina kasnije, kad sam se, kao profesor teorije književnosti, probijao kroz stranice, kroz hiljade stranica, njegovog monumentalnog esejističkog djela *Biće i jezik* (1983), u kojem je on poduzeo da preispita i na nov kritički jezik prevede i preformulira duhovna i stvaralačka iskustva srpskih pjesnika XX vijeka. Ništa tako grandiozno, ništa tako iscrpno, i iscrpljujuće, nije ni do tad ni od tad bilo poduzeto u srpskoj književnoj kritici. Niti je ikad u njoj radikalnije bilo izvršeno odvajanje "žita od kukolja", u korist one duhovno i stilski vječno svježje, uvijek moderne struje srpskog pjesništva. Nisam u mogućnosti, niti sam onda bio, da sintetički svedem pravi smisao tog Konstantinovićevog esejističkog poduzeća. Ali sam uvjeren da u srpskoj književnosti i u njenom metajeziku nema kapitalnijeg djela.

Ako sam rekao da je u svojim romanima i svojim esejima Konstantinović ignorirao sve ono što je "uobičajeno i "jednoobrazno" u srpskoj književnoj i kritičkoj tradiciji, onda za *Filosofiju palanke* (1970) moram reći da se s tim "uobičajenim" i "jednoobraznim" u tom svom najznačajnijem djelu on nesmiljeno obračunao. Ali taj obračun više nije išao samo na račun srpske književnosti i njenog bića i jezika već i na račun samog onog *duha* u kojem je ta književnost, kao jezik i svijest, često bila utemeljena, tj. onog mentaliteta iz kojeg je ona često govorila. Na pitanje "Ima li moj komšija svoju filosofiju?" koje je Ivan Foht jednom postavio Konstantinović je odgovorio izvanredno lucidnom i oštrom analizom "komšijine filosofije", analizom koja je svojim metodom afirmirala temeljne ideje strukturalističke antropologije, a koja je, što je daleko važnije, svojim uvidima razotkrila jedno stanje duha koje nikako nije slutilo na dobro. Pisana krajem

šezdesetih godina, *Filosofija palanke* je anticipirala ono što će se u srpskoj kulturi i srpskom političkom životu događati krajem osamdesetih godina.

Pomenuću ovdje samo dvije dijagnoze koje je Konstantinović tada izrekao: (1) Insistiranje na "samosvojnosti" srpskog duha, zatvara taj duh u krug "prema svemu što je *izvan* njega i što je, zato, opako-tuđinsko, i neprijateljsko jer je tuđe". A koliko je samo zla svim *drugim* nanio taj u sebe zatvoreni duh kad je početkom devedesetih inspirisao "krstašku", ratničku "odbranu" te mističke "samosvojnosti"! (2) Uvjerenje da se ličnost, individualitet, bez ostatka, bez kompromisa, totalitaristički apsolutno, treba sjediniti s mitskim, "večno-plemenskim nad-ja" nužno vodi u nacizam: "Nema službe 'samosvojnosti' rodno-plemenskog koja je pomirljiva sa ma kakvom ličnošću i tako sa ma kakvom svešću, pa saobrazno tome nema ovakve službe koja potencijalno ne sadrži i mogućnost ne samo nacionalizma već i nacizma." Bila je to – pokazalo je vrijeme – tačna dijagnoza. Ali tada kada je izrečena ta dijagnoza je bila životno opasna ne za onoga na kojeg se odnosila već za onog ko ju je izrekao. Upravo onako kako je Konstantinović i slutio zapisujući prve rečenice svoje knjige, u kojim, usput rečeno, odjekuje jedan stari, Tinov stih: "Ponekad, opasno je (i kažnjivo!) reći to na uho palanačkoj oholosti...!" Svjestan te opasnosti (i kazne!), Konstantinović se, međutim, nije uplašio. Hrabro je izrekao svoju dijagnozu, i onda, još hrabrije, podnio kaznu, ostavši do kraja "bludni sin". Sad je, možda, već kasno da se kao bludni sin vrati svom domu. Ali nije kasno da se njegov narod, osviješćen, vrati njemu i idejama koje on reprezentuje.

(Autorizirani tekst izlaganja)

Obrad Savić

NACIJA I SMRT: NASTANAK PALANKE IZ DUHA ZLOČINA*

“Mi sada vidimo, da je ponor povesti dovoljno velik za sve”. (Paul Valéri)

Pre nego što se uputim na bojno polje nacionalnog sećanja, pokušavajući da delimično izmirim neraščišćene račune sa sramnom prošalošću, dozvolite mi da se sa divljenjem obratim našem slavljeniku Radomiru Konstantinoviću. Osećam potrebu da s neskrivenim uvažavanjem progovorim o Radomiru Konstantinoviću, i to upravo na ovom skupu, usred Sarajeva, među prijateljima okupljenim oko *Kruga 99*, koji su nam podarili nezaboravne trenutke bezuslovnog političkog gostoprimstva. Ovaj skup u Sarajevu, dodao bih, na izvestan način može da posvedoči kako se Beograd još jednom ogrešio o Radomira Konstantinovića, kako je srpska kulturna palanka, po ko zna koji put, uskratila poštovanje ovom kosmopoliti dostojnom svakog poštovanja. Za razliku od većine odbačenih i prognanih intelektualaca u Srbiji, Radomir Konstantinović je svoju izopštenost i usamljenost podneo potpuno gospodski. Kada je usred neuračunljive panike srpske etnije Radomir Konstantinović stao na čelo antinacionalističke i antimilitarističke manjine okupljene oko *Beogradskog kruga*, nije dozvolio da ga pobunjenički vihor otrgne od povlašćenog prostora nesputane literarne slobode, od onog osobenog misaonog poduhvata u kojem ništa nije bilo zaštićeno od zahteva za bezuslovnom upitanošću. Da vas podsetim, u izuzetno dramatičnom, i ništa manje obavezujućem tekstu ‘*Njegovo gospodstvo uverenje*’, izgovorenim usred zagušljive nacionalističke galame i buke, koja je srpsku etniju pretvorila u akustičku ludnicu, Radomir Konstantinović nas odlučno poziva da samoodgovorno preispitamo etos javne reči: “I sada, pravo da vam kažem, osećam se zbog toga pomalo loše, zbog te bojazni: da nešto ne propustim da kažem, najzad i zbog te same želje da kažem – nisam ja odavno više ovaj čovek kazivanja, ili, možda,

literature. Šta to imam ja da kažem, šta *mogu* da kažem?"¹⁾ Ova prefinjena samorefleksija ne predstavlja defetistički poziv na odustajanje od javnog, pobunjeničkog govora, već upućuje na oprez pred neobaveznim brbljanem lišenim bilo kakve političke supstance: "Slušam, svakodnevno, sve one rečite, lakorečive: noć ova sve mračnija, ali ne boje se oni, rečenica im teče; slušam ih ali ne nadam se više, ne očekujem u njihovom govoru neki grcaj, a kamoli jecaj – ne, čak ni u pauzi, između dve reči, strah ili očajanje, ili ljudskost, ali oni se ne boje, a ja se bojim, najviše se bojim tih koji se ne boje, koji ne očajavaju. Ponekad čak mislim da čovek koji ne očajava možda i nije čovek. Da onaj koji ne govori sa mukom, da on možda i nije čovek".²⁾ Doista, sveopšta korupcija javnog govora i delanja, estetički debakl i etički sunovrat svedoče o ratobornom duhu palanke koji je zapao u duboku *političku agoniju*.

Radomir Konstantinović dostojan je filozofsko-političkog divljenja, pored ostalog, što je u svojoj ključnoj i svakako najpoznatijoj knjizi *Filosofija palanke* (1969) ponudio zabrinjavajuće turobnu dijagnozu samodestruktivnog duha srpske palanke. U maniru nepotkupljivog arheologa srpskog nacionalnog bića, dešifrovao je izvore one etničke ostrašćenosti koja nije bila u stanju da ovlada razornim silama koje je sama oslobodila. Bilo je potrebno da se duh palanke otelotvori u svim pojedinostima, kako je primetila Latinka Perović, da bi *Filosofija palanke* postala ključna literatura za razumevanje krvavog haosa u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji. U trajan učinak njegove višestruke intelektualne hrabrosti spada i odvažan politički pokušaj da se gotovo beznadežno suprotstavi poražavajućem i sramnom ratu koji je Srbija povela protiv drugih i same sebe, svog vlastitog evropskog i svetskog nasleđa. Konstantinoviću je bilo potpuno jasno da su upravo etno-nacionalistički jurišnici demolirali vlastitu nacionalnu baštinu, i što je još gore, da su u krvi dokinuli njeno kosmopolitsko nasleđe.

Nedovršena nacija

Istorija recepcije Konstantinovićeve misli upućuje na dva suprotstavljena tumačenja *Filozofije palanke*, i u vezi sa njom, kulturne istorije srpskog parohijalizma. Mada se neću upuštati u teorijske i političke kontraverze oko povesnog duha palanke, sklon sam da prihvatim tumačenje prema kojem se ključna Konstantinovićeve knjiga ne odnosi na konvencionalnu analizu *zakasnele nacije* (Helmut Plesner), već na kritičku rekonstrukciju *nedovršene nacije*. Kao prekasno stigla nacija, navodi Plesner, "Nemačka je od samog početka upućena na suprotstavljenost svojim (zapadnim) uzorima (...) njemački se narod distancira od normi latinizeta i urbanizeta tako što vlastitom elementu pripisuje povlasticu na izvornost, drevnost, a time i na dubinu, što znači da sebe gura u ulogu vulkana čijim eruptivnim ispoljavanjima pripadaju neumerenost i divljina."³⁾ Za razliku od zakasnele nemačke nacije koja se politički samokonstituisala iz romantizirane ideje naroda, nedovršena srpska nacija nije uspela da se državotvorno samooblikuje izvan domašaja ideje etnije, s onu stranu opsesivnog etniziranja društvenog i javnog života. Istoričari su primetili da postoje tri velika naroda (španski, italijanski i nemački) i bezbroj malih koji tokom 17. i 18. veka nisu učestvovali u nastanku i razvoju moderne ideje nacije-države. U poređenju sa zapadnim, ustavnim

monarhijama i republikama pod čijem okriljem je nastao suverenistički koncept nacije-države (koje danas preživljavaju poslednje trenutke svog krhkog suvereniteta), većina zakasnelih nacija živela je pod snažnim pritiskom 'kultivišućih svetskih sila'. Pranarodni strah (Fihte) od 'Francuske revolucije' doveo je do reverzibilnog talasa etniziranja političke nacije. Da skratim, nekadašnje *nepolitičko držanje* nemačkog, i danas, srpskog naroda, temelji se na 'plemenskoj odmazdi' i (ne)uračunljivom nasilju nad zahtevom za internalizacijom univerzalne ideje svetskog građanstva. Stoga ne čudi da se svest o etničkom jedinstvu svih Srba revanšistički rasplamsala u pozadini neuspelog procesa internacionalističkog potiskivanja i suzbijanja etnije. Stalno natezanje između građanskog i etničkog principa ponovo je razrešeno u korist razarajućeg trijumfa etnije. U sažetoj tvrdnji Radomira Konstantinovića da "Duh palanke hoće prošlost jer neće vreme i neće istoriju"⁴⁾ sadržan je odlučujući opis srpske etnije koja sebe razumeva kao organsku, prirodnu pra-zajednicu nastalu pre i mimo nacionalne države. Takvu zajednicu ne konstituiše političko-pravni diskurs ('Pravo omogućuje politiku kao delatnost koja konstituiše slobodnu građansku zajednicu – *res publica*'), već bratstvo po svojoj i, naročito, tuđoj krvi! Kao da opsednutost smrću, to razulareno otimanje neprijateljskih života, kojem ću se vratiti kasnije, razotkriva zločinačko lice (ne)dovršene nacije. Kolektivna samosvest palanke, to organsko, etničko, i rasno jedinstvo nedovršene nacije, pripada predmodernim formama solidarnosti. Na delu je, da ponovim raniju formulaciju, fraternalistički pojam prijateljstva, ona muška kooperativnost koja je ogrezla u bratskom zločinu, gordoju muževnosti dragocenijoj od sámog života.

Pre nego što pokušam da ponudim jedan od mogućih odgovora na pitanje šta oblikuje plemenski duh nedovršene srpske nacije, želeo bih da preispitam središnju političku ideju *Filosofije palanke*. Prema mom uverenju, osnovna Konstantinovićeve teza glasi da je *etnički koncept nacije relikv varvarskog vida društvenosti*. Mada su manje-više sve nacije-države ogrezle u tzv. podržavljenom nasilju (još uvek se slavi Veberova definicija države kao one odlučujuće političke institucije koja ima monopol na legitimno nasilje), svaka je nacija pokušavala da prikrije, umanji, u svakom slučaju da opravda, zločinačka nedela koja je počinila unutar ili izvan svojih granica. "Suprotno onom što tvrdi tradicionalna sociologija, nacija ne nastaje iz nekakvog zajedničkog sistema vrednosti, zajedničkih osnivačkih iskustava ili nejasnog osećanja zajedništva. Pre se može reći da leševi u podrumima njihove istorije stvaraju kod ljudi egzistencijalni osećaj zajedništva uslovljen potisnutim osećanjem krivice. Negativna i nesvesna vezivna snaga takvih nacionalnih zajednica time je izraženija što su se obe više održavale eksploatacijom i uništavanjem tuđih života. Tajna njihovog jedinstva ne zasniva se na slobodi koju njeni članovi imaju prilikom izbora, nego na prećutnom saučesništvu" u zločinu.⁵⁾ Duga i eruptivna istorija zločinačkih ratova (državna organizacija nasilja) uglavnom je prikrivena velom sračunate tajne čiji je zaštitni amblem 'noćni pojam politike'.⁶⁾ Radomiru Konstantinoviću je sasvim bilo jasno da 'gustina' i 'žestina' palanačkog duha netolerancije zavisi od stepena individualne upletenosti u kolektivni zločin. Jedan od njegovih nacionalističkih likova iz *Filosofije palanke* samoironično kaže: "Teturajući se na svojim štakama često dođem u opasnost da padnem da ne bih zgazio mrava; ali sam u stanju da mirne duše streljam četu neprijateljskih vojnika. Žudnja za zločinom u mojoj duši, nepojamna za mene,

navukla je masku patriotizma. Međutim, (dodaje Konstantinović), značaj doktora Miloša Petrovića kao pojave nikako se time ne iscrpljuje: on nije bio samo jedini srpski pesnik ovoga vremena koji je napisao da je patriotizam čista maska žudnje za zločinom, već je nesumnjivo jedan od sasvim izuzetnih sledbenika romantizma koji je prevazišao osnovni mentalni stav srpskog romantizma.”⁷⁾ Mada su moderni cinici spremni da traumatiziranu sliku nacije svedu na bizarno pitanje redovnih prihoda i pasoša, još uvek su i veliki i mali narodi fascinirani grobovima svojih predaka. Ritualizovano prizivanje mrtvih heroja ima za cilj da raspali ravnodušnu naciju kako bi je privremeno podsetio na staru slavu. U čuvenom *Govoru nemačkoj naciji* (1807-1808), koji je Fihte održao pod budnim okom francuskih okupatora, postoji energičan zahtev da se nepostojeća nemačka nacija prizove govorom. Da bi nacija došla do sebe, da bi se uopšte konstituisala, tvrdio je Fihte, potrebna su dva nužna uslova: “Energičan zanos svakog pojedinca (...) i inspirativno prizivanje mrtvih!”⁸⁾ Iz vlastite retorske prakse Fihte je mogao da zaključi da je nacija ishod različitih praksi *ritualizovanih inscenacija*. ‘Svečano otvaranje drevnih knjiga i grobova’ ima za cilj da između mrtvih predaka i živih savremenika uspostavi reinkarnirajuću rezonancu. Ova neobična tvrdnja o rađanja naroda iz autogene etničke rezonance ukazuje kako je nacija u velikoj meri opsednuta sopstvenom smrću.

Ukleta mesto

Konstantinović je izrastao u kulturnu instituciju najvišeg ranga, postao je trajni korektiv zarobljenog parohijalnog uma, upravo u trenutku kada je u *Filosofiji palanke* razotkrio tajnu nedovršene srpske nacije. Činjenica da ni do danas srpski narod nije uspeo da se konstituiše kao politička nacija, da svoj kolektivni identitet oblikuje s obzirom na ideju moderne, demokratske države, ukazuje na središnji značaj Konstantinovićeovog opisa žilavog duha palanke.

Mada je palanka kolektivno pozorište (simboličke i faktičke) smrti u malom, ona nikako ne prestaje da se poziva na izvornu nevinost i autentičnu čednost. U uvodu *Filosofije palanke* stoji: “Ona ima utisak produženog detinjstva, ili utisak produženog života pod okriljem porodice. *Infantilizam* je korelativan palanačkom duhu.” Ovaj nedozreli svet nevinosti, prema Konstantinoviću, nije ništa drugo do ukleta mesto samoporažavajuće, *teatralne društvenosti*, koja ugađa samojoj sebi. U ovoj čaroliji apsolutnog infantilnog dekora vlada sveopšte načelo prevare, intenzivna uzajamnost prožeta lažima. Tu nema mesta intimnom stidu, a još manje individualnoj krivici i kolektivnoj odgovornosti! Ispada da etničke zločince ne možemo da privedemo pravdi jer oni nemaju svest o krivici, niti osećaj sramote. Pritom, prekomerno bujanje nasilja i nade nema zadatak da učvrsti etničku fikciju onostranog, već nacionalni imaginarij ovostranog. U emotivno nezreloj palanačkoj sredini (‘više volim jednu dobru sahranu nego dve loše svadbe’) većina strasti nalaze utočište u opštem kruženju nasilja i smrti. U neprirodnom ambijentu obeleženom terorom, ratom i smrću, univerzalan princip samoodređenja naroda poprima plemenski, atavistički ton koji istovremeno plaši i zbunjuje. Ima li nade da se ovo razume?

Sklon sam da tvrdim da se zastrašujući preporod etnonacionalizma i, s njim u vezi, pravoslavnog fundamentalizma, ne može razumeti bez Konstantinovićeve čudesne knjige *Filosofija palanke*. Povratak srpske etnije je neophodno tumačiti *iznutra*, iz sámog duha palanke shvaćenog kao plemenskog duha u agoniji. Time ne želim da tvrdim da parohijalna društva nisu sve više ranjiva na spoljne pretnje njihovom samopoštovanju. Ta nova okolnost nas obavezuje da se Konstantinovićevim analizama vratimo što smelije i odgovornije, kako bi na produktivan način popunili određene praznine koje se nalaze u njegovom prikazu žilavog duha palanke. Uostalom, upravo je Konstantinovićeva knjiga *Filosofija palanke* izraz filozofske i političke težnje da se preuzmu određene forme modernosti na osnovu vlastitih kulturnih izvora. Uveren sam da se parohijalizam/nacionalizam mora tretirati na ovaj dvostruki način, koji će nam pomoći da što bolje razjasnimo neke od teških dilema koje su ometale naše ispravno viđenje ove uznemiravajuće, ali, kako se čini, neizbežne tekovine evropske modernosti. Mada ne pripadam taboru koji se po svaku cenu zalaže za *obranu nacije*, pitam se da li je moderna nacionalna država, rasterećena balasta etnije, još uvek u stanju da svojim građanima obezbedi dostojanstvenu budućnost.

(Autorizirani tekst izlaganja)

Napomene:

- * Tekst "*Nacija i smrt: nastanak palanke iz duha zločina*" predstavlja revidiranu verziju kraćeg dela izlaganja koji sam održao na okruglom stolu, *Misao i delo Radmira Konstantinovića*, Sarajevo, 25 – 27. aprila 2003 godine.
- 1) Radomir Konstantinović, "Njegovo gospodstvo uverenje", *Revija slobodne misli 99*, Sarajevo, br. 39/2003, str. 5. Tekst je autorizovan stenogram izlaganja Radomira Konstantinovića u Domu omladine, Beograd, 3. marta 1995. godine.
- 2) Ibid., str. 5.
- 3) Helmut Plesner, *Zakašnjela nacija*, Naprijed, Zagreb, 1997, str. 23.
- 4) Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1981, str. 172.
- 5) Helmut Dubil, *Niko nije oslobođen istorije*, Samizdat Free B92, Beograd, 2002, str. 42.
- 6) Hans Joas, *War and Modernity*, Polity Press, Cambridge, 2003, p. 30-55.
- 7) Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1981, str. 216.
- 8) Peter Sloterdijk, *U istom čamcu: studije o hiperpolitici*, Beogradski krug, Beograd, 2001, str. 81.

Gajo Sekulić

REČENICOM IZA SMRTI

Uvod

Juče sam bio u Zagrebu, na jednom okruglom stolu sličnom ovom, posvećenom 80-toj godišnjici rođenja filozofa Milana Kangrge, koji je još uvijek veoma živ i spreman da i dalje “kvvari omladinu”. Ubrzo ćemo ovdje promovirati njegove dvije knjige, pa su mi se, razmišljajući i o djelu Radomira Konstantinovića, prvenstveno o djelu *Filosofija palanke*, javljala neka prisilna uspoređivanja ovih dvaju pisaca-mislilaca. Samo bih napomenuo da obojica pripadaju, od šire ideologizirane javnosti, takozvanoj “skrivenoj istoriji” duha i djelovanja, kako u starom sistemu, tako i u novim etno-etastičkim državnim tvorevinama na tlu bivše šire domovine.

Ipak, svoju riječ svodim na devet tačaka, prilično telegrafski i u naznakama. Ovo je svakako pokušaj, budući da s pravim mišljenjem svuda stoji loše. Treba se samo osvrnuti na vlastito mišljenje!

Konstantinović i Srebrenica

Konstantinović me je posljednji put jako trgao iz drijemeža rečenicom iz *Dekartove smrti*: “Ko je umro kad je umro moj otac?”¹ Tada se upravo dogodilo da sam za Radio “Slobodna Evropa” pisao nedjeljni dnevnik² i onda sam napisao da su tad takođe umrli Srebreničani u julu 1995. kao što je tada, dodajem sada, u Srebrenici ponovo umro i moj otac-partizan, koji je inače faktički umro neposredno

¹ R. Konstantinović, *Dekartova smrt*, Agencija MIR, Novi Sad, 1996.

² *Radio Slobodna Evropa, Dnevnic Radija “Slobodna Evropa”, 1994-2000.*, Izdanja Obzor, Međugorje 2001. str. 155-159.

pred pad Berlinskog zida historijski opake i dvosmislene 1989. godine. Dakle, umro je s minimum skeptičke svijesti o šansama socijalizma kao bratstva/sestrinstva i solidarnosti među ljudima Zemlje. Takođe je tada, kao i sa svakom smrću koja je pojedinačna, jednokratna i nesavladiva, umro djelić svakog pojedinca/pojedinke koji je "preživio". Taj trag masovnog usmrćivanja pojedinaca u nama "preživjelima" najteže je istraživati i razumjeti.³ On je racionalizirano reducirano na takozvano pitanje "ovladavanja prošlošću" (Vergangenheitsbewältigung).

Kangrga i Konstantinović

Kangrga pripada duhovnom pokretu otpora od šezdesetih i sedamdesetih godina sve do danas, koji je **prevazilazio metafizičku snagu (real-socijalističke i svake druge) palanke, što je činio i Konstantinović** – ali o tome je moguće govoriti na više razina.

Nedavno je objavljena knjiga razgovora o *πραχισ*-u i Korčulanskoj filozofskoj školi, u redakciji Nebojše Popova, pod naslovom "*Nasilje i sloboda*"⁴, kao i nešto ranije tematski srodna knjiga M. Kangrege pod naslovom "*Šverceri vlastitog života*"⁵. Na osnovu bitnih ocjena bliske prošlosti i uloge intelektualaca, ne samo povodom ove dvije knjige, postavlja se pitanje o bliskosti duhovne nastrojenosti Radomira Konstantinovića i Milana Kangrege, odnosno praksisovske filozofije i duhovne orijentacije Radomira Konstantinovića. Ovdje se ne može ulaziti u detaljnu analizu, ali se može nedvojbeno **tvrditi da Radomir Konstantinović pripada najboljim ostvarenjima sveukupnog duha otpora palanačkom duhu**, u kome filozofija praksisa kao standardno ime za nastavljane najbolje strane Marksovog mišljenja kao filozofije prakse ipak ima jedinstvenu i neponovljivu ulogu, koju ne mogu shvatiti "novi demokrati/demokratkinje" koji se danas kočopere kao prvoborci borbe za "demokratiju i ljudska prava"⁶ na temelju suviše kratko prerađene postmoderne pripovijesti o nelegitimnosti bilo kakvih univerzalnih pripovijesti.

Neizrecivost smrti i jezik

Rekao bih nešto o jeziku kojim govori, a u posljedici samo piše Radomir Konstantinović. Tu ima puno toga i krležijanskoga i svega onoga o čemu je naročito Tontić govorio, itd., ali ja imam jedan zaprepašćujući utisak da jezik Radomira Konstantinovića, u kome se riječi survavaju u rečenice koje, čas kao vodopadi, a samo povremeno kao tišac, formiraju neku čudesnu priču. Kao da rečenica ne želi nikako da se završi. Kao da vlada strah da će se njenim smirajem sve utopiti u DUH palanke, koji guta sve, ne birajući. Čak je i rodno tlo "srpskog nacizma". Imam utisak da je Radomir Konstantinović neprekidno u panici da završi rečenicu. Ako završi rečenicu dolazi smrt – analogno onoj turskoj poslovi, koja

³ Vidi: Jacques Derrida, "Der/das Überlebende", Le Mond diplomatique, njem. Izdanje, 2003.

⁴ "Sloboda i nasilje". Razgovor. Priredio Nebojša Popov, Republika, Beograd 2003.

⁵ Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001.

⁶ Ivan Janković i Borislav Ristić, "Praksis-odiseja", "Helsinška povelja", Beograd, jun-jul 2003, br. 65-66

kaže “kad je kuća završena dolazi smrt”. Inače, ta tema smrti u *Filosofiji palanke* neobično je bitna za njeno razumijevanje. Tema vuče samo indirektno na Heideggera, pri čemu Heidegger temu misli više pojmovno-kategorijalno, pa se zato ne vidi osoba iza toga mišljenja, kao što je to slučaj s Radomirom Konstantinovićem. On se boji završiti rečenicu, jer se boji da će ga završetkom rečenice zarobiti duh palanke i on protrčava vrtoglavom brzinom svojim rečenicama kroz duh palanke, da bi to što prije ostavio iza sebe, jer snaga i kritičke priče znanja o znanju duha palanke nije neizmjerena. Čak i ovo znanje će ga progutati i isporučiti smrti. Razumijevanje ovog “pitanja” izaziva neopisive nelagode i teškoće. Stoga postavljam pitanje: da li je uopšte moguće čitati *Filosofiju palanke*? Meni se čini da su veoma rijetki oni koji su je pročitali iz cuga. Jesu oni koji nisu razmišljali. Nju je nemoguće pročitati iz cuga, ona je štivo kome se mora vraćati, zbog toga što se ona neprekidno opire tome da se iz cuga pročita. Ponekad sam smatrao da se mora postići specijalna tehnika, recimo joga sistemom unutarnje koncentracije, pa da se onda na taj način čita, ali nije išlo, ne ide svakako ni plivajući, niti vodeći ljubav ili tako nekako...Kao da nijedna forma nije adekvatna za čitanje *Filosofije palanke* Radomira Konstantinovića i jedina koja bi bila, možda, adekvatna jeste da se strahovito brzo čita slušajući, pritom, Konstantinovićev glas, jer je njegov govor, koji prodire u pisano, daleko bitniji nego pisano. *Filosofija palanke* je govor – to nije pisani tekst. Slučajno je to forma pisma (u tom smislu ne bih se složio sa Obradom Savićem, neka se ne bih složio, uživam kad se s njim ne složim).

Filosofija palanke i žilavost etnonacionalizma

Pitanje porijekla mitomanske svijesti koje je u *Filosofiji palanke* došlo do izražaja još uvijek je jedan veliki problem, s tim dodatkom, samo da telegrafski kažem, da je ono zatvoreno, ono tamno u duhu palanke, u kome su sve osobe glumci i gledaoci i glumci i gledaoci istovremeno i svi gledaju i svi glume – da je ono poslije ovog najnovijega iskustva nasilja dobilo još jednu snažnu potvrdu u tome što su svi ti elementi jedne zabačene ljudske egzistencije u pogonu palanke sada dodatno zagađeni etnonacionalističkim nanosom. Taj najnoviji prljavi sloj nije samo balkanski, on važi u svjetskim razmjerama, s obzirom na rasizam, ksenofobiju, nove orijentalizme, preventivne militarne humanizme, koji uskoću palanačkog univerzaliziraju putem nasilja, itd., tako da zaključujem da *Filosofija palanke* u tom smislu može poslužiti kao dalekosežno inspirativna za dalji rad mišljenja etnonacionalizma, koga smo strašno potcijenili i još ga uvijek potcijenjujemo kao zloćudnu, ali i svjetsku povijesnu pojavu. Još uopšte ne znamo kakav je to žilav protivnik koga, pored ostalog, hrani duh palanke. Put ka tom eventualnom znanju pokazao je Radomir Konstantinović.

Filozofske teškoće s *Filosofijom palanke*: Heidegger i *Filosofija palanke*

Nadam se da mi se neće naljutiti književni kritičari (sad govorim kao profesor filozofije, a ne kao filozof) da književna kritika veoma teško izlazi na kraj sa onim što je pisac Radomir Konstantinović “htio da kaže”. Ali, i filozofija izlazi veoma

teško u koštac sa ovom nerazlikovanom silinom jezika, koja transformira i tradicionalnu akademsku filozofiju zajedno sa etabliranom književnom kritikom. Sada bi takođe trebalo nešto reći o tome. Vidljivo je iz jedne sintagme iz *Filosofije palanke* da Radomir Konstantinović nije zarobljen duhom tradicije, a da on sada ipak ima jedan filozofski diskurs kojim želi prevazići neautentičnu egzistenciju čovjeka palanke, koji je neumitan kad upotrebljava sintagmu "puna egzistencija"⁷. To podsjeća na Heideggerovo pitanje o mogućnosti "autentične egzistencije" u *Sein und Zeit-u* (naročito na njegovu analizu tu-bivstvovanja u paragrafima 27, 35-38), kao i na Karla Marxa odnosno njegovo *pitanje o istinskom, slobodnom i totalnom čovjeku*. Podsjeća, s obzirom na snagu jezika i na Sartra, pored Hegelove *Fenomenologije duha* itd. I ne bih se, što je takođe stvar diskusije sa Stevanom Tontićem, složio s njegovim hegelijaniziranjem Radomira Konstantinovića, samo zbog toga što njegove rečenice stvarno "podsećaju" na tu užasnu i za prosječno obrazovanog čitaoca "odvratnu" knjigu koja se zove *Fenomenologija duha*. Decenijama su Britanci oklijevali s prevođenjem, jer su mislili da nije prevodiva, pa, slijedeći ovu usku etnocentričku tradiciju, izreći ću nešto na granici tačnog razumijevanja: zapanjen sam faktom da je *Filosofija palanke* uopšte prevedena na mađarski, iz jednog razloga kojeg ću kasnije izreći, mada je dvojezički kulturni identitet jednog dijela Mađara iz Vojvodine i drugdje izvanredna osnova za prevođenje. Uzgred, prvi prijevod *Fenomenologije duha* (Sonnenfeld) pretežak je i za profesionalne filozofe, budući da prosječni poznavalac njemačkog jezika ovu knjigu čita lakše nego u prevodu.

Platonova pećina i *Filosofija palanke*

Filosofija palanke me pod-sjeća (=sjećanje je izvor filozofije) sada na nešto, u filozofskom pogledu najznačajnije u ovom veoma opreznom i nedefinitivnom mom pokušaju da o *Filosofiji palanke* nešto kažem iz ugla filozofije. Ne želim reći da se tim što ću reći Radomir Konstantinović (i *Filosofija palanke*) može jednostavno arhivirati filozofski u protagonistu metafizičkog mišljenja koje pretpostavlja bit svega što jest kao bivstvovanje ili bitak, ili neku nepromjenljivu bit čovjeka. Situacija čovjeka palanke strahovito me podsjetila na remek-djelo filozofske literature: na sedmu knjigu Platonove *Države*, na sliku pećine u kojoj su takođe ljudi zarobljeni, gledajući samo u jednome pravcu, bez mogućnosti komunikacije sa drugim osobama i oni na zidu vide samo *sjenke* predmeta i osoba ili životinja, koje vatra iza leđa baca na zid i oni misle da je taj svijet sjena jedini pravi svijet. Radomir Konstantinović je stvarno to sjajno pokazao, jer to je svijet sjena i mislim da je na ne bih rekao da je on *cinični prosvjetitelj*, ali je ipak na konzекvencama prosvjetiteljstva mislio *mogućnosti* – ta riječ koja se mnogima ne sviđa – *emancipacije*. Filozofija je i kod Platona krenula "iza brda", iz svijeta opsjena, sjena i do-smrtnog samozavaravanja.

⁷ Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1981, str. 25: "Duh palanke onemogućava tragediju jer onemogućava punu egzistenciju...". Ili nešto kasnije na str. 26: "Odsustvo tragedije je odsustvo subjekta".

Globalno selo i *Filosofija palanke*

Sljedeće pitanje koje me tjera na razmišljanje jeste, da bi bilo dobro kad bismo od nekog drugog autora ili čak i od Radomira Konstantinovića uporedili *Filosofiju palanke* sa jednim modernim fenomenom, koji se zove *globalno selo*. Nije napisana jedna filozofija globalnoga sela, koja je faktički one fantomske duhove metafizičkog principa duha palanke možda samo proširila, tj. univerzalizirala kroz takozvani proces globalizacije. Svijet je tamo negdje iza brda za palančanina, a mi imamo duboko palanačko iskustvo, koje nas pritišće jer “prošlost je u nama” (Jung). Sociološki govoreno, ja sam iskusio neke palanke: Titovo Užice, Valjevo, Kragujevac, Bijelo Polje, kratko, tri mjeseca, naročito Požarevac gdje sam završio veći dio gimnazije i Sarajevo. I malko Bremen, u Njemačkoj – ništa više i ništa manje. Svijet je prešao, to hoću da kažem Radomire, preko brda u palanku. I to je sad jedna nova situacija, odnosno da li je to sada sasvim nova situacija?

Velike knjige na jezicima malih naroda

Nedavno me je nazvao kolega iz Zagreba, profesor filozofije, koji mi je kazao da ga je zvao Jürgen Habermas i pitao da li djelo *Filosofija palanke* zaslužuje da bude prevedena na njemački? Taj moj kolega nije čitao *Filosofiju palanke*, te je pitao mene šta mislim o tome? Rekoh: javi Habermasu – praksisovska škola, pa se poznajemo – da ja apsolutno stojim iza ideje prevoda *Filosofije palanke* na njemački, mada ne znam znalca njemačkog jezika koji bi ovo čudo od jezika mogao da prevede. To je ono vezano za mađarski. E, da li ima nešto od toga, to sam htio da pitam, Radomire?

Šta znači danas “biti kod kuće” – pitanje Agnes Heller

I na kraju bi trebalo, vjerovatno, pričati o tome zašto čovjek palanke misli da je “kod kuće” u tom mrtvilu palanke, jedne zabačene egzistencije, u kome ništa novo kreativno ne treba više da dođe. Kao da je završena priča o kreativnosti čovjeka – nema razvoja, ni moralne svijesti, ni bilo čega drugoga. Šta to faktički, danas, znači “biti kod kuće”? Pa ću interpretirati, jer time se bavi filozofija u onom smislu “Zu Hause” (biti kod kuće), biti kod kuće = stvarno istinski živjeti. Agnes Heller je o tome pisala i veli da se to više ne zna. Ima dva slučaja. Prvi. U Rimu je na jednoj periferiji srela jednog piljara i kad ga je pitala je li bio u Koloseumu, on joj je rekao “šta ću ja u Koloseumu, ja nikad sa ovog trga nisam otišao u neke druge dijelove Rima”. To bi mogao biti simbol za palanačkog čovjeka. Drugi slučaj. U avionu je srela gospođu, sofisticiranu sasvim, koja govori više jezika i koja joj rekla da ima kuću u New Yorku, ima kuću na Tahitima, ima u Parizu, ima u Berlinu i da nikad ne zna kad je kod kuće, budući da, umjesto troje unučadi, u krilu nosi laptop. Tako, da ni ja, Radomire, stvarno ne znam šta to danas znači “biti kod kuće”? Odnosno: kako danas preći preko brda (rijeka, M. Dizdar) iz globalizirane palanke informatičkog svijeta?⁸

⁸ Vidi: Alberto Meluci, *Challenging codes*, Cambridge University Press, 2001.

Na kraju, kao i na početku, velika je nelagoda šta reći

U posljednjem trenutku spašava me filozofkinja Rada Iveković. Tek 5. III 2003. na Internetu sam pronašao tekst Rade Iveković: *Radomir Konstantinovic. La philosophie de bourg* i *La mort de Descartes*.⁹ Veoma argumentirano predlaže prevođenje na francuski ove dvije knjige. Argumentacija je snažna. Tako, recimo, kaže da je Radomir Konstantinović kao autor *Filosofije palanke* "auteur d'une oeuvre sans modele" i smatra ga, uprkos njegove životne geste usamljenosti, kao nezamjenljivog uslova duhovne kreativnosti (G. Lukacs), najznačajnijim filozofom unutar jugoslovenskog prostora. Hijerarhija za mene ipak nije bitna, budući da, zajedno s Radomirom Konstantinovićem, imamo u svojoj najnovijoj prošlosti sjajnih stvaralaca i svi su na neki način neuporedivi, budući da su isuviše svoji.

(Autorizirani tekst izlaganja)

---

⁹ <http://www.republique-des-lettres.com/k1/konstantinovic.shtml>

Slavko Šantić

POLITIČKI RAZGOVOR NA KULTURAN NAČIN

Sada, u povodu ovih naših razgovora o *misli i djelu Radomira Konstantinovića*, prisjećam se njegovog posljednjeg vraćanja Sarajevu, odnosno njegovog druženja i dijaloga sa prijateljima iz *Kruga 99*, u ovoj istoj sali, 23. septembra 2001. godine.

Je li otada prošlo malo ili mnogo vremena?

Tada je Radomir Konstantinović, autor kultne knjige *Filosofija palanke* i monumentalnog osmotomnog djela *Biće i jezik* i brojnih drugih izvanrednih prozних, filozofskih i esejističkih tvorevina, govorio o svojevrsnoj svevladajućoj “nemogućnosti govora”, odnosno o svojevrsnoj “politizaciji govora, odnosno o tendenciji da se politički govor apsolutizuje, da se učini jedino mogućim govorom”. Upravo to svoje izlaganje, taj svoj “govor o govoru” (sada uvršten na početak ove knjige) nije ni malo slučajno poistovjetio sa “vraćanjem Sarajevu”.

Radomir Konstantinović, taj iskusni, rekao bih sveznajući, analitičar “filosofije palanke”, tj. svekolikog i sveprisutnog našeg duhovnog (pa, naravno, i političkog) primitivizma, radikalizuje pitanje *politizacije govora*, imenujući ga kao “redukcionizam na delu”. “Ova politizacija – kaže on – jeste veliki redukcionizam na delu, u smislu ovoga svođenja mišljenja na stav, odnosno ove nemogućnosti govora, odnosno nemogućnosti razgovora. Tamo gde je ovaj redukcionizam na delu, govor je nemoguć”.

Ne radi se, naravno, o tome da se *a priori* odbacuje svaka mogućnost političkog mišljenja i djelanja, naprotiv. Vrijedi ponoviti ove njegove riječi: “Ne treba, naravno, ni da naglasim da je ličnost nužno politička, onako kako je nužno

svetska, i da je stoga njen govor nužno i politički govor. Nije reč o izboru između političkog i nepolitičkog (ili, ako hoćete: anti-političkog) govora; reč je o vraćanju političkog govora stvarnome govoru, koji nikako nije samo politički. Reč je o našem vraćanju nama samima. Najzad (ili: pre svega?) reč je o vraćanju razgovoru. Mogu da kažem: reč je o vraćanju Sarajevu". Tragom ovih Konstantinovićevih misli, čini mi se, možemo se samo (pod)sjetiti (rekao bih: porazne) istine da u ovom našem svijetu ništa više nije *izvan* politike i da, čak i kada želimo da pobjegnemo od politike, kada ne želimo da se bavimo njome u svakom smislu, a naročito u smislu *politike kao profesije* – ona se bavi nama, bez pitanja, bez našeg izbora, surovo i neizbježno.

Sjećam se: Radomir Konstantinović je sve ovo govorio (bolje reći: na sve ovo *opominjao*) samo nekoliko dana prije nego što su (baš u Sarajevu) bili počeli "*Drugi evropski književni susreti*" u organizaciji Francuskog kulturnog centra "André Malraux". U višednevnom radu ovog velikog skupa, na kojem je učestvovalo gotovo dvije stotine najuglednijih evropskih književnika, teoretičara, politologa, prevodilaca i drugih intelektualaca, vodila se globalna rasprava o temi "*Kultura, zajednički jezik Evrope*". Ne znam (ni danas) zašto na tim susretima nije bilo Radomira Konstantinovića (nekom greškom ili, pak, njegovom voljom), ali sam tada mislio (i sada tako mislim) da je to bila velika šteta, jer su baš ove njegove riječi, izgovorene (samo nekoliko dana, dakle, ranije) na sesiji *Kruga 99*, mogle biti najbolji uvod u tu evropsku raspravu o "*zajedničkom jeziku*", to jest o "normalnome" govoru, to jest o *kulturi*. Dakako, prije svega o *kulturi govora*, o *kulturi života*, pa, naravno, i o *političkoj kulturi*.

Riječ je, zapravo, kako se meni čini, o nužnoj potrebi kultivizacije ukupnog našeg (ljudskog) života, da bi i on, kao i naš (ljudski) govor, postao "normalan", podnošljiv, vrijedan i cijenjen.

Nažalost, u posljednjih desetak-petnaest godina prošlog stoljeća (a ni novo nije počelo bolje!) baš su intelektualci ("intelektualci") najviše doprinijeli toj politizaciji, odnosno dehumanizaciji, možda još bolje: *dekultivizaciji* govora, iz čega je proistekao zastrašujući, užasni, katastrofični izostanak moći i volje za *razgovaranjem*, za *dijalogom*, za *sporazumijevanjem*. Ne samo da je uništen (ubijen!) zajednički jezik, ne samo da je prognan iz upotrebe jezik tolerancije, (spo)razumijevanja i (u etičkom, kulturološkom smislu) manir poštovanja *drugog* i *drukčijeg*, nego je promovisan, kao svemoćan i svevladajući, *jezik mržnje*, *govor prezira*, *jezik i govor svekolikog ljudskog primitivizma*.

Zato što su intelektualci najviše (i s najviše samosvijesti!) upali u strašni procjep između etike i politike, kulture i politike, ljudskosti i politike – zato je još do dana današnjeg izostao stvarni odgovor (da li je to zato što postoji strah od pravog odgovora?) na pitanje: trebaju li se intelektualci politički angažovati? Odgovor na to pitanje, meni se čini, za svakog intelektualca trebalo bi da bude u poniranju u suštinu intelektualnog (ljudskog, moralnog, etičkog) promišljanja ne više samo o uzrocima i pokretačima naše posvemašnje tragedije, nego prije svega o putevima i načinima uspostavljanja (raz)govora kao preduvjeta odgovornog i produktivnog stava o budućnosti, ako je do nje uopće još ikome stalo. A ko će, ako ne (opet!) intelektualci?

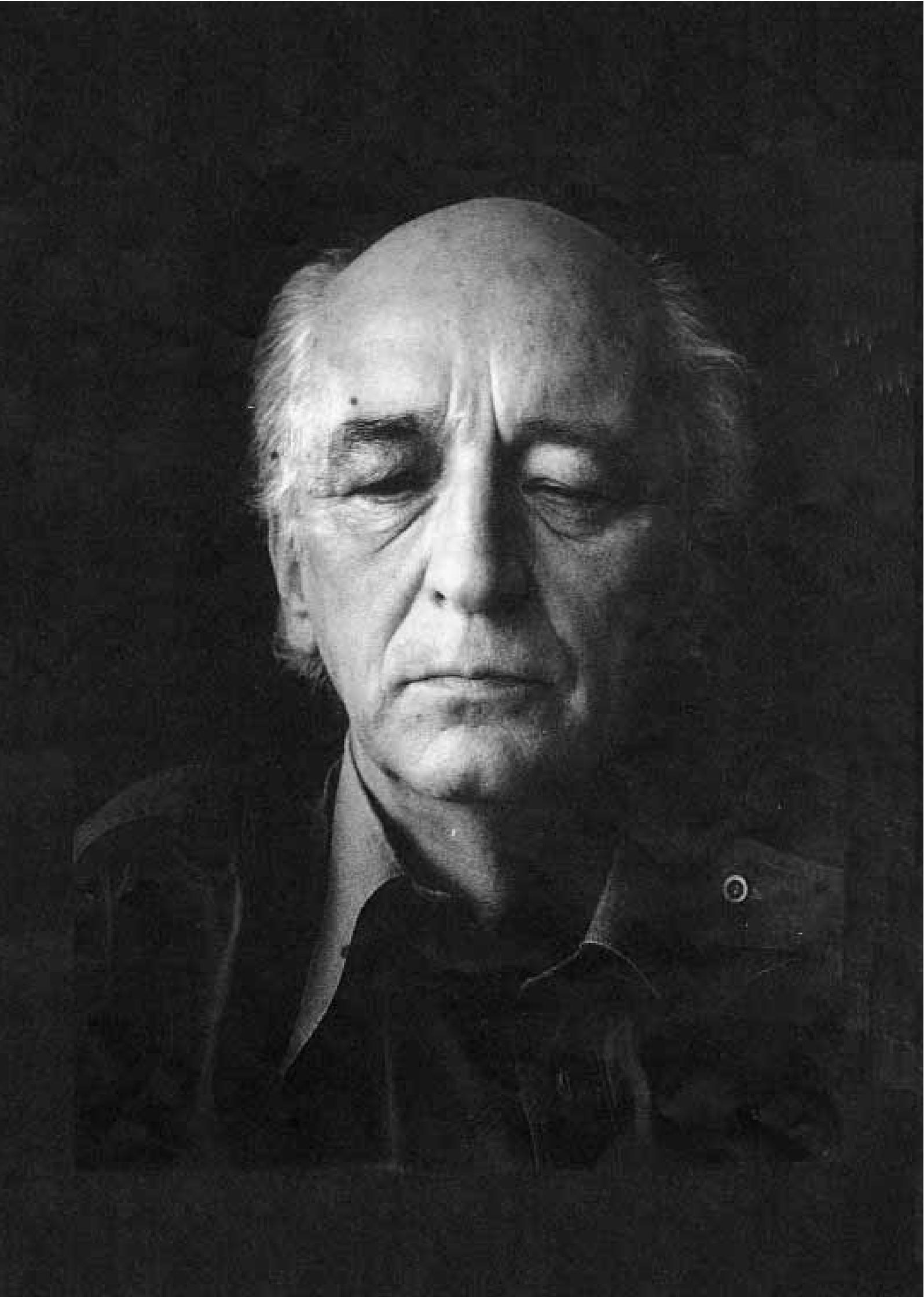
Ali, kako se uopće mogu premostiti ove dramatične (uostalom: i *nepremostive!*) razlike među njima kad je riječ o *etici* i *politiciji*? Kako je, recimo, uopće više ikada moguće staviti u istu ravan, na primjer, jednog Radomira Konstantinovića i Dobricu Ćosića, jednog Filipa Davida i Momu Kapora? Ni kod nas, u Bosni i Hercegovini, te nepremostive (moralne i etičke) suprotnosti među pojedinim intelektualcima nisu manje, ni manje drastične.

Pa ipak, dijalog i (raz)govor je *nužnost*. Ako je ova naša epoha doista – kako kaže Radomir Konstantinović – “epoha velikih potresa, lomova i slomova, koji zahtevaju politički govor”, u što nema sumnje, onda nema sumnje ni u to da taj dijalog, taj (raz)govor, to sporazumijevanje, moraju biti u duhu “vraćanja političkog govora stvarnome govoru”, dakle govoru koji nije “samo politički”. Ja to razumijem kao traženje i zauzimanje etičkog (moralnog) odnosa prema sopstvenom političkom angažmanu, odnosno prema opakoj zamci koju čovjeku podmeće *politika kao profesija*, njena *neljudskost*, ono što čini da ona biva i da jeste, kako kaže Radomir Konstantinović, “tiranija nad svima”. I možda jedino iz tog *dubinskog opredjeljenja* je moguće “anulirati”, možda i onemogućiti, dosadašnju svemoguću i sverazarajuću nacional-političku patologiju i vladavinu političkog primitivizma *naciopopulusa*. U tim (ideološkim) okvirima ne prihvata se “nužnost političkog razgovora”, u onom Konstantinovićevom smislu. Naprotiv. Vrijedi, opet, citirati: “Jedno je nužnost političkog razgovora, a drugo je zloupotreba te nužnosti, odnosno pretvaranje, apsolutizacija političkog razgovora tako da izvan političkog govora, ako je to govor... nema drugog govora, odnosno da nas izvan politike nema.” Pojednostavljeno, sasvim, kao da je riječ o izboru između “smrtnog” i “političkog” bića.

Tu svakako spada i priča o nacionalizmu. Kao i politika, i nacionalizam se “uvukao svuda i u sve”. U njegovom okrilju nema (raz)govora: “Tu nema nikakvog razgovora, pa ni političkog. Nacionalizam isključuje razgovor. Nacionalizam je *terorizam*. On ne dâ govor.”

Šta je s kulturom? To i jeste problem. To, što kultura, kao *zajednički jezik*, ne može ne samo u isti koš, nego ne može ni u istoj galaksiji, sa nacionalizmom i (političkim) primitivizmom. To, što ne može postojati i opstati u ambijentu u kojem nema (raz)govora. Ne može u društvu sa “kulturnim” i “intelektualnim” kameleonima, u društvu sa političkim prostitutkama. Jer, za njih ne postoji *politika kao kultura*. Oni je ne razumiju. Duhovno ne prihvataju. Oni samo potvrđuju, a nipošto ne žele (ne mogu) demantovati, prastaru tezu o politici kao najstarijem zanatu. A nema ništa gore, niti pogubnije od toga ako su baš “intelektualci” cvijeće tog zanata. I kad su baš oni, u praksi, tj. u našim životima, predvodnici zloupotrebe nužnosti političkog razgovora, kad ne prihvataju *ljudski razgovor*. Na našoj političkoj sceni (diljem ovih naših *balkanskih palanaka*) oni su nažalost u brojčanoj nadmoći. I sve dok je tako, biće nam ovako kako jeste.

Radomir Konstantinović, kao što su mogli primijetiti sudionici ovog našeg skupa, tokom čitave ove rasprave, čitavog ovog govora o *njemu*, nije progovorio ni jednu jedinu riječ. Samo je *slušao*. Pretpostavljam, dakle, da je *učestvovao*, na način *svog govora*, jer da nije, sigurno ne bi ni ostao do kraja sa svima nama. Zaključujem s uvjerenjem da smo ovdje vodili jedan veoma važan *politički razgovor*, na veoma *kulturan način*.

Radomir Konstantinović

ŽIVETI SA ČUDOVIŠTEM

Ovo je prvi razgovor u ciklusu Druga Srbija koji organizuje *Beogradski krug*. Za svakog od nas to može nešto da znači, nešto više od prostog obećanja: svako od nas je sve usamljeniji, sve manje je opštenja, čak i same težnje za opštenjem, sve veće je totalitarističko nasilje: samoća, to je egzistencijska stvarnost totalitarizma.

Živimo pod nacionalističkim totalitarizmom, iz dana u dan sve krvoločnijim: eno Kupresa u krvi: eno Sarajeva u krvi i strahu. Jesmo li očekivali da će to da se dogodi? Pre tri godine, marta 1989. u tom istom Sarajevu, u razgovoru povodom dvadesetogodišnjice *Filosofije palanke*, rekao sam i to: Ali glave nam igraju, to da znate. Ovo nasilje je predvidljivo, jer nasilje je u samoj prirodi nacionalizma, pošto je on, zahtevajući apsolutno jedinstvo, neprotivrečnost, osuđen na sukob sa stvarnošću koja je, naravno, protivurečna: osuđen je na nasilje.

Setite se, uostalom, s kakvom brutalnom netrpeljivošću je od nekih dočekana čak i sama vest o osnivanju *Beogradskog kruga* dok još taj isti krug nije ni počeo da radi. Važno je to što su u takvoj brutalnosti učestvovali pre svega oni koji se predstavljaju kao demokrate i koji bi, u to sam ubeden, zaista hteli to da budu. Čuo sam tom prilikom i da sam dugo čamio pod pepelom, ali da sam izbio naglo na površinu jer ste me izvikali za šefa. Uzmimo da je sve zaista tako: da li treba ove reči da shvatim kao reči dobrodošlice, kao izraz ljudske i drugarske radosti što sam izronio iz pepela, oslobodio se strahotne čame, što sam na neki način vaskrsnuo? Ili to treba da razumem sasvim suprotno, kao izraz želje (pa makar i sasvim nesvesno) da ostanem pod pepelom, da ćutim, da na neki način budem mrtav? Da umrem ponovo?

Ima u tome refleksa nasilja, van svake sumnje. Ali, do guše smo u totalitarizmu, a totalitarizam je zaraza nasiljem, težnja ka totalnom nasilju, ka nasilju kao univerzalnoj metodi, prema drugima, ali i prema samom sebi. Totalitarizam je totalizacija nasilja. On nas osvaja, on nas izopačava, kao što izopačava, do čudovišnosti, sve čega se dotakne. Rekao bih čak da je on, upravo kao tražilac apsolutnog jedinstva (i upravo zbog toga osuđen na nasilje) – da je on vrhovni majstor čudovišnosti i nenadmašni tvorac čudovišta kao promašenih hibrida, izjalovljenog ukrštanja, onemogućene sinteze, svépobednog paradoksa, u trijumfu dvoglavosti na svim stranama. Eto tih čudovišta sa dve glave, što ne prestaju da se ujedaju i proždiru; to je čudovište nacionalističkog demokrate (ili demokratskog nacionaliste); i to je čudovište klero-nacizma (hrišćanskog naciste) u obličju TV-kaluđera koji se pod televizijskim reflektorima igra dečijim lobanjama i nosi glogov kolac umesto krsta, ili se na televiziji moli bogu, ali ne da ga spase od njegovih sopstvenih grehova, nego da ga spase od predsednika republike; i to je čudovište komunističkog antikomuniste u stilu balkanskog makartizma pod rukovodstvom dojučerašnjih komunističkih prvaka.

To su ta izopačavanja na svakom koraku, te nakazne promašenosti, ti bezizgledni nesporazumi u režiji totalitarističkog nasilja: preplavljaju ovaj svet, obuzimaju ga sve više, toliko da već kao da postaju “normalni”. Čudovišnost, ovde gde se zacarilo nasilje, gde se pod nasiljem sve izvitoperava, ta čudovišnost postaje sve normalnija, tako da mi kao da živimo u paradoksu normalne čudovišnosti: suštinski izraz paradoksalnosti je čudovišnost kao normalnost.

Ne samo, dakle, što svakodnevno živimo usred ove normalne čudovišnosti i ne samo što smo se svikli na čudovišta, što smo se orodili s njima, nego, evo, i sami se preobražavamo u čudovišta: živeti pod nasiljem totalitarističkog nacionalizma znači, iz dana u dan, sve više pristajati na to nasilje, ali i prihvatiti ga kao svoje-prihvatiti neprihvatljivo: prihvatiti čudovišno kao prirodno. Živimo u svetu (ako je to život) u kome čudovišno postaje prirodno, a prirodno čudovišno. Zbog toga nam čovečnost, kad se sretnemo s njom, izgleda kao nestvarna; ali zbog toga čudovište, tako sveprisutno, jedva da primećujemo. Živeti sa čudovištem, to znači ne primećivati ga, ne videti čudovište kao čudovište.

Totalitarizam čini ljude slepim za čudovišnost, i to je ono najstrašnije, u totalitarizmu je strašno to što sve manje ima strašnog. Nepostojanje strašnog, nepojmljivost čudovišnog, nevidljivost čudovišta, ta fantomizacija čudovišta – da li je to znak da smo utonuli u čudovišnost: ako ne vidim čudovište, nije li to zato što sam i sam postao čudovište? Osnovna težnja svakog totalitarizma, kao demijurga čudovišnosti, jeste ova težnja ka sopstvenoj nevidljivosti: težnja da nas potpuno osvoji, da postane naše “ja”. Otuda većina ljudi totalitarizam uopšte ne oseća, ne doživljava, ne vidi kao totalitarizam: najčešće, sami smo totalitarizovani a da toga, naravno, nimalo nismo svesni. Ne postoji samosvest totalitarizma.

Svest i totalitarizam su nepomirljivi. Svest i čudovišnost su nepomirljivi: rad *Beogradskog kruga* može da počne.

(Radomir Konstantinović izgovorio je ove riječi na prvom sastanku *Beogradskog kruga* 11. aprila 1992. Prvi put objavljeno u beogradskom dnevniku *Borba*, 15. aprila 1992.)

Radomir Konstantinović

ŽIVOTINJA MOJE LJUDSKOSTI

Dobar vam dan želim svima. Evo nas ponovo u Sarajevu, malo je prošlo od našeg poslednjeg boravka ovde, a mi smo opet došli: kao da postoji neka magija Sarajeva, neki nalog povratka Sarajevu. Pre neki dan, usred noći, čuo sam gde kažem: *Hoću kući*, i evo, ne ustežem se da to otkrijem ovde, u Sarajevu. Ne verujem da bih na drugom mestu to mogao da učinim. Jer ovo Sarajevo je grad naših velikih priznanja, i grad naših velikih ispovesti. Prestonica naše istine. I ono će to još zadugo biti.

Ali, kojoj kući? Nemam kuću. Moja kuća nije moja kuća. Kad su me, svojevremeno, moji drugovi iz Amsterdama, izbeglice iz Sarajeva, upitali pristajem li da budem član ex-YU-PENa, koji su upravo organizovali pristao sam lako: pa ja, zaista, jesam emigrant. Ja sam tuđ u tuđem svetu. Kako mogu da kažem da je ovaj svet, koji još uvek odbija da se suoči sa zločinstvom koje je iz njega poteklo, i koji svaki poziv na to suočavanje drži za izdaju, u najboljem slučaju za mazohizam – kako mogu da kažem da je taj svet moj svet? Tuđ ovome svetu, ja prihvatam tu tuđost. Ja je čak negujem, podržavam je, razvijam, evo i u ovom trenutku, dok vam ovo govorim, savršeno svestan svega što ovakvom govoru sledi. Pretpostavljam smrt, pa čak i egzistenciju (ono, dakle, što je još gore) starog, prokletog psa životu ratnohušakačkog intelektualnog ološa: za zločine nad ljudima drugih nacija, ali i za zločin nad sopstvenom nacijom, za desetine hiljade mrtvih i raseljenih Srba, ubeđen sam, odgovaraće ta gospoda srpskom narodu, i to u času njegovoga suočavanja sa samim sobom. Čekam taj čas. Verujem u njega. Do tog časa, kako mogu da kažem da je taj svet moj svet?

Ali, kako onda mogu bilo šta da kažem? *Kako uopšte mogu da govorim?* Oдавно naslutio sam da *govor podrazumeva nekakav pristanak na svet,*

da pretpostavlja taj pristanak: da bih govorio, svet ipak mora za mene da bude moj svet, bez obzira kakva zla ja video u njemu, bez obzira koju silu negacije da on pokreće u meni. Govor podrazumeva svet, onako kako podrazumeva druge, koji mi govore, kojima govorim, govor konstituiše druge, govor konstituiše svet.

Tuđinstvo u svetu jeste i tuđinstvo u govoru. Apsolutno nepristajanje na svet znači apsolutno nepristajanje na govor. U trenucima trijumfovanja zla, kao što su oni u kojima je razaran ovaj grad, ta tuđost jeste najveća: ne samo što čovek tada *zanemi*, kao što se obično kaže, jer ne može da dođe do reči, nego se on i okreće protiv govora: ne bi da govori, nego bi da zaurla. Ne bi da bude čovek dakle, nego životinja: urlikom bi da pobegne u životinjstvo, u ne-svest, u apsolutni zaborav i samozaborav.

To je očajanje, *strašni majstor Očajanje*, koji bi čoveka da pretvori u životinju, ali (žurim se da kažem) očajanje bez koga danas čoveštva nema. Negde sam rekao, u doba dok ste vi ovde, u Sarajevu, pod najužasnijom, pod najsramnijom opsadom ove epohe, odolievali agoniji ljudskosti (a da vam nismo mogli da pomognemo – iako se sve češće pitam: nismo mogli ili nismo smeli?) – rekao sam: čovek koji danas ne očajava nije čovek. I sad nastavljam, dalje: čovek koji, pod trijumfom zla, ne poželi reči da zameni urlikom zveri, na smrt ranjene, taj nije čovek.

Nema danas ljudskosti bez očajavanja. Nema danas govora bez dubokoga njegovog iskušavanja jecajem i urlikom.

Priznajem i to: da sam se tokom mog prošlog boravka u Sarajevu, posle svake reči koju bih izgovorio, osećao loše, veoma loše: kao da sam nešto sakrio svojim govorom. Kao da sam nešto izneverio. Kao da sam se pogrešno, ili čak lažno, *predstavljao*.

Sad pomišljam da to nije posledica uobičajenog mimohoda bića i jezika, nego da je to *životinja moje ljudskosti*, velika divna strašna životinja očajavanja, tražila svoje pravo. Pomišljam da je to sama suštastvena ljudskost tražila od mene da zaurlam, a ne da govorim. I da me je samo žudnja za kućom uspevala da natera da, uprkos provokaciji na urlik, povezujem, reči u rečenice, da artikulišem plač, da očovečujem životinju ranjene ljudskosti, pa makar da i tim govorom, tim *pokušajem govora*, i ja dajem svoj doprinos ogromnom sramnom verbalnom đubrištu što leži na toj ranjenoj ljudskosti.

Očigledno, ja govorim: pokušavam da govorim, da se vratim kući. I ja sam izbeglica, eto: pokušavam da kažem, u noći koja ne prestaje: *Hoću kući*.

Sarajevo – da li je Sarajevo ta kuća? Ili, možda nema više Sarajeva, nema više kuće? Da li egzodus Srba iz Sarajeva jeste već mogući egzodus Sarajeva iz Sarajeva?

Ako u Sarajevu nema kuće za mene, onda je nema ni u Beogradu, nema je ni u Zagrebu. Beograd može da bude Beograd, i Zagreb može da bude Zagreb, samo ako se Sarajevo zaista vrati Sarajevu: ako ponovo bude ono što je bilo, pre fašističkog ludila: veliki grad svih. Ovde se rešava sudbina svih nas. Hvala vam.

(Riječ na Četvrtoj skupštini građana srpske nacionalnosti BiH, u Sarajevu, 22. juna 1997.
Prvi put objavljeno u listu *Oslobođenje*, 23. juna 1997.)

revija slobodne misli

Godina IX, broj 41-42, juli-decembar 2003.

Posebno izdanje

ISSN 1512-522X

Izdavač

Asocijacija nezavisnih intelektualaca KRUG 99 Sarajevo

Sarajevo, Vrazova 1,

Tel/fax: (+387 33) 21 78 54

www.krug99.ba

E-mail: krug@krug99.ba ; krugpen@bih.net.ba

Za izdavača

Prof. dr Mirjana MALIĆ

Redakcija

Esad BAJTAL (Glavni i odgovorni urednik),

Vefik HADŽISMAJLOVIĆ,

Željko IVANKOVIĆ,

Slavko ŠANTIĆ (Izvršni urednik)

Naslovna strana korica i portret Radomira Konstantinovića

Mirza Ibrahimpašić

Fotografija Radomira Konstantinovića

Dušan Milovanović

DTP:

»Magistrat«, Sarajevo - Saliha Marković

Štampa

IC Štamparija, Mostar

Za štampariju

Ibro Rahimić

Ovo izdanje štampano je uz pomoć
Fondacije Heinrich Böll – Regionalnog ureda u Sarajevu

Na osnovu Uvjerjenja Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH broj 08-483-4/94 od 29. novembra 1994. "Revija slobodne misli 99" upisan je u evidenciju javnih glasila u skladu sa Zakonom o javnom informisanju ("Službeni list SRBiH, broj 21/90). Mišljenjem Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH broj 08-204-4/95 od 19. 04. 1995. časopis "99" je oslobođen poreza na promet proizvoda.